

કૈલાસસંહિતા

ઋષિઓનો સૂતજીને અને વામદેવજીનો સ્કંદને
પ્રશ્ન-પ્રણવાર્થ-નિરૂપણ માટે અનુરોધ

નમઃ શિવાય સામ્બાય સગણાય સસૂનવે ॥
પ્રધાનપુરુષેશાય સર્ગસ્થિત્યન્તહેતવે ॥

જે પ્રધાન (પ્રકૃતિ) અને પુરુષના નિયન્તા તથા સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારનું કારણ છે, એ પાર્વતીસંહિત શિવને અનેક પાર્ષદો અને પુત્રો સાથે પ્રણામ છે.

ઋષિ બોલ્યા—હે સૂતજી! અમે અનેક આખ્યાનોથી યુક્ત પરમ મનોહર ઉમાસંહિતા સાંભળી. હવે આપ શિવતત્વનું જ્ઞાન વધારનાર કૈલાસસંહિતાનું વર્ણન કરો.

વ્યાસજીએ કહ્યું—હે પુત્રો! શિવતત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી દિવ્ય કૈલાસ-સંહિતાનું વર્ણન કરું છું. તમે પ્રેમપૂર્વક સાંભળો. તમારા પ્રત્યે સ્નેહ હોવાને કારણે જ હું તમને આ પ્રસંગ સંભળાવી રહ્યો છું.

આટલું કહીને વ્યાસજીએ કાશીમાં મુનિઓ તથા સૂતજીનો સંવાદ, વ્યાસ-મુનિ સંવાદ, શિવ-પાર્વતી સંવાદ, શિવજી દ્વારા કહેવાયેલી પાર્વતી પ્રતિ સંન્યાસ-પદ્ધતિ, સંન્યાસાચાર, સંન્યાસ-મંડળ, સંન્યાસ પદ્ધતિન્યાસ, વર્ણપૂજન, પ્રણવાર્થપદ્ધતિ વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન કરીને પુનઃ ઋષિગણ તથા સૂતજીના મિલન અને સંવાદની અવતારણા કરતાં સૂતજી પ્રતિ ઋષિઓના પ્રશ્નનું આમ વર્ણન કર્યું.

ઋષિ બોલ્યા—હે મહાભાગ સૂતજી! આપ અમારા શ્રેષ્ઠ ગુરુ છો. તેથી જો આપનો અમારા પર અનુગ્રહ હોય તો અમે આપને એક પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ. શ્રદ્ધાળુ શિષ્યો પર આપ-જવા

ગુરુજન સદા સ્નેહ રાખે છે એ વાતને આપે આ સમયે અમને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી છે. હે મુને! વિરજા હોમ સમય પહેલાં આપે જે વામદેવનો મત સૂચિત કર્યો હતો, એને અમે વિસ્તારપૂર્વક નથી સાંભળ્યો. હવે અમે બહુ આદર અને શ્રદ્ધા સાથે એ સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. હે કૃપાસિંધો! આપ પ્રસન્નતાપૂર્વક એનું વર્ણન કરો.

ઋષિઓની આ વાત સાંભળીને સૂતના શરીરમાં રોમાંચ થઈ આવ્યો. એમણે ગુરુના પગ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ગુરુ મહાદેવજીને, ત્રિભુવન-જનની મહાદેવી ઉમાને તથા ગુરુ વ્યાસને પગ ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને મુનિઓને આહ્વાદિત કરતાં કરતાં ગંભીર વાણીમાં આ પ્રકારે કહ્યું.

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

સૂતજી બોલ્યા—હે મુનિઓ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, તમે લોકો સદા સુખી રહો, હે મહાબાગ મહાત્માઓ! તમે ભગવાન શિવના ભક્ત તથા દંઢતાપૂર્વક વ્રતનું પાલન કરનારા છો, એ નિશ્ચિતરૂપે જાણીને જ હું તમારા લોકો સમક્ષ આ વિષયનું પ્રસન્નતાપૂર્વક વર્ણન કરું છું. ધ્યાન દઈને સાંભળો. પૂર્વકાળના રથન્તર કલ્પમાં મહામુનિ વામદેવ માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળતાં જ શિવતત્ત્વના જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાવા લાગ્યા. તે વેદો, આગમો, પુરાણો અને અન્ય સર્વ શાસ્ત્રોના પણ તાત્ત્વિક અર્થને જાણતા હતા. દેવતા, અસુર તથા મનુષ્ય વગેરે જીવોનાં જન્મ-કર્મનું એમને સારી પેઠે જ્ઞાન હતું. એમનું સંપૂર્ણ અંગ ભસ્મ લગાડવાથી ઉજ્જવળ દેખાતું હતું. એમના મસ્તક પર જટાઓનો સમૂહ શોભી રહ્યો હતો. એ કોઈનાયે આશ્રિત ન હતા. એમના મનમાં કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા જ ન હતી. તે શીત-ઉષ્ણ વગેરે દ્વન્દ્વોથી પર અને અહંકારશૂન્ય હતા. તે દિગંબર મહાજ્ઞાની મહાત્મા બીજા મહેશ્વર સમાન જાણાતા હતા. એમના જેવા જ સ્વભાવવાળા મોટા મોટા મુનિ શિષ્ય થઈને એમને ઘેરી લેતા હતા. તે પોતાના ચરણોના સ્પર્શજનિત પુણ્યથી આ પૃથ્વીને પવિત્ર કરતાં કરતાં બધે વિચક્ષણ કરતા હતા અને પોતાના ચિત્તને નિરંતર પરમધામ-સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં પરોવી રાખતા હતા. આ રીતે ફરતાં ફરતાં વામદેવજીએ મેરુના દક્ષિણ શિખર-કુમારશૃંગમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો, જ્યાં મયૂરવાહન શિવકુમાર, જ્ઞાનમય શક્તિ ધારણ કરનારા, સમસ્ત અસુરોના નાશક અને સર્વદેવ-વંદિત ભગવાન સ્કંદ રહેતા હતા. એમની સાથે એમની શક્તિભૂતા 'ગજાવહલી'

પણ હતાં. ત્યાં સ્કંદસર નામનું પ્રસિદ્ધ સરોવર હતું, જે સમુદ્ર સમાન અગાધ અને વિશાળ જણાતું હતું. એનું જળ શીતળ અને બહુ જ સ્વાદિષ્ટ હતું. તે સરોવર સ્વચ્છ, અગાધ અને બહુ જ જલરાશિથી પૂર્ણ હતું. એમાં સંપૂર્ણ આશ્ચર્યજનક ગુણ વિદ્યમાન હતા. તે જળાશય સ્કંપસ્વામી નજીક જ હતું. મહામુનિ વામદેવે શિષ્યોની સાથે એમાં સ્નાન કરીને શિખર પર બેઠેલા મુનિવૃંદ-સેવિત કુમારનાં દર્શન કર્યાં. તે ઊગતા સૂર્યની જેમ તેજસ્વી હતા. મોર એમનું શ્રેષ્ઠ વાહન હતું. એમને ચાર ભુજાઓ હતી. બધાં જ અંગોથી ઉદારતા સૂચિત થતી હતી. મુગટ વગેરેથી એમની શોભા વધી રહી હતી. રત્નભૂત બે શક્તિઓ એમની ઉપાસના કરતી હતી. એમણે પોતાના ચાર હાથમાં ક્રમશઃ શક્તિ, કુક્કુટ, વર અને અભય ધારણ કરી રાખ્યાં હતાં. સ્કંદનાં દર્શન અને પૂજન કરીને એ મુનીશ્વરે બહુ ભક્તિથી એમના સ્તવનનો આરંભ કર્યો.

વામદેવ બોલ્યા—જે પ્રણવનો વાચ્યાર્થ, પ્રણવાર્થના પ્રતિપાદક, પ્રણવાક્ષર બીજથી યુક્ત તથા પ્રણવરૂપ છે એવા આપ સ્વામી કાર્તિકેયને વારંવાર નમસ્કાર છે. વેદાંતનો અર્થભૂત બ્રહ્મ જે જેમનું સ્વરૂપ છે, જે વેદાંતનો અર્થ કરે છે, વેદાંતના અર્થને જાણે છે અને નિત્ય-વિદિત છે એવા સ્કંદ સ્વામીને વારંવાર નમસ્કાર છે. સમસ્ત પ્રાણીઓની હૃદયગુફામાં પ્રતિષ્ઠિત ગુહને નમસ્કાર છે. જે સ્વયં ગુહ્ય છે, જેમનું રૂપ ગુહ્ય છે તથા જે ગુહ્ય-શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા છે એ સ્વામી કાર્તિકેયને નમસ્કાર હો. હે પ્રભો! આપ અણુથી પણ અત્યંત અણુ અને મહાનથી પણ પરમ મહાન છો, કારણ અને કાર્ય અથવા ભૂત અને

કરી અને પૃથ્વી પર દંડની જેમ પડીને નતમસ્તક થઈને વારંવાર સાષ્ટાંગ પ્રણામ અને પરિક્રમા કર્યા પછી તે વિનીત ભાવથી એમની પાસે ઊભા રહી ગયા. વામદેવજી દ્વારા કરેલા આ પરમાર્થપૂર્ણ સ્તોત્રને સાંભળીને મહેશ્વર પુત્ર ભગવાન સ્કંદ બહુ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે તે મહાસેન વામદેવજીને કહેવા લાગ્યા—‘હે મુને! હું તમારી કરેલી પૂજાથી, સ્તુતિ અને ભક્તિથી તમારા ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન છું. તમારું કલ્યાણ થાઓ. આજે હું તમારું કયું પ્રિય કાર્ય સિદ્ધ કરું? તમે યોગીઓમાં પ્રધાન, સર્વથા પરિપૂર્ણ અને નિઃસ્પૃહ છો. આ જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, જેને માટે તમારા જેવા વીતરાગ મહર્ષિ યાચના કરે, છતાં પણ ધર્મની રક્ષા અને સંપૂર્ણ જગત પર અનુગ્રહ કરવા માટે તમારા જેવા સાધુ-સંત ભૂતલ પર વિચરતા રહે છે. હે બ્રહ્મન્! જો આ વખતે મારી પાસેથી કશું સાંભળવું હોય તો કહો; હું લોક પર અનુગ્રહ કરવા માટે એ વિષયનું વર્ણન કરીશ.’

સ્કંદની આ વાત સાંભળીને મહામુનિ
વામદેવે વિનયાવનત થઈને મેઘ-ગંભીર વાણીમાં
કહ્યું.

વામદેવ બોલ્યા—હે ભગવન્! આપ પરમેશ્વર છો. અલૌકિક અને લૌકિક-બધા પ્રકારની વિભૂતિઓના દાતા છો. સર્વજ્ઞ, સર્વકર્તા, સંપૂર્ણ શક્તિઓને ધારણ કરનારા અને સૌના સ્વામી છો. અમે તો સાધારણ જીવ છીએ. આપ પરમેશ્વરની સમીપ બોલવાની શક્તિ અથવા

વાત કરવાની યોગ્યતા અમારામાં નથી, તેમ છતાં એ આપનો અનુગ્રહ છે કે આપ મારી સાથે વાત કરો છો. હે મહાપ્રાણ! હું કૃતાર્થ છું. ક્ષણ માત્ર વિજ્ઞાનથી પ્રેરિત થઈને આપની સમક્ષ પોતાનો પ્રશ્ન કરી રહ્યો છું. મારા આ અપરાધની ક્ષમા ચાહું છું. પ્રણવ સૌથી ઉત્તમ મંત્ર છે. તે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનો વાચક છે. પશુઓ (જીવો)ના પાશ (બંધન)ને છોડાવનાર ભગવાન પશુપતિ જ એનો વાચ્યાર્થ છે. 'ઓમિતીદં સર્વમ્ (તૈ. ૩૦ ૧/૮/૧) - ઓંકાર જ આ પ્રત્યક્ષ દેખાનારું સમસ્ત જગત છે. તે સનાતન શ્રુતિનું કથન છે. 'ઓમિતિ બ્રહ્મ' (તૈ. ૩૦ ૧/૮/૧) અર્થાત્ ઓં એ બ્રહ્મ છે' તથા 'સર્વં હિતદ્ બ્રહ્મ' (માંડૂ. ૨) 'આ સર્વ કંઈ બ્રહ્મ છે' વગેરે વાતો પણ શ્રુતિઓ દ્વારા કહેવામાં આવી છે. આ પ્રકારે મેં સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિભાવથી પ્રણવાર્થનું શ્રવણ કર્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ-બધા પદાર્થ પ્રણવના જ અર્થ છે, પ્રણવ દ્વારા સર્વનું પ્રતિપાદન થાય છે-આ વાત મેં સાંભળી રાખી છે. હે મહાસેન! મને ક્યારેય આપ જેવા ગુરુ નથી મળ્યા, માટે કૃપા કરીને આપ પ્રણવના અર્થનું પ્રતિપાદન કરો. ઉપદેશની વિધિથી તથા સદાચાર-પરંપરાને ધ્યાનમાં રાખીને અમને પ્રણવાર્થનો ઉપદેશ આપો.

મુનિના આ પ્રકારે પૂછવા પર સ્કંદે પ્રણવસ્વરૂપ, આડત્રીસ શ્રેષ્ઠ કલાઓ દ્વારા લક્ષિત તથા સદા પાર્શ્વભાગમાં ઉમાને સાથે

ब्रह्मादिदेवमुनिदिनरशीयमानाया विसेष शुचिचित्तित कीर्तिपाप्मे । पुनरारकाभलकिरीटविभूषणसङ्पुष्टपाभिरामपदपङ्कज ते नमोऽस्तु ॥

एति स्रग्दस्तवं दिव्यं वामदेवेन त्वापितम् । यः पठेत्कृणुयाद्वापि स याति परमां गतिम् ॥

माताप्रज्ञाकरे हेतुश्चिद्व्यवस्थितिविषयम् । आपुरारोच्यधनकृत्स्नविक्रामप्रदं सदा ॥

(शि.पु.के.सं. ११:२२-३५)

મુને! મુમુક્ષુ યોગીઓને નિત્ય ક્રમશઃ એમનાં આ સ્વરૂપોનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે શંભુ નિષ્કલ, સંપૂર્ણ દેવતાઓના સનાતન આદિદેવ, જ્ઞાન-ક્રિયા-સ્વભાવ અને પરમાત્મા કહેવાય છે, એ દેવાધિદેવની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સદાશિવ છે. ઈશાનાદિ પાંચમંત્ર એમનું શરીર છે. તે મહાદેવજી પંચકલા રૂપ છે. એમની અંગકાન્તિ શુદ્ધ સ્ફટિક સમાન ઉજ્જવળ છે. તે સદા પ્રસન્ન રહેનારા તથા શીતળ આભાથી યુક્ત છે. એ પ્રભુનાં પાંચ મુખ, દશ ભુજાઓ અને પંદર નેત્ર છે. 'ઈશાન' મંત્ર એમનું મુગટ-મંડિત મસ્તક છે! 'તત્પુરુષ' મંત્ર એ પુરાતન પ્રભુનું મુખ છે. 'અધોર' મંત્ર હૃદય છે. 'વામદેવ' મંત્ર ગુહ્ય પ્રદેશ છે તથા 'સધોજાત' મંત્ર એમના પગ છે. આ પ્રકારે તે પંચમંત્ર રૂપ છે. તે જ સાક્ષાત્ સાકાર અને નિરાકાર પરમાત્મા છે. સર્વજ્ઞતા વગેરે છ શક્તિઓ એમના શરીરનાં છ અંગ છે. તે શબ્દ વગેરે શક્તિઓથી સ્ફુરિત હૃદય-ક્રમણ દ્વારા સુશોભિત છે. વામભાગમાં મનોન્મની નામક પોતાની શક્તિથી વિભૂષિત છે.

હવે હું મંત્ર વગેરે છ પ્રકારના અર્થોને પ્રગટ કરવા માટે જે અર્થોપન્યાસની પદ્ધતિ છે, તે દ્વારા પ્રજ્ઞવના સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ-સંબંધી ભાવાર્થનું વર્ણન કરીશ, પરંતુ પહેલાં ઉપદેશનો ક્રમ બતાવવો ઉચિત છે, એટલે એને જ સાંભળો. હે મુને! આ માનવલોકમાં ચાર વર્ણ પ્રસિદ્ધ છે. એમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય—એ ત્રણ વર્ણ છે; એમનો જ વૈદિક આચારથી સંબંધ છે. ત્રૈવર્ણિકોની સેવા જ જેમને માટે સારભૂત ધર્મ છે, એ શૂદ્રોને વેદ-અધ્યયનમાં અધિકાર નથી. જો બધા ત્રૈવર્ણિક પોતપોતાના આશ્રમ ધર્મના પાલનમાં હાર્દિક અનુરાગ સાથે લાગ્યા રહેલા

હોય તો એમનો જ શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓમાં પ્રતિપાદિત ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં અધિકાર છે, બીજાનો કદાપિ નહીં. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પ્રતિપાદિત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરનારો પુરુષ અવશ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, આ વાત વેદોક્ત માર્ગને દેખાડનારા પરમેશ્વરે સ્વયં કહી છે. વર્ણધર્મ અને આશ્રમ ધર્મના પાલનજનિત પુણ્યથી પરમેશ્વરનું પૂજન કરીને ઘણાબધા મુનિ એમનું સાયુજ્ય મેળવી ચૂક્યા છે. બ્રહ્મચર્યના પાલનથી ઋષિઓની, વણકર્મોના અનુષ્ઠાનથી દેવતાઓની તથા સંતાન-ઉત્પાદનથી પિતરોની તૃપ્તિ થાય છે—એવું શ્રુતિએ કહ્યું છે. આ રીતે ઋષિ-ઋણ, દેવ-ઋણ તથા પિતૃ-ઋણ—એ ત્રણેથી મુક્ત થઈને વાનપ્રસ્થ-આશ્રમમાં પ્રવિષ્ટ થઈને મનુષ્ય શીત, ઉષ્ણ તથા સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વોને સહન કરતાં જિતેન્દ્રિય, તપસ્વી અને મિતાહારી થઈ યમ-નિયમ વગેરે યોગનો અભ્યાસ કરે, જેનાથી બુદ્ધિ નિશ્ચલ તથા અત્યંત દૃઢ થઈ જાય. આ પ્રકારે ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને શુદ્ધ-ચિત્ત થયેલો પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મોનો સંન્યાસ કરી દે. સમસ્ત કર્મોનો સંન્યાસ કર્યા પછી જ્ઞાનના સમાદરમાં તત્પર રહે. જ્ઞાનના સમાદરને જ જ્ઞાનમયી પૂજા કહે છે. તે પૂજા જીવની સાક્ષાત્ શિવની સાથે એકતાનો બોધ કરાવીને જીવન્મુક્તિ રૂપ ફળ આપનારી છે. યતિઓને માટે આ પૂજાને સર્વોત્તમ તથા નિર્દોષ સમજવી જોઈએ. હે મહાપ્રાણ! તમારા પર સ્નેહ હોવાને કારણે લોકાનુગ્રહની કામનાથી હું એ પૂજાની વિધિ બનાવી રહ્યો છું, સાવધાન થઈને સાંભળો.

સાધકને માટે જરૂરી છે કે તે સંપૂર્ણ
શાસ્ત્રોના તત્ત્વાર્થના જ્ઞાતા, વેદાન્તજ્ઞાનના પારંગત
તથા બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્યને શરણે જાય.

સંસ્કૃત સંપત્તિની પ્રાપ્તિમાં કારણ, આવેલી આપત્તિના સમૂહને નષ્ટ કરવા માટે ધૂમકેતુ (અગ્નિ) રૂપ તથા અપાર સંસારસાગરથી પાર લગાડનાર સેતુ સમાન છે, એ બ્રાહ્મણોની ચરણરજ મને પવિત્ર કરે. જે આપત્તિરૂપ ગહન અંધકારને દૂર કરવા માટે સૂર્ય, મનોવાંછિત અર્થને આપનાર કામધેનુ અને સમસ્ત તીર્થોનાં જલથી પવિત્ર મૂર્તિઓ છે, તે બ્રાહ્મણોની ચરણ-ધૂલિ મારી રક્ષા કરે.'^૩

ઉત્તમ બુદ્ધિથી યુક્ત અને ચતુર સાધક આચાર્યની પાસે જઈને વિધિપૂર્વક દંડ-પ્રણામ વગેરે દ્વારા એમને યત્નપૂર્વક સંતુષ્ટ કરે. પછી ગુરુની આજ્ઞા લઈ તે બાર દિવસ સુધી માત્ર દૂધ પીને રહે. તદનંતર શુકલ પક્ષની ચતુર્થી અથવા દશમને દિવસે પ્રાતઃકાલ વિધિવત્ સ્નાન કરીને શુદ્ધચિત્ત થયેલો વિદ્વાન સાધક નિત્ય-કર્મ કરીને ગુરુને બોલાવીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી નાન્દીશ્રાદ્ધ કરે. નાંદીશ્રાદ્ધમાં વિશ્વદેવોની સાંખ્યા સત્ય અને વસુ બતાવી છે. પ્રથમ દેવશ્રાદ્ધમાં નાન્દીમુખ દેવતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ કહેવાયા છે. બીજા ઋષિ શ્રાદ્ધમાં એમને બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ અને રાજર્ષિ કહ્યા છે. ત્રીજા દિવ્ય શ્રાદ્ધમાં એમની વસુ, રુદ્ર અને આદિત્ય સંજ્ઞા બતાવાઈ છે. ચોથા મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં સનક^૧ વગેરે ચાર મુનીશ્વર જ નાન્દીમુખ-દેવતા છે. પાંચમા ભૂતશ્રાદ્ધમાં પાંચભૂત, નેત્ર વગેરે અગિયાર ઈન્દ્રિય-સમૂહ તથા જરાયુજ આદિ ચતુર્વિધ પ્રાણીસમુદાય નાન્દી-મુખ મનાય છે. છઠ્ઠા પિતૃશ્રાદ્ધમાં પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ—એ ત્રણ નાન્દીમુખ-દેવતા કહેવાયા છે તથા આઠમા આત્મ-શ્રાદ્ધમાં આત્મા, પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ચાર નાન્દીમુખ-દેવતા કહેવાયા છે.^૨ માતામહાત્મક શ્રાદ્ધમાં માતામહ, પ્રમાતામહ અને વૃદ્ધ-પ્રમાતામહ—એ ત્રણ નાન્દીમુખ દેવતા સપત્નીક બતાવાયા છે. પ્રત્યેક શ્રાદ્ધમાં બે બે બ્રાહ્મણ કરીને જેટલા બ્રાહ્મણ આવશ્યક હોય એમને આમંત્રિત કરવા અને સ્વયં યત્નપૂર્વક આચમન કરીને પવિત્ર થઈને એ બ્રાહ્મણોના પગ ધોવા. એ સમયે આ પ્રકારે કહેવું—‘જે સમસ્ત સંપત્તિની પ્રાપ્તિમાં કારણ, આવેલી આપત્તિના સમૂહને નષ્ટ કરવા માટે ધૂમકેતુ (અગ્નિ) રૂપ તથા અપાર સંસારસાગરથી પાર લગાડનાર સેતુ સમાન છે, એ બ્રાહ્મણોની ચરણરજ મને પવિત્ર કરે. જે આપત્તિરૂપ ગહન અંધકારને દૂર કરવા માટે સૂર્ય, મનોવાંછિત અર્થને આપનાર કામધેનુ અને સમસ્ત તીર્થોનાં જલથી પવિત્ર મૂર્તિઓ છે, તે બ્રાહ્મણોની ચરણ-ધૂલિ મારી રક્ષા કરે.’^૩

આવું કહી પૃથ્વી પર દંડની જેમ પડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. તત્પશ્ચાત્ પૂર્વાભિમુખ બેસીને ભગવાન શંકરનાં યુગલ ચરણારવિન્દનું ચિંતન કરીને દૃઢતાપૂર્વક આસન બ્રહ્મણ કરે, હાથમાં પવિત્રી લઈ શુદ્ધ થઈને નૂતન યજ્ઞોપવીત ધારણ કરીને ત્રણ વાર પ્રાણાયામ કરે. તદનંતર તિથિ આદિનું સ્મરણ કરીને આ રીતે સંકલ્પ કરે—‘મારા સંન્યાસના અંગભૂત જે પહેલાં વિશ્વદેવનું પૂજન, પછી દેવાદિ અષ્ટશ્રાદ્ધ તથા અંતે માતામહશ્રાદ્ધ છે, એને આપ લોકોની આજ્ઞા લઈને હું પાર્વણ-વિધિથી સંપન્ન કરીશ.’ (પાર્વણ=પર્વશ્રાદ્ધ-પર્વસંબંધી) આવો સંકલ્પ કરીને આસન માટે દક્ષિણ દિશાથી આરંભ કરીને ઉત્તરોત્તર કુશનો ત્યાગ કરે. તત્પશ્ચાત્ આચમન કરીને ઊભા થઈને વર્ણક્રમનો આરંભ

૧. સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર.

૨. ધર્મસિન્યુકાર વગેરેએ આત્મશ્રાદ્ધમાં પણ ત્રણ જ નાન્દીમુખ કહે છે—આત્મા, પિતા અને પિતામહ.

૩. સમસ્ત સંપત્તિસંપાદિ હેતવઃ સમુત્થિતાપત્કુલધૂમકેતવઃ । અપારસંસારસમુદ્રસેતવઃ પુનન્તુ માં બ્રાહ્મણપાદરેણવઃ । આપદનધ્વાન્તસહસ્રભાનવઃ સર્વી હિતાર્થાર્પણકામધેનવઃ । સમસ્તતીર્થામ્બુપવિત્રમૂર્તયો રક્ષન્તુ માં બ્રાહ્મણપાદપાંસવઃ ॥

(શિ.પુ.કે.સં. ૧૨/૪૪-૪૫)

~~~~~

કરે. પોતાના હાથમાં પવિત્રી ધારણ કરીને બે સ્વયં પણ હાથમાં કુશ લઈને આસન પર બેસે-
 બ્રાહ્મણોના હાથનો સ્પર્શ કરતાં આ પ્રકારે કહે- અને સ્થિત થઈ જાય. એ પછી કહે-
 'વિશ્વેદેવાર્થ ભવન્તૌ વૃણે । અસ્મિન્નાન્દીમુખશ્રાદ્ધે વિશ્વેદેવાર્થ ભવદ્વયાં
 ભવદ્વયાં નાન્દીશ્રાદ્ધે ક્ષણઃ પ્રસાદનીયઃ ॥ ક્ષણઃ ક્રિયતામ્-આ નાન્દીમુખ શ્રાદ્ધમાં વિશ્વેદેવ

અર્થાત્ 'અમે વિશ્વેદેવ શ્રાદ્ધને માટે આપ બંનેનું વરણ કરીએ છીએ. આપ બંને નાન્દીશ્રાદ્ધમાં પોતાનો સમય આપવાની કૃપા કરો.' આટલું બધા શ્રાદ્ધના બ્રાહ્મણો માટે કરે. આ પ્રકારે ઉત્તર આપે—'પ્રાખ્યુયાવ'—અમે બંને સર્વત્ર બ્રાહ્મણવરણની વિધિનો આ જ ક્રમ છે. અહાન્ત કરીશું' તે પછી યજમાન એ શ્રેષ્ઠ

આ પ્રમાણે વરણનું કાર્ય પૂરું કરીને દશ બ્રાહ્મણોને પ્રાર્થના કરે—‘મારા મનોરથોની પૂર્તિ મંડળોનું નિર્માણ કરે. ઉત્તરથી આરંભ કરીને હો, સંકલ્પની સિદ્ધિ હો—એટલા માટે આપ દશે મંડળોનું અક્ષતથી પૂજન કરીને એમાં ક્રમશઃ અનુગ્રહ કરો.’

બ્રાહ્મણોને સ્થાપિત કરે. પછી એમનાં ચરણો પર પણ ચોખ્ખા વગેરે ચઢાવે. તદ્દનંતર સંબોધનપૂર્વક વિશ્વેદેવ વગેરે નામોનું ઉચ્ચારણ કરે અને કુશ, પુષ્પ, અક્ષત અને જલથી 'ઈદં વઃ પાદમ્' કહીને પાદ નિવેદન કરે."

આ પ્રકારે પાદ આપીને સ્વયં પોતાના પગ બંને હાથ અડકાડીને 'પૃથ્વી તે પાત્રમ્' વગેરે મંત્રોનો પાઠ કરે. ત્યાં સ્થિત થયેલા દેવતા વગેરેનું ચતુર્થ્યન્ત ઉચ્ચારણ કરીને જલ લઈને 'સ્વાહા' બોલીને અન્ન અર્પિત કરે અને અંતે 'ન મમ' એ વાક્યનું ઉચ્ચારણ કરે. 'સર્વત્ર માતા વગેરે માટે પણ અન્ન અર્પણની આજ વિધિ છે. અંતમાં આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરે—

તત્પશ્ચાત્ (પદ્ધતિ પ્રમાણે અર્ધ આપે,
પૂજન કરે) શુદ્ધ કેળનાં પાન વગેરે ધોયેલાં
પાત્રોમાં પરિપક્વ અન્ન આદિ ભોજ્ય પદાર્થોને
પીરસીને પૃથક્-પૃથક્ કુશ પાથરીને અને સ્વયં
ત્યાં જળ છાંટીને પ્રત્યેક પાત્ર પર આદરપૂર્વક
બંને હાથ અડકાડીને 'પૃથ્વી તે પાત્રમ્' વગેરે
મંત્રોનો પાઠ કરે. ત્યાં સ્થિત થયેલા દેવતા
વગેરેનું ચતુર્થાન્ત ઉચ્ચારણ કરીને જલ લઈને
'સ્વાહા' બોલીને અન્ન અર્પિત કરે અને અંતે
'ન મમ' એ વાક્યનું ઉચ્ચારણ કરે. 'સર્વત્ર માતા
વગેરે માટે પણ અન્ન અર્પણની આજ વિધિ
છે. અંતમાં આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરે—

* પ્રથમ મંડળમાં બે વિશેષદેવો માટે, પછી આઠ મંડળોમાં ક્રમશઃ દેવાદિ, આઠ બ્રાહ્મણ અધિકારીઓ માટે તથા દશમા મંડળમાં સપત્તીક માતામહ વગેરે માટે પાંચ અર્પણ કરવું જોઈએ. અર્પણ વાક્યનો પ્રયોગ આ પ્રકારે છે —

ॐ सत्यवसुसंशकाः विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः तूर्तुवः स्यः हंसः वाः पार्थ पादावनेष्टनं पादप्रक्षालनं वृद्धिः ॥ १ ॥

ॐ ब्रह्मविष्णु महेश्वराः नान्दीमुखाः त्रुर्भुवः स्वः ईदं वः पादं पादावनेजनं पादमशालनं वृद्धिः ॥ २ ॥

ॐ देवर्षिब्रह्मर्षिसत्रर्षयो नान्दीमुखाः सूर्जुवः स्वः छंदः पः पाद्यं पाद्यावनेजनं पाद्यप्रसादनं वृद्धिः ॥ ३॥

આ પ્રકારે અન્ય શ્રાદ્ધો માટે વાક્યની ગિલા (નિતુમાન, કલ્પના) કરી લેવી જોઈએ.

१. 'पृथिवी ते पात्रं धीरस्थानं ब्राह्मणस्य मुनेऽमृतोऽमृतं जुहोमि स्वाहा' आ पुरो मंत्र छे.

૨. વાક્યનો પ્રયોગ આ પ્રકારે છે—ૐ સત્યવતુસંશકેભ્યો વિશેભ્યો દેવેભ્યો નાન્દીમુખેભ્યઃ સ્વાહા ન મમ' ઇત્યાદિ.

[illegible]

આપી દેવા, અથવા જળમાં પધરાવી દેવા. ત્યાર બાદ પુણ્યાહવાચન કરીને સ્વજનો સાથે ભોજન કરે.

બીજે દિવસે સવારે ઝીઝીને શુદ્ધબુદ્ધિવાળો સાધક ઉપવાસપૂર્વક વ્રત રાખે. બગલના તથા ઉપસ્થના વાળને છોડીને બાકીના બધા વાળ મૂંઝવી દે, પરંતુ શિખાના સાત-આઠ વાળ અવશ્ય બચાવી રાખવા. પછી સ્નાન કરીને ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરીને શુદ્ધ થઈને બે વાર આયમન કરીને મૌન થઈને વિધિવત્ ભસ્મ પારણ કરે, પુણ્યાહવાચન કરીને પોતે પોતાનું પ્રોક્ષણ કરે બહાર-અંદરથી શુદ્ધ થઈને હોમ, દ્રવ્ય અને આચાર્યની દક્ષિણા જેટલું દ્રવ્ય રહેવા દઈને બાકીનું બધું દ્રવ્ય મહેશ્વરાર્પણ-બુદ્ધિથી બ્રાહ્મણોને અને વિશેષતઃ શિવભક્તોને વહેંચી દે. તદનંતર ગુરુરૂપધારી શિવને માટે વસ્ત્ર વગેરેની દક્ષિણા આપે, પૃથ્વી પર દંડવત્ પ્રણામ કરીને દોરો, કૌપીન, વસ્ત્ર તથા દંડ વગેરે જે ધોઈને પવિત્ર કરેલ હોય, તે પારણ કરે. તદનંતર હોમ દ્રવ્ય અને સમિધા વગેરે લઈને સમુદ્ર કે નદીના તટ પર, પર્વત પર, શિવાલયમાં, વનમાં અથવા ગોશાળામાં કોઈ ઉત્તમ સ્થાનનો વિચાર કરીને ત્યાં બેસી જાય અને આયમન કરીને પહેલાં માનસિક જપ કરે. પછી 'ૐ નમો બ્રહ્મણે' આ મંત્રનો ત્રણ વાર જપ કરીને 'અગ્નિમીળે પુરોહિતમ્' એ મંત્રનો પાઠ કરે. એ પછી 'અથ મહાવ્રતમ્', 'અગ્નિર્વે દેવાનામ્', 'એતસ્ય સમાપ્તાયમ્', 'ૐ ઈષે ત્વોર્જે ત્વા વાયવસ્ય',

‘અગ્ન આયાહિ વીતયે’ તથા ‘શં નો દેવી રભીષ્ટયે’ ઈત્યાદિનો પાઠ કરે. ત્યારપછી ‘મ ય ર સ ત જ ભ ન લ ગ’, ‘પંચસંવત્સરમયમ્’, ‘સમાગ્રાયઃ સમાગ્રાતઃ’, ‘અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા’, ‘અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ આ બધાનો પાઠ કરે. તદનંતર યથાસંભવ વેદ, પુરાણ વગેરેનો સ્વાધ્યાય કરે. એ પછી ‘ૐ બ્રહ્મણે નમઃ’, ‘ૐ ઈન્દ્રાય નમઃ’, ‘ૐ સૂર્યાય નમઃ’, ‘ૐ સોમાય નમઃ’, ‘ૐ પ્રજાપતયે નમઃ’, ‘ૐ આત્મને નમઃ’, ‘ૐ અંતરાત્મને નમઃ’, ‘ૐ જ્ઞાનાત્મને નમઃ’, ‘ૐ પરમાત્મને નમઃ’ ઈત્યાદિ રૂપે બ્રહ્મા આદિ શબ્દોના આદિમાં ‘ૐ’ અને અંતમાં ‘નમઃ’ લગાવીને ચતુર્થ્યન્ત રૂપનો જપ કરે. એ પછી ત્રણ મુઠ્ઠી સત્તુ (સાથવો) લઈને પ્રણવના ઉચ્ચારણપૂર્વક ત્રણ વાર ખાય અને પ્રણવથી જ બે વાર આચમન કરીને નાભિનો સ્પર્શ કરે. એ સમયે આગળ બતાવીશું તેવા શબ્દો આદિમાં પ્રણવ અને અંતમાં ‘નમઃ સ્વાહા’ જોડીને એમનું ઉચ્ચારણ કરે—જેમ કે, ‘ૐ આત્મને નમઃ સ્વાહા’, ‘ૐ અંતરાત્મને નમઃ સ્વાહા’, ‘ૐ જ્ઞાનાત્મને નમઃ સ્વાહા’, ‘ૐ પરમાત્મને નમઃ સ્વાહા’, ‘ૐ પ્રજાપતયે નમઃ સ્વાહા’ ઈતિ. ત્યાર પછી પૃથક્ પૃથક્ પ્રણવ મંત્રથી જ દૂધ-દહીં મેળવેલ ઘી (અથવા કેવળ જલ) ત્રણ વાર ચાટીને પુનઃ બે વાર આચમન કરે. એ પછી મનને સ્થિર કરીને સુસ્થિર આસન પર પૂર્વાભિમુખ બેસીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ત્રણ વાર પ્રાણાયામ કરે. (અધ્યાય ૧૨)

✻

૧. ધર્મસિંધુકારે આને માટે ત્રણ મંત્રો લખ્યા છે. પ્રથમ વાર ચાટીને કહે 'ત્રિવૃદ્ધસિ', બીજી વાર 'પ્રવૃદ્ધસિ' અને ત્રીજી વાર 'વિવૃદ્ધસિ'

સંન્યાસગ્રહણની શાસ્ત્રીય વિધિ-ગણપતિ-પૂજન, હોમ, તત્ત્વશુદ્ધિ, સાવિત્રી-પ્રવેશ, સર્વસંન્યાસ અને દંડ-ધારણ આદિના પ્રકાર

સ્કંદ કહે છે—હે વામદેવ! ત્યાર પછી મધ્યાહ્નકાળમાં સ્નાન કરીને સાંધે પોતાના મનને વશમાં રાખીને ગંધ, પુષ્પ અને અક્ષત વગેરે પૂજા-દ્રવ્યો લઈ આવે અને નૈર્ઋત્યકોણમાં દેવપૂજિત વિઘ્નરાજ ગણેશની પૂજા કરે. ‘ગાત્રાનાં ત્વાં’ ઈત્યાદિ મંત્રથી વિધિપૂર્વક ગણેશજીનું આવાહન કરે. આવાહન પછી એમના સ્વરૂપનું આ રીતે ધ્યાન કરવું જોઈએ. એમની અંગકાંતિ લાલ છે, શરીર વિશાળ છે, સર્વ પ્રકારનાં આભૂષણ એમની શોભા વધારી રહ્યાં છે. એમને પોતાના કરકમળમાં કમલઃ પાશ, અંકુશ, અક્ષમાલા તથા વર નામક મુદ્દાઓ ધારણ કરી રાખી છે. આ પ્રકારે આવાહન અને ધ્યાન કર્યા

પશ્ચાત્ શંભુપુત્ર ગજાનનની પૂજા કરીને ખીર, પૂઆ, નાળિયેર અને ગોળ વગેરેનું ઉત્તમ નૈવેદ્ય નિવેદિત કરવું, ત્યાર પછી તાંબૂલ વગેરે આપીને એમને સંતુષ્ટ કરીને નમસ્કાર કરે અને અભીષ્ટ કાર્યની નિર્વિઘ્ને પૂર્તિ થાય એ માટે પ્રાર્થના કરે.

તદનંતર પોતાના ગૃહસૂત્રમાં બતાવેલી જાગરણપૂર્વક બ્રાહ્મમુહૂર્ત આવ્યા સુધી ગાયત્રીનો વિધિ અનુસાર ઔપાસનાગ્નિમાં આજ્યભાગાન્ન' જપ કર્યા કરે. એ પછી સ્નાન કરે. જે જલથી હવન કરીને અગ્નિદેવતા સંબંધી યજ્ઞવિષ્ણક સ્નાન કરવામાં અસમર્થ હોય, તે ભસ્મથી જ સ્વાહાલીપાક હોમ કરવો જોઈએ એ પછી 'ભુઃ સ્વાહા' એ મંત્રથી પૂર્ત્વાહુતિ હોમ કરીને હવનનું ચરુ પકાવીને (ચરુ=યજ્ઞ માટે અન્ન) એને ધીથી

† કુશકંડિકા પછી અગ્નિમાં જે, ચાર આપુતિઓ સ્થપાય છે, એના પહેલો બેને 'આધાર' અને અંતિમ બેને 'આજ્યમાલ' કહે છે. પ્રજાપતિ અને ઇન્દ્રના ઉદ્દેશથી 'આધાર' તથા અગ્નિ અને સોમના ઉદ્દેશથી 'આજ્યમાલ' સ્થપાય છે.

• પુરો મંત્ર આ પ્રકારે છે—

गौरीर्भिर्माय सखिजानि तस्यत्येकपदो द्विपदो सः अतुष्यरी । अष्टापदो नवपदो अतुषुषी नल्लताक्षरा परमेव्योमन् त्वाहा ॥
(ऋग्वेद. मंत्र १, सु. १६५/४१)

તરબોળ કરી દે. એને ઉતારીને અગ્નિથી ઉતર દિશામાં કુશ પર રાખે. પુનઃ ધીધી ચરુને મિશ્રિત કરે. એ પછી વ્યાહતિ-મંત્ર, રુદ્રસૂક્ત તથા સદ્યોજાતાદિ પાંચ મંત્રોનો જપ કરે અને એ દ્વારા એક એક આહુતિ પણ આપે. ચિત્તને ભગવાન શિવના ચરણાર્વિન્દોમાં પરોવીને પ્રજાપતિ, ઈન્દ્ર, વિશ્વેદેવ અને બ્રહ્મા માટે પણ એક એક આહુતિ આપે. એ સૌ નામના આદિમાં ઐં અને અંતમાં 'નમઃ સ્વાહા' જોડીને ચતુર્થ્યન્તનું ઉચ્ચારણ કરે (યથા—ઐં પ્રજાપતયે નમઃ સ્વાહા—વગેરે) તત્પશ્ચાત્ પુણ્યાહવાચન કરાવીને 'અગ્નેય સ્વાહા' એ મંત્રથી અગ્નિના મુખમાં આહુતિ આપવા સુધીનું કાર્ય સંપન્ન કરે પછી 'પ્રાણાય સ્વાહા' ઇત્યાદિ પાંચ મંત્રો દ્વારા ધી સહિત ચરુની આહુતિ આપે. એ પછી 'અગ્નયે સ્વિષ્ટકૃતે સ્વાહા' બોલીને એક વધારાની આહુતિ આપે. ત્યાર પછી ફરી રુદ્રસૂક્ત તથા ઈશાનાદિ પાંચ મંત્રોનો જપ કરે. મહેશ આદિ ચતુર્વ્યૂહ મંત્રોનો પણ પાઠ કરે. આ પ્રકારે તંત્ર-હોમ કરીને પોતાની ગૃહ્યશાખામાં બતાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર તે તે દેવતાઓના ઉદ્દેશ્યથી બુદ્ધિમાન પુરુષ સાંગ હોમ કરે. આ રીતે જે અગ્નિમુખ વગેરે કર્મતંત્રને પ્રવર્તિત કરવામાં આવ્યો છે, એનો નિર્વાહ કરીને વિરજા હોમ કરે. છઠ્ઠીસ તત્ત્વરૂપ આ શરીરમાં છુપાયેલા તત્ત્વસમુદાયની શુદ્ધિ માટે વિરજા હોમ કરવો જોઈએ.

એ સમયે તે કહે કે, 'મારા શરીરમાં જે આ તત્ત્વ છે, એ સૌની શુદ્ધિ થાઓ. એ પ્રસંગમાં આત્મતત્ત્વની શુદ્ધિ માટે આરુણકેતુક મંત્રોનો પાઠ કરતાં પૃથ્વી આદિ તત્ત્વથી લઈને પુરુષતત્ત્વપર્યંત ક્રમશઃ બધાં તત્ત્વોની શુદ્ધિને નિમિત્તે ધૃતયુક્ત ચરુનો હેમ કરે તથા શિવનાં ચરણારવિન્દોનું ચિંતન કરતાં મૌન રહે.' પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પૃથિવ્યાદિપંચક કહેવાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ શબ્દાદિપંચક છે. વાક, પાણિ, પાદ, વાયુ અને ઉપસ્થ એ વાગાદિપંચક છે. શ્રોત્ર, નેત્ર, નાસિકા, રસના અને ત્વક્—એ શ્રોત્રાદિપંચક છે. શિર, પાર્શ્વ, પૃષ્ઠ અને ઉદર—એ ચાર છે. એમાં જ જંધાને પણ જોડી લો. પછી ત્વક્ વગેરે સાત ધાતુઓ છે. પ્રાણ, અપાન આદિ પાંચ વાયુઓએ પ્રાણાદિપંચક કહે છે. અન્નમયાદિ પાંચે કોશોને કોશપંચક કહે છે (એમનાં નામ આ પ્રકારે છે—અન્નમય, પ્રામમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય. એ સિવાય મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, અહંકાર, ખ્યાતિ, સંકલ્પ, ગુણ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે. ભોક્તાપણાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષ માટે ભોગકાળમાં જે પાંચ અંતરંગ સાધન છે, એમને તત્ત્વપંચક કહે છે. એમનાં નામ છે : નિયતિ, કાળ, રાગ, વિદ્યા અને કલા. આ પાંચે માયાથી ઉત્પન્ન છે. 'માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્' એ શ્રુતિમાં પ્રકૃતિ જ માયા કહેવાઈ છે. એનાથી જ આ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં છે, એમાં સંશય નથી. કાળનો સ્વભાવ 'નિયતિ' છે, એવું શ્રુતિનું કથન

તાવશુદ્ધિને માટે પૃથક્ પૃથક્ વાક્ય-યોજના કરવી જોઈએ. જેમકે, પૃથ્વી વગેરે માટે—
 પૃથ્વીવ્યાપસ્તેજો વાયુરાકાશો મૈ શુદ્ધતાં જ્યોતિરકં વિરજા વિપાખ્યા ભૂયાસઃ સ્વાહા આટલું બોલીને સમિપા, ચક્ર
 અને આજીવની ચાલીસ ચાલીસ આહુતિઓ આપે, આ જ રીતે બધાં તત્ત્વોનાં નામ લઈને વાક્ય-યોજના કરે.

.....

તનૂસ્તયેઘ્વારોહાત્માત્માનમ્^{૧૨} ઇત્યાદિ મંત્રોથી તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ ઓં ભુવઃ સાવિત્રીં પ્રવેશયામિ^{૧૩} હાથને અગ્નિમાં તપાવીને એ અગ્નિને ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ, ઓં સ્વઃ સાવિત્રીં પ્રવેશયામિ, અદ્વૈતધામસ્વરૂપ પોતાના આત્મામાં આરોપિત ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્, ઓં ભૂભુવઃ સ્વઃ કરે. તદનંતરે પ્રાતઃકાલની સંધ્યોપાસના કરીને સાવિત્રીં પ્રવેશયામિ, તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય સૂર્યોપસ્થાન પશ્ચાત્ જળાશયમાં જઈને નાભિ ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।

સુધી જલની અંદર પ્રવેશ કરે. ત્યાં પ્રસન્નતાપૂર્વક — આ વાક્યોનું પ્રેમપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરે
મનને સ્થિર કરીને ઉત્સુકતાપૂર્વક વેદ-મંત્રોનો અને ચિત્તને ચંચળ ન થવા દે.

જપ કરે^૩ જે અગ્નિહોત્રી હોય, તે સ્થાપિત એ સમયે ગાયત્રીનું આ પ્રકારે ધ્યાન કરે—

અગ્નિમાં પ્રાજ્ઞપત્યેષ્ટિ' કરે તથા વેદોક્ત આ ભગવતી ગાયત્રી સાક્ષાત્ ભગવાન શંકરના વૈશ્વાનર સ્થાલીપાક હોમ કરીને એમાં પોતાનું અર્ધા શરીરમાં વાસ કરનારાં છે. એમને પાંચ બ્રધું જ દાન કરી દે. પૂર્વોક્તરૂપે અગ્નિનો મુખ અને દશ ભુજાઓ છે. એ પંદર નેત્રોથી આત્મામાં આરોપ કરીને બ્રાહ્મણ વરમાંથી પ્રકાશિત થાય છે. નૂતન રત્નમય કિરીટથી નીકળી જાય. હે મુનીશ્વર! પછી તે સાવક નિમ્ન-ઝગમગતી ચંદ્રલેખા એમના મસ્તકને વિભૂષિત અંકિતરૂપે 'સાવિત્રી પ્રવેશ' કરે - કરે છે. એમની અંગકાંતિ શદ્ધ સ્ફટિક મણિની

ૐ ભુઃ સાવિત્રી પ્રવેશયામિ, ૐ જેમ ઉજ્જવળ છે, એ શુભલક્ષણા દેવી ખોતાના

૨. પુરો મંત્ર અને અર્થ જ્ઞાન છે—

या ते अग्ने पशिया तनुस्तपेस्वारोद्यत्मात्मानम् ।

अयथा वसूनि कृत्वन्नस्ये नर्या पुरति ॥

पशो ब्रूया पशमासीद स्यां योनिम् ।

જાતપેદો ભુવ આજાયમાનઃ સક્ષય મૈતિઃ ॥

હે અગ્નિદેવ! જે તમારું યજ્ઞિય (યજ્ઞમાં પ્રયત્ન કરનારું) સ્વરૂપ છે, એ જ સ્વરૂપથી તમે અહીં પધારો અને મારે માટે ધણું બધું મનુષ્ય-ઉપયોગી વિશુદ્ધ ધન (સાધન-સાંસ્કૃતિ)ની દૃષ્ટિ કરતાં કરતાં આત્મા રૂપે મારા આત્મામાં વિરાજમાન થઈ જાઓ. તમે યજ્ઞરૂપ થઈને પોતાના કારત્તરૂપે યજ્ઞમાં પહોંચી જાઓ. હે જાતબદ્ધ! તમે પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થઈને પોતાના ધામ ત્યાં અહીં પધારો.'

૬. ત્યાં જલ લઈને એને 'આશુઃ શિશ્નઃ' એ સૂક્તથી અભિર્માનિત કરીને 'સર્વાભ્યો દેવતાભ્યઃ સ્વાહા' એવું કહીને પાત્રી મૂકી દેવું. પાત્રી સંન્યાસનો સંકલ્પ લઈ ત્રણ વાર જલ એજાલિ ભાષે, એના મંત્ર આ પ્રમાણે છે —

ॐ ओष ह वा अग्निः सूर्यः प्राणं गच्छ स्वाहा ॥ १॥ ॐ स्वाम योगिं गच्छ स्वहा ॥ २॥ ॐ आपो वै गच्छ स्वाहा ॥ ३॥ (धर्मसिन्धु)

૪. 'યદિષ્ટં યસ્ય પુત્રે યથ્યાપદનાપદિ પ્રજાપતૌ તન્મનસિ જુહામિ । વિમુક્તોઽહં દેવકિલ્વિપત્ત્યાદ્ર' એવું કહીને પોની આહુતિ આપો. 'ઈદં પ્રજાપતયે ન મમ' કહીને ત્યાગ કરે. આ જ પ્રાજાપત્યેદિ છે.

૫. ધર્મસિન્ધુમાં 'પ્રવિશામિ' પાઠ છે.

*****

મયા', 'ૐ ભુવઃ સંન્યસ્તં મયા', 'ૐ સુવઃ સંન્યસ્તં મયા', 'ૐ ભૂર્ભુવઃ સુવઃ સંન્યસ્તં મયા' આ વાક્યોનો મન્દ, મધ્યમ અને ઉચ્ચ સ્વરથી હૃદયમાં સદાશિવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સાવધાન ચિત્તથી ઉચ્ચારણ કરે. તદનંતર 'અભયં સર્વભૂતેભ્યો મતઃ સ્વાહા' (મારી તરફથી સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન દેવાયું છે) એવું કહીને પૂર્વ દિશામાં એક અંજલિ જળ લઈને મૂકી દે. એ પછી શિખાના શેષ વાળને હાથથી ઊંખેડી દે અને યજ્ઞોપવીતને (જનોઈને) કાઢીને જલની સાથે હાથમાં લઈને આ પ્રકારે કહ્યું—'ૐ ભૂઃ

સમુદ્રં ગચ્છ સ્વાહા' એમ કહીને એનો જલમાં જ હોમ કરી દે. પછી 'ૐ ભૂઃ સંન્યસ્તં મયા', 'ૐ ભુવઃ સંન્યસ્તં મયા', 'ૐ સુવઃ સંન્યસ્તં મયા' આ પ્રકારે ત્રણ વાર કહીને ત્રણ વાર જલને અભિમંત્રિત કરીને એનું આયમન કરે. પછી જલાશયને કિનારે આવીને વસ્ત્ર અને કટિવસ્ત્ર ભૂમિ પર છોડી દે, વસ્ત્રનો ત્યાગ કરે અને ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફ મુખ રાખીને સાત ડગલાંથી વધારે ચાલે. થોડે દૂર ગયા પછી આચાર્ય એને કહે, 'ઊભા રહો, ઊભા રહો, ભગવન્! લોકવ્યવહારને માટે કૌપીન અને દંડ સ્વીકારો.' આમ કહીને આચાર્ય પોતાના હાથે

+ મેં બુલ્લોકનો સંન્યાસ (પૂર્ણતઃ ત્યાગ) કરી દીધો. મેં ભુવઃ (અંતરિક્ષ) લોકનો પરિત્યાગ કરી દીધો તથા મેં સ્વર્ગલોકનો પણ સર્વથા ત્યાગ કરી દીધો છે. મેં બૃલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોક—એ ત્રણેને સારી પેઠે છોડી દીધાં છે. ત્યાગ કરી દીધાં છે.

* હે દેડ! તમે મારા સખા (સહાયક) છો, મારી રક્ષા કરો, મારા ઓજ (પ્રાણશક્તિ)ની રક્ષા કરો. તમે મારા એ જ સખા છો, જે મેંદના હાથમાં વજ્રરૂપે રહો છો. તમે જ વજ્રરૂપે આધાત કરીને વૃત્તાસુરનો સંહાર કર્યો છે. તમે મારે માટે કલ્યાણમય બનો. મુજમાં જે પાપ હોય, એનું નિવારણ કરો. (સં.શિ.પુ. ૨૧)

શ્રીશાનઃ મુકુટોપેતઃ' એ શ્લોકથી આરંભ કરીને પહેલાં એ મંત્રો દ્વારા શિવના વિગ્રહનું પ્રતિપાદન થઈ ગયું છે. હવે એમનાં પાંચ મુખોનું વર્ણન સાંભળો. પ્રથમ મંત્ર 'ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામ્'ને આદિ માનીને ત્યાંથી લઈને ઉપરના 'સદ્યોજાત' મંત્ર સુધી ક્રમશઃ એક ચક્રમાં અંકિત કરે. પછી 'સદ્યોજાત'થી લઈને 'ઈશાન' મંત્ર સુધી ક્રમશઃ એ જ ચક્રમાં અંકિત કરે. આ જ પાંચ ભગવાન શિવનાં પાંચ મુખ બતાવ્યાં છે. પુરુષથી લઈને સદ્યોજાત સુધી જે બ્રહ્મરૂપ ચાર મંત્ર છે, તે જ મહેશ્વરદેવના ચતુર્વ્યૂહ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત છે. 'ઈશાન' મંત્ર સદ્યોજાત આદિ પાંચે મંત્રોના સમષ્ટિ રૂપ છે. હે મુને! પુરુષથી લઈને સદ્યોજાત સુધી જે ચાર મંત્ર છે, તે ઈશાનદેવના વ્યષ્ટિરૂપ છે.

આને અનુગ્રહમય ચક્ર કહે છે. આજ પંચાર્યનું કારણ છે. એ સૂક્ષ્મ, નિર્વિકાર, અનામય પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. અનુગ્રહ પણ બે પ્રકારનો છે. એક તો તિરોભાવ વગેરે પાંચ કૃત્યો અંતર્ગત છે, બીજો જીવોને કાર્યકારણ વગેરે બંધનોથી મુક્તિ આપવામાં સમર્થ છે. આ બંને પ્રકારના અનુગ્રહ સદાશિવના જ દ્વિવિધ કૃત્ય કહેવામાં આવે છે. હે મુને! અનુગ્રહમાં પણ સૃષ્ટિ વગેરે કૃત્યોનો યોગ હોવાથી ભગવાન શિવના પાંચ કૃત્યો માનવામાં આવ્યાં છે. આ પાંચેય કૃત્યોમાં પણ સદ્યોજાત આદિ દેવતા પ્રતિષ્ઠિત બતાવાયા છે. એ પાંચે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ

તથા સદાયે કલ્યાણદાયક છે. અનુગ્રહમય ચક્ર શાન્ત્યતીત' કલારૂપ છે. સદાશિવથી અધિષ્ઠિત હોવાને કારણે એને પરમપદ કહે છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સંન્યાસીઓને મળનારું યોગ્ય પદ આ જ છે. જે સદાશિવના ઉપાસક છે અને જેમનાં ચિત્ત પ્રણવોપાસનામાં સંલગ્ન છે, એમને પણ આ જ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પદને મેળવીને મુનીશ્વરગણ એ બ્રહ્મરૂપી મહાદેવજી સાથે પ્રચુર દિવ્ય ભોગોનો ઉપભોગ કરીને મહાપ્રલય કાળમાં શિવની સમતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તે મુક્ત જીવ પછી ક્યારેય સંસારસાગરમાં પડતા નથી 'તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ।' (મુંડક ૩/૨/૬)

આ સનાતન શ્રુતિએ આ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. શિવનું ઐશ્વર્ય પણ આ સમષ્ટિરૂપ જ છે. અથર્વવેદની શ્રુતિ પણ કહે છે કે તે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન છે. સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રદાન કરવાની શક્તિ સદાશિવમાં જ બતાવવામાં આવી છે. ચમક-અધ્યાયના પદથી એ સૂચિત થાય છે કે શિવથી વધીને બીજું કોઈ પદ નથી. બ્રહ્મપંચકના વિસ્તારને જે પ્રપંચ કહે છે. આ પાંચ બ્રહ્મમૂર્તિઓમાંથી જ નિવૃત્તિ આદિ પાંચ કલાઓ થઈ છે. એ બધી જ સૂક્ષ્મભૂત સ્વરૂપિણી હોવાથી કારણરૂપ વિખ્યાત છે. હે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા વામદેવ! સ્થૂળરૂપે પ્રગટ જે આ જગત-પ્રપંચ છે, એને જેણે પાંચરૂપો દ્વારા વ્યાપ્ત કરી રાખ્યો છે. તે બ્રહ્મ પોતાના એ પાંચે રૂપો સાથે બ્રહ્મપંચક નામ

૧. સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહ—એ પાંચ પરમેશ્વરનાં કૃત્ય છે.

૨. કલાઓ પાંચ છે—નિવૃત્તિકલા, પ્રતિચ્છાકલા, વિચ્છાકલા, સાંતિકલા અને શાન્ત્યતીતાકલા.

~~~~~

ધારણ કરે છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! પુરુષ, શ્રોત્ર, વાણી એ પાંચ સદ્યોજાતરૂપી બ્રહ્મથી વ્યાપ્ત છે. આ શબ્દ અને આકાશ એ પાંચેને બ્રહ્મે ઈશાનરૂપ પ્રકારે આ જગત પંચબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. યંત્રરૂપે વ્યાપ્ત કરી રાખ્યાં છે. હે મુનીશ્વર! પ્રકૃતિ, બતાવેલ જે શિવ-વાચક પ્રણવ છે. તે નાદ-ત્વચા, પાણિ, સ્પર્શ અને વાયુ—એ પાંચેને બ્રહ્મ પર્યંત પાંચે વર્ણોના સમષ્ટિરૂપ છે તથા બિંદુયુક્ત પુરુષરૂપ વ્યાપ્ત કરી રાખ્યાં છે. અહંકાર, નેત્ર, જે ચાર વર્ણ છે, તે પ્રણવનું વ્યષ્ટિરૂપ છે. શિવના પગ, રૂપ અને અગ્નિ—એ પાંચ અધોરૂપી ઉપદેશ કરેલા માર્ગથી ઉત્કૃષ્ટ મંત્રાધિરાજ બ્રહ્મથી વ્યાપ્ત છે, બુદ્ધિ રસના, પાયુ, રસ અને શિવરૂપી પ્રણવનું પૂર્વોક્ત યંત્રરૂપે ચિંતન કરવું જલને—એ વામદેવ-રૂપી બ્રહ્મથી નિત્ય વ્યાપ્ત જોઈએ.

રહે છે. મન, નાસિકા, ઉપસ્થ, ગંધ અને પૃથ્વી

(અધ્યાય ૧૪)

*

શૈવદર્શન અનુસાર શિવતત્ત્વ, જગત-પ્રપંચ અને જીવતત્ત્વ વિષયક વિશદ વિવેચન તથા શિવથી જીવ અને જગતની અભિન્નતાનું પ્રતિપાદન

તદનંતર ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિનું વર્ણન કરીને સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહાર-સર્વને શક્તિમાન શિવની લીલા બતલાવતાં વામદેવજીના પૂછવા પર સ્કંદે કહ્યું-હે મુને! કર્માસ્તિતત્ત્વથી લઈને જે વિસ્તૃત શાસ્ત્રવાદ છે અર્થાત્ કર્મસત્તાના પ્રતિપાદક કર્મફલવાદથી આરંભ કરીને શાસ્ત્રમાં જે વિવિધ વિષયોનું વિશદ વિવેચન છે, તે જ્ઞાન પ્રદાન કરનારું છે, તેથી જ્ઞાનવાન પુરુષે વિવેકપૂર્વક એનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. તમે જે શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો છે, એમાંથી કોણ ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર હે વામદેવ! જેવી તમારા સમાન છે. તે અધમ શિષ્ય આજે પાત્ર અન્યાન્ય શાસ્ત્રોમાં ભટકી રહ્યા છે. અનીશ્વરવાદી દર્શનોના ચક્કરમાં પડીને મોહિત થઈ રહ્યા છે. છ મુનિઓએ એમને શાપ આપી રાખ્યો છે; કેમકે પહેલાં એ શિવની નિંદા કરતા હતા. તેથી તેમની વાતો ન સાંભળવી જોઈએ, કેમકે તે અન્યથાવાદી (શિવ-શાસ્ત્રથી વિપરીત વાત કરનારા) છે. અહીં પાંચ* અવયવોથી યુક્ત અનુમાનના પ્રયોગ માટે પાત્ર અવકાશ છે જ. ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર હે વામદેવ! જેવી

પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન—એ અનુમાનના પાંચ અવયવ છે. 'પર્વતો વાક્ત્રિમાન્' (પર્વત પર આગ છે)—આ પ્રતિજ્ઞા છે. 'ધૂમવત્ત્વાત્' (કિમકે ત્યાં ધૂમ દેખાય છે). એ હેતુ છે. 'જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય રહે છે, જેવી રીતે રસોઈઘર—આ ઉદાહરણ છે. 'વત્તોહ્યં ધૂમવાન્' (કિમકે આ પર્વત ધૂમવાન છે)—એ ઉપનય છે. 'અતઃ અગ્નિમાવ્' (અતઃ અગ્નિથી યુક્ત છે)—એ નિગમન છે. આ જ રીતે ઈશ્વરને માટે પણ અનુમાન ચાલ્યો છે. જેમકે, 'સિત્યંદુરાદિકં કર્તૃજન્યમ્' (પૃથ્વી તથા અંકુર આદિ કોઈ કર્તા દ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે)—એ પ્રતિજ્ઞા છે. 'કાર્યત્વાત્' (કિમકે એ કાર્ય છે)—એ હેતુ છે. 'યત્ યત્ કાર્યં તત્તત્ કર્તૃજન્યં યથા ષટઃ કુંભકારજન્યઃ' (જે જે કાર્ય છે, તે કોઈને કોઈ કર્તાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે ષટ્ કુંભારથી ઉત્પન્ન થયો છે)—આ ઉદાહરણ થયું. 'યત્ ઈદં કાર્યમ્' (કિમકે એ પૃથ્વી આદિ કાર્ય છે)—એ ઉપનય થયો. 'અતઃ કર્તૃજન્યમ્' (એટલે કર્તાથી ઉત્પન્ન થયા છે)—એ નિગમન થયું. પૃથ્વી આદિ કાર્ય આપણા જેવા લોકોથી ઉત્પન્ન થયાં છે, એ કહેવું સંભવ નથી, તેથી એનો કોઈ વિલક્ષણ કર્તા છે. તે જ સર્વશક્તિમાન્ ઈશ્વર છે.

રીતે ધુમાડાનું દર્શન થવાથી લોકો અનુમાન દ્વારા પર્વત પર અગ્નિની સત્તાનું પ્રતિપાદન કરે છે, એ જ પ્રકારે આ પ્રત્યક્ષ પ્રપંચના દર્શનરૂપ હેતુનું અવલંબન કરીને પરમેશ્વર પરમાત્માને માની શકાય છે, એમાં સંશય નથી.

આ વિશ્વ સ્ત્રી-પુરુષરૂપ છે, એવું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. છ કોશરૂપ જે શરીર છે, એમાં આદિના ત્રણ માતાના અંશથી ઉત્પન્ન થયા છે અને અંતિમ ત્રણ પિતાના અંશથી—આ શ્રુતિનું કથન છે. આ પ્રકારે બધાં શરીરોમાં સ્ત્રીપુરુષભાવને જાણનારા લોકો છે, હે મુને! વિદ્વાનોએ પરમાત્મામાં પણ સ્ત્રીપુરુષભાવને જાણ્યો છે. શ્રુતિ કહે છે, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે. અસત્ પ્રપંચને નિવૃત્ત કરનારો શબ્દ જ સદ્રૂપ કહેવાય છે. ચિત્-શબ્દથી જડ જગતની નિવૃત્તિ કરી શકાય છે. જોકે સત્ શબ્દ ત્રણે લિંગોમાં વિદ્યમાન છે, તેમ છતાં અહીં પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમાં પુલ્લિંગ સત્-શબ્દને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. તે સત્-શબ્દ પ્રકાશનો વાચક છે. 'સન્-પ્રકાશઃ' સન્ શબ્દ સ્પષ્ટરૂપે પ્રકાશનો વાચક છે. પરમાત્મામાં જે સત્તા અથવા પ્રકાશરૂપતા છે, તે એના પુરુષભાવને સૂચિત કરે છે. જ્ઞાન શબ્દનો પર્યાયવાચી જે ચિત્-શબ્દ છે, તે સ્ત્રીલિંગ છે અર્થાત્ પરમાત્મામાં ચિદ્રૂપતા એના સ્ત્રીભાવને સૂચિત કરે છે. પ્રકાશ અને ચિત્—એ બંને જગતના કારણ-ભાવને પ્રાપ્ત થયા છે. આ રીતે સચ્ચિદાત્મા પરમેશ્વર પણ જ્યારે જગતના કારણભાવને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ એકમાત્ર પરમાત્મામાં જ 'શિવ' ભાવ અને 'શક્તિ' ભાવનો ભેદ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તેલ અને બત્તીમાં મલિનતા હોય

છે ત્યારે એના પ્રકાશમાં પણ મલિનતા આવી જાય છે. ચિતાની આગ આદિમાં અશિવતા અને મલિનતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેથી મલિનતા આદિ આરોપિત વસ્તુ છે, એના નિર્વતક હોવાને કારણે પરમાત્માના શિવતત્વનું શ્રુતિ દ્વારા પ્રતિપાદિત થયું છે.

જીવ આશ્રિત જે ચિચ્છક્તિ છે, તે સદા દુર્બળ હોય છે. એની નિવૃત્તિને માટે જ પરમાત્મામાં સાર્વકાલિક સર્વશક્તિમતા વિદ્યમાન છે. ઈશ્વર બળવાન છે, શક્તિમાન છે—એ વ્યવહાર દેખાય છે. હે માહામુને વામદેવ! લોક અને વેદમાં પણ સદાયે પરમાત્માની શિવરૂપતા અને શક્તિરૂપતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં આવ્યો છે. શિવ અને શક્તિના સંયોગથી નિરંતર આનંદ પ્રગટ થતો રહે છે, અતઃ હે મુને! તમે એ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ્યથી જ પાપરહિત મુનિ શિવમાં મન પરોવીને નિરામય (પરમ કલ્યાણ અને પરમાનંદ) શિવને પ્રાપ્ત થયા છો. ઉપનિષદોમાં શિવ અને શક્તિને જ સર્વાત્મા અને બ્રહ્મ કહ્યા છે. બ્રહ્મ-શબ્દથી બૃહિષાત્વર્ધગત વ્યાપકતા અને સર્વાત્મતાનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. શંભુ નામક વિગ્રહમાં બૃહજ્ઞત્વ અને બૃહત્ત્વ (વ્યાપકતા અને વિશાળતા) નિત્ય વિદ્યમાન છે. સદ્બોજાતાદિ પંચબ્રહ્મમય શિવવિગ્રહમાં વિશ્વની પ્રતીતિ બ્રહ્મ-શબ્દથી જ કરેવામાં આવી છે.

હે વામદેવ! 'હંસઃ' પદને ઝિંધું કરી દેવાથી-પલટી નાખવાથી 'સોહમ્' પદ બને છે. એમાં પ્રજાવનું પ્રાગટ્ય કેવી રીતે થાય છે એ તમારા સોહવશ હું બતાવી રહ્યો છું, સાવધાન થઈને સાંભળો. 'સોહમ્' પદમાંથી

સકાર અને હકાર નામક વ્યંજનોનો ત્યાગ કરી બતાવાઈ રહ્યો છે. 'પ્રજ્ઞાન' શબ્દ 'ચૈતન્ય'નો દેવાથી સ્થૂળ 'ઓમ્' શબ્દ બાકી રહે છે, જે પરમાત્માનો વાચક છે! તત્ત્વદર્શી મુનિ કહે છે કે એને મહામંત્રરૂપ જાણવો જોઈએ. એમાં જે સૂક્ષ્મ મહામંત્ર છે એનો ઉદ્ધાર હું તમને બતાવી રહ્યો છું. 'હંસઃ' પદમાં ત્રણ અક્ષર છે—'હ, અ, સ, આ ત્રણેમાં જે 'અ' છે તે પંદરમો (અનુસાર) અને સોળમો (વિસર્ગ)ની સાથે છે. સકારની સાથે જે 'અ' છે, તે વિસર્ગસહિત છે; તે જો સકારની સાથે જ ઊઠીને 'હં'ના આદિમાં ચાલ્યો જાય તો 'હંસઃ'નું વિપરીત 'સોહમ્' એ મહામંત્ર થઈ જશે. એમાં જે સકાર છે, તે શિવનો વાચક છે. અર્થાત્ શિવ જ સકારનો અર્થ માનવામાં આવ્યા છે. શકત્યાત્મક શિવ જ આ મહામંત્રના વાચ્યાર્થ છે, એ વિદ્વાનોનો નિર્ણય છે. ગુરુ જ્યારે શિષ્યને આ મહામંત્રનો ઉપદેશ આપે છે, ત્યારે 'સોહમ્' પદથી એને શકત્યાત્મક શિવનો જ બોધ કરાવવાનું અભીષ્ટ હોય છે. અર્થાત્ તે એ અનુભવ કરે કે 'હું શકત્યાત્મક શિવરૂપ છું.' આ રીતે જ્યારે આ મહામંત્ર જીવપરક થાય છે અર્થાત્ જીવની શિવરૂપતાનો બોધ કરાવે છે, ત્યારે પશુ (જીવ) પોતાને શકત્યાત્મક અને શિવનો અંશ જાણીને શિવની સાથે પોતાની એકતા સિદ્ધ થઈ જવાથી શિવની સમતાનો ભાગી થઈ જાય છે.

હવે શ્રુતિના 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ' આ વાક્યમાં જે 'પ્રજ્ઞાનમ્' પદ આવ્યું છે, એનો અર્થ

બતાવાઈ રહ્યો છે. 'પ્રજ્ઞાન' શબ્દ 'ચૈતન્ય'નો પર્યાય છે, એમાં સંશય નથી. હે મુને! શિવસૂત્રમાં એ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'ચૈતન્યમ્ આત્મા' અર્થાત્ આત્મા (બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા) ચૈતન્યરૂપ છે. ચૈતન્ય-શબ્દથી એ સૂચિત થાય છે કે જેમાં વિશ્વનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તથા સ્વતંત્રતાપૂર્વક જગતના નિર્માણની ક્રિયા સ્વભાવતઃ વિદ્યમાન છે. એને જ આત્મા અથવા પરમાત્મા કહ્યો છે. આ પ્રકારે મેં અહીં શિવસૂત્રોની વાખ્યા જ કરી છે.

'જ્ઞાનં બ્રહ્મઃ' આ બીજું શિવસૂત્ર છે. આમાં પશુવર્ગ (જીવસમુદાય)નું લક્ષણ બતાવાયું છે. આ સૂત્રમાં આદિ પદ 'જ્ઞાનમ્' દ્વારા ક્રિયામાત્ર જ્ઞાન અને ક્રિયાનું હોવું જ જીવનું લક્ષણ કહેવાયું છે. આ જ્ઞાન અને ક્રિયા પરાશક્તિનું પ્રથમ સ્પંદન છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની શ્વેતાશ્વતર શાખાનું અધ્યયન કરનારા વિદ્વાનોએ 'સ્વાભાવિકી જ્ઞાન બલક્રિયા ચ'* એ શ્રુતિ દ્વારા આ જ પરાશક્તિનું પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉત્પન્ન કર્યું છે. ભગવાન શંકરની ત્રણ દષ્ટિ મનાય છે—જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઈચ્છારૂપ એ ત્રણે દષ્ટિ જીવોના મનમાં સ્થિત થઈ ઇન્દ્રિયગોચર દેહમાં પ્રવેશ કરીને જીવરૂપ થઈ સદા 'જાણતી' અને 'કરતી' (જ્ઞાન-ક્રિયા) છે. તેથી આ દષ્ટિત્રયરૂપ જીવ આત્મા (મહેશ્વર)નું સ્વરૂપ જ છે, એવો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે.

હવે હું જગતપ્રપંચની સાથે પ્રજ્ઞવની એકતાનો બોધ કરનારા પ્રપંચાર્થનું વર્ણન કરીશ.

* આ શ્રુતિ શ્વેતાશ્વતરઉપનિષદ (૬/૮)ની છે. એનો પૂરો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

ન તસ્ય કાર્યકરણં ચ વિદ્યતે ન તત્સમશાખ્યવિકશ્વ દર્યતે । પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રુયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥
દેહ ઔર ઇન્દ્રિય સે ઉનકા હૈ સંબંધ નહીં કોઈ । અધિક કહાં, ઉનકે સમ ભી તો ઈચ્છા રહ્યા ન કહી કોઈ ॥
જ્ઞાનરૂપ, બલરૂપ, ક્રિયામય ઉનકી પરાશક્તિ ભારી । વિવિધ રૂપ મેં સુની ગઈ હૈ, સ્વાભાવિક ઉનમેં સારી ॥

‘ઓમિતીદં સર્વમ્’ (તૈત્તિરીય. ૧-૮-૧) અર્થાત્ આ પ્રત્યક્ષ જણાતું સમસ્ત જગત ઓંકાર છે. આ સનાતન શ્રુતિનું કથન છે. આનાથી પ્રણવ અને જગતની એકતાનું સૂચન થાય છે. ‘તસ્માદ્વા’ (તૈત્તિરીય. ૨-૧) આ વાક્યથી આરંભ કરીને તૈત્તિરીય શ્રુતિએ સંસારની સૃષ્ટિના ક્રમનું વર્ણન કર્યું છે. હે વામદેવ! એને હું તમારા સ્નેહવશ કહી રહ્યો છું, સાંભળો. શિવ-શક્તિનો સંયોગ જ પરમાત્મા છે, એ જ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચિત મત છે. શિવની જે પરાશક્તિ છે, એનાથી જ ચિચ્છક્તિ પ્રગટ થાય છે. આનંદશક્તિથી ઈચ્છા-શક્તિનો ઉદ્ભવ થયો છે, ઈચ્છા-શક્તિથી જ્ઞાનશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિથી પાંચમી ક્રિયાશક્તિ પ્રગટ થઈ છે. હે મુને! એમનાથી જ નિવૃત્તિ આદિ કલાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. ચિચ્છક્તિથી નાદ અને આનંદશક્તિથી બિંદુનું પ્રાગટ્ય બતાવ્યું છે. ઈચ્છાશક્તિથી મકાર પ્રગટ થયો છે. જ્ઞાન-શક્તિથી પાંચમો સ્વર ઉકાર ઉત્પન્ન થયો છે અને ક્રિયાશક્તિથી અકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. હે મુનીશ્વર! આ પ્રકારે મેં તમને પ્રણવની ઉત્પત્તિ બતલાવી છે.

હવે ઈશાનાદિ પંચબ્રહ્મની ઉત્પત્તિનું વર્ણન સાંભળો. શિવથી ઈશાન ઉત્પન્ન થયા છે, ઈશાનથી તત્પુરુષનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે, તત્પુરુષથી અધોરનો અને અધોરથી વામદેવનો અને વામદેવથી સઘોજાતનું પ્રાગટ્ય થયું છે. આ આદિ અક્ષર પ્રણવથી જ મૂળભૂત પાંચ સ્વર અને તેત્રીશ વ્યંજનરૂપે આડત્રીશ અક્ષરોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. હવે કલાઓની ઉત્પત્તિનો ક્રમ સાંભળો. ઈશાનથી શાન્ત્યાતીતા કલા ઉત્પન્ન થઈ છે. તત્પુરુષથી શાન્તિકલા, અધોરથી વિદ્યાકલા, વામદેવથી પ્રતિષ્ઠાકલા અને સઘોજાતથી નિવૃત્તિકલાની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

ઈશાનથી ચિચ્છ્રિક્તિ-દ્વારા મિથુનપંચકની ઉત્પત્તિ થાય છે. અનુગ્રહ, તિરોભાવ, સંહાર, સ્થિતિ અને સૃષ્ટિ—એ પાંચેય કૃત્યોનો હેતુ હોવાને કારણે એને પંચક કહે છે. આ વાત તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની મુનિઓએ કહી છે. વાયવ્ય-વાયકના સંબંધથી એમનામાં મિથુનત્વની પ્રાપ્તિ થઈ છે. કલાવર્ણરૂપ આ પંચકમાં ભૂતપંચકની ગણના છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આકાશ આદિના ક્રમથી આ પાંચેય મિથુનોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એમાં પહેલું મિથુન છે આકાશ, બીજું વાયુ, ત્રીજું અગ્નિ, ચોથું જળ અને પાંચમું પૃથ્વી છે. એમાં આકાશથી લઈને પૃથ્વી સુધી ભૂતોનું જેવું સ્વરૂપ બતાવાયું છે, તે સાંભળો. આકાશમાં એકમાત્ર શબ્દ જ ગુણ છે; વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ બે ગુણ છે; અગ્નિમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ છે એટલે કે આ ત્રણ ગુણોની પ્રધાનતા છે; જળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ મનાયા છે તથા પૃથ્વી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ પાંચ ગુણોથી સંપન્ન છે. આ જ ભૂતોનું વ્યાપકત્વ કહેવાયું છે, અર્થાત્ શબ્દ-આદિ ગુણો દ્વારા આકાશ. આદિ ભૂત વાયુ-આદિ પરવર્તી ભૂતોમાં કેવી રીતે વ્યાપક છે, એ બતાવ્યું છે. આથી વિપરીત ગંધ-આદિ ગુણોના ક્રમથી તે ભૂત પૂર્વવર્તી ભૂતોથી વ્યાપ્ય છે અર્થાત્ ગંધ ગુણવાણી પૃથ્વી જળનો અને રસગુણવાળું જલ અગ્નિનું વ્યાપ્ય છે, ઇત્યાદિ રૂપે એમની વ્યાપ્યતાને સમજવી જોઈએ. પાંચ ભૂતોનો આ વિસ્તાર જ 'પ્રપંચ' કહેવાય છે. સર્વસમષ્ટિનો જે આત્મા છે, એનું જ નામ 'વિરાટ' છે અને પૃથ્વી તત્ત્વથી લઈને ક્રમશઃ શિવતત્ત્વ સુધી જે તત્ત્વોનો સમુદાય છે, તે જ 'બ્રહ્માંડ' છે. તે ક્રમશઃ તત્ત્વસમૂહમાં લીન થતાં છેવટે સૌના જીવનભૂત પરમેશ્વરમાં જ લયને

પ્રાપ્ત થાય છે અને સૃષ્ટિકાલમાં ફરી શક્તિ દ્વારા નીકળીને સ્થૂળ પ્રપંચરૂપે પ્રલયકાળપર્યંત સુખપૂર્વક સ્થિત રહે છે.

પોતાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ માટે તૈયાર થયેલો મહેશ્વરનો જે પ્રથમ પરિસ્પંદ છે, એને 'શિવતત્ત્વ' કહે છે. આ જ ઇચ્છાશક્તિ તત્ત્વ છે; કેમકે સંપૂર્ણ કૃત્યોમાં એનું જ અનુવર્તન થાય છે. હે મુનીશ્વર! જ્ઞાન અને ક્રિયા—એ બે શક્તિઓમાં જ્યારે જ્ઞાનની અધિકતા હોય ત્યારે એને સદાશિવતત્ત્વ સમજવું જોઈએ; જ્યારે ક્રિયાશક્તિનો ઉદ્રેક હોય ત્યારે એને મહેશ્વરતત્ત્વ જાણવું જોઈએ તથા જ્યારે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને શક્તિઓ, સમાન હોય ત્યારે ત્યાં શુદ્ધ વિદ્યાત્મક તત્ત્વ સમજવું જોઈએ. સમસ્ત ભાવપદાર્થ પરમેશ્વરના અંગભૂત જ છે; તથાપિ એમાં જે ભેદબુદ્ધિ થાય છે, એનું નામ માયા-તત્ત્વ છે. જ્યારે શિવ પરમ પરમ ઐશ્વર્યશાળી રૂપને માયાથી નિગૂહીત કરીને સંપૂર્ણ પદાર્થોને બ્રહ્મ કરવા લાગે છે, ત્યારે એનું નામ 'પુરુષ' થાય છે. 'તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્' (એ શરીરને રચીને સ્વયં એમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો) એ શ્રુતિએ એના એ જ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અથવા એ જ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ઉક્ત શ્રુતિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. આ જ પુરુષ માયાથી મોહિત થઈને સંસારી (સંસારબંધનમાં બંધાયેલો) પશુ કહેવાય છે. શિવતત્ત્વના જ્ઞાનથી શૂન્ય હોવાને કારણે એની બુદ્ધિ વિવિધ કર્મોમાં આસક્ત થઈને મૂઢતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ જગત શિવથી અભિન્ન નથી જાણતો તથા પોતાને પણ શિવથી ભિન્ન

જ જાણે છે. હે પ્રભો! જો શિવથી પોતાની તથા જગતની અભિન્નતાનો બોધ થઈ જાય તો આ પશુ(જીવ)ને મોહનું બંધન ન પ્રાપ્ત થાય. જેવી ઈન્દ્રજાળ-વિદ્યાનો જામકાર (બાજીગર)ને એની રચેલી અદ્ભુત વસ્તુઓના વિષયમાં મોહ અથવા ભ્રમ થતો નથી, એ જ રીતે જ્ઞાનયોગીને પણ મોહ-ભ્રમ થતા નથી. ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા પોતાના ઐશ્વર્યનો બોધ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી તે ચિદાનંદધન શિવરૂપ જ થઈ જાય છે.

શિવની પાંચ શક્તિઓ છે : ૧- સર્વકર્તૃત્વરૂપા, ૨-સર્વતાત્ત્વરૂપા, ૩-પૂર્ણત્વરૂપા, ૪-નિત્યત્વરૂપા અને ૫-વ્યાપકત્વરૂપા. જીવની પાંચ કલાઓ છે. ૧-કલા, ૨-વિદ્યા, ૩-રાગ, ૪-કાલ અને ૫-નિયતિ. આને કલાપંચક કહે છે. જે અહીં પાંચ તત્ત્વોરૂપે પ્રગટ થાય છે, એનું નામ 'કલા' છે. જે થોડું થોડું કર્તૃત્વમાં હેતુ બને છે અને કોઈ તત્ત્વનું સાધન હોય છે અને કલાનું નામ છે 'વિદ્યા.' જે વિષયોમાં આસક્તિ પેદા કરનારી છે, એ કલાનું નામ 'રાગ' છે. જે ભાવપદાર્થો અને પ્રકાશોનો ભાસનાત્મકરૂપે ક્રમશઃ અવચ્છેદક થઈને સંપૂર્ણ ભૂતોનો આદિ કહેવાય છે, તે જ 'કાલ' છે. આ મારું કર્તવ્ય છે અને આ નથી-એ પ્રકારે નિયંત્રણ કરનારીને વિભુની શક્તિ છે, એનું નામ 'નિયતિ' છે. એના આક્ષેપથી જીવનું પતન થાય છે. આ પાંચેય જીવના સ્વરૂપને આચ્છાદિત કરનારાં આવરણ છે. એટલા માટે 'પંચકંચુક' કહેવાય છે. એના નિવારણ માટે અંતરંગ સાધનની આવશ્યકતા છે.

(અધ્યાય ૧૧-૧૬)

વર્ણોનો અગ્રગણ્ય, પરમ પ્રકાશ શિવરૂપ છે. 'હકાર' વ્યોમસ્વરૂપ હોવાને કારણે એનું શક્તિરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિવ અને શક્તિના સંયોગથી સદા આનંદ ઉદિત થાય છે. 'મકાર' એ જ આનંદનો બોધક છે. 'બ્રહ્મ' શબ્દથી શિવશક્તિની સર્વરૂપતા સ્પષ્ટ જ સૂચિત થાય છે. પહેલાં જ આ વાતનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે કે તે શક્તિમાન પરમેશ્વર હું છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ. (હવે તત્ત્વમસિનો અર્થ કહે છે) 'તત્ત્વમસિ' આ વાક્યમાં તત્પદનો એ જ અર્થ છે, જે 'સોડહમસ્મિ'માં 'સઃ' પદનો અર્થ બતાવવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ તત્પદ શક્ત્યાત્મક પરમેશ્વરનો જ વાચક છે, નહિતર 'સોડહમ્' એ વાક્યમાં વિપરીત અર્થની ભાવના થઈ શકે છે. કેમકે 'અહમ્' પદ પુલ્લિંગ છે, તેથી 'સઃ'ની સાથે એનો અન્વય થઈ જશે, પરંતુ 'તત્' પદ નપુંસક છે અને 'ત્વમ્' પુલ્લિંગ, તેથી પરસ્પરવિરોધી લિંગ હોવાને કારણે એ બંનેમાં અન્વય ન થઈ શકે. જ્યારે બંનેનો અર્થ 'શક્તિમાન પરમેશ્વર' થશે. ત્યારે અર્થમાં સમાનલિંગતા હોવાથી અન્વયમાં અનુપપત્તિ નહીં થાય. જો આવું ન માનવામાં આવે તો સ્ત્રીપુરુષરૂપ જગતનું કારણ પણ કોઈ બીજા પ્રકારનું હશે. એટલા માટે 'સોડહમસ્મિ'નો 'સઃ' અને 'તત્ત્વમસિ'ન 'તત્' એ બંને સમાનાર્થક છે. આ મહાવાક્યોના ઉપદેશથી એક જ અર્થની ભાવનાનું વિધાન છે.

(હવે 'અયમાત્મા બ્રહ્મ'નો અર્થ બતાવવામાં આવે છે) 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' એ વાક્યમાં 'અયમ્' અને 'આત્મા' એ બંને પદ પુલ્લિંગરૂપ છે. તેથી અહીં અન્વયમાં વાંધો નથી. 'અયમ્'

શક્તિમાન પરમેશ્વરરૂપ આત્મા બ્રહ્મ છે—આ એ વાક્યનું તાત્પર્ય છે. (હવે 'ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્'નો ભાવાર્થ બતાવી રહ્યા છે) પરમેશ્વરથી રક્ષણીય હોવાને કારણે આ સંપૂર્ણ જગત એમનાથી વ્યાપ્ત છે. (હવે 'પ્રાણોડસ્મિ', 'પ્રજ્ઞાનાત્મા' અને 'યદેવેહ તદમુત્ર. એ વાક્યોના અર્થ પર વિચાર કરવામાં આવે છે). હું પ્રજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રાણ છું. અહીં પ્રાણ શબ્દ પરમેશ્વરનો વાચક છે. જે અહીં છે તે જ ત્યાં છે—એવું ચિંતન કરે. અહીં 'યત્, તત્'નો અર્થ ક્રમશઃ યઃ અને સઃ છે અર્થાત્ જે પરમાત્મા અહીં છે, તે જ પરમાત્મા ત્યાં છે—આવું સિદ્ધાંતપક્ષનું અવલંબન કરનારા વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ઉપર્યુક્ત વાક્યમાં 'યદમુત્ર તદન્વિહ' એ વાક્યાંશનો ભાવ એ છે કે 'યોડમુત્ર સ ઈદ સ્થિતઃ' અર્થાત્ જે પરમાત્મા ત્યાં પરલોકમાં સ્થિત છે, તે જ અહીં (આ લોકમાં) પણ સ્થિત છે. આ રીતે વિદ્વાનોને પહેલાંની જેમ જ પરમપુરુષ પરમાત્મારૂપ અર્થ અહીં અભીષ્ટ છે.

(હવે 'અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતતાદયિ' એ વાક્ય પર વિચાર કરે છે). હે મુને! 'અન્યદેવ તદ્વિદિતાક્ષો અવિદિતાદયો' આ વાક્યમાં જે પ્રકારે ફળની પણ વિપરીતતાની ભાવના થાય છે, એ અહીં બતાવું છું. સાંભળો. 'વિદિતાત્' આ પદ 'અયથાવિદિતાત્'ના એમના જ એ સમસ્ત ઉત્કૃષ્ટ ગુણો સાથે નિત્ય સંબંધ છે. આપણા અને પારકાના 'ભેદસતાત્'ના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. તે વિદિતથી ભિન્ન છે અર્થાત્ અસમ્યગ્રૂપે જ્ઞાત છે, તેનાથી ભિન્ન છે. આ જ પ્રકારે જે યથાવત્રૂપે વિદિત નથી, એનાથી પણ પૃથક્ છે. આ ક્યનથી એ નિશ્ચિત

કારણે હું જ અદ્વિતીય આત્મા છું. 'સર્વ ખલ્વિદં બ્રહ્મ' એ વાક્યનો અર્થ પહેલાં બતાવી ગયા છીએ. હું ભાવરૂપ કારણે પૂર્ણ છું. નિત્યમુક્ત પણ હું જ છું. પશુ (જીવ) મારી કૃપાથી મુક્ત થઈને મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જે સર્વાત્મક શંભુ છે, એ જ હું છું. હું શિવરૂપ છું. હે વામદેવ! આ પ્રકારે સંપૂર્ણ વાક્યોનો અર્થ ભગવાન શિવ જ બતાવ્યા છે.* ઈશાવાસ્યોપનિષદની શ્રુતિનાં બે વાક્યો દ્વારા પ્રતિપાદિત અર્થ સાક્ષાત્ શિવની એકતાનું જ્ઞાન પ્રદાન કરનારા થાય છે. ગુરુ માટે જરૂરી છે કે શિષ્યોને એનો આદરપૂર્વક ઉપદેશ કરે.

ગુરુ માટે એ ઉચિત છે કે આધારસહિત શંખને લઈને અસ્ત્ર-મંત્ર (કટ્ટ)થી તથા ભસ્મ દ્વારા એની શુદ્ધિ કરીને એને પોતાની સામે ચોખંડું કે ચતુષ્કોણ મંડપમાં સ્થાપિત કરે, પછી ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરીને ગંધ વગેરે દ્વારા એ શંખની પૂજા કરે. એને વસ્ત્ર લપેટી દે અને સુગંધિત જળ ભરીને પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરતાં એનું પૂજન કરે. તત્પશ્ચાત્ સાત વાર પ્રણવ દ્વારા શંખને અભિમંત્રિત કરીને શિષ્યને કહે—'હે શિષ્ય! જે થોડું ઘણુંય અંતર કરે છે—ભેદભાવ રાખે છે, તે ભયનો ભાગી થાય છે. આ શ્રુતિનો

સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે, એટલે તમે તમારા ચિત્તને સ્થિર કરીને નિર્ભય થઈ જાઓ.* આવું કહીને ગુરુ સ્વયં મહાદેવજીનું ધ્યાન કરતાં એમના જ રૂપે શિષ્યનું અર્ચન કરે. શિષ્યના આસનની પૂજા કરીને એમાં શિવનું આસન અને શિવની મૂર્તિની ભાવના કરે. પછી માથાથી પગ સુધી 'સદ્યોજાતાદિ' પાંચ મંત્રનો ન્યાસ કરીને મસ્તક, મુખ અને કલાઓના ભેદથી પ્રણવની કલાઓનો પણ ન્યાસ કરે. શિષ્યના શરીરમાં આડત્રીશ પ્રણવની કલાઓનો ન્યાસ કરીને એના માથા પર શિવનું આવાહન કરે. ત્યાર પછી સ્થાપની આદિ મુદ્રાઓનું પ્રદર્શન કરે. પછી અંગન્યાસ કરીને આસનપૂર્વક ષોડશ ઉપચારોની કલ્પના કરે. ખીરનું નૈવેદ્ય અર્પણ કરીને 'ૐ સ્વાહા'નું ઉચ્ચારણ કરે. કોગળા અને આચમન કરાવે. અર્ધ્ય વગેરે આપીને કમશઃ ધૂપ-દીપ વગેરે સમર્પિત કરે. શિવનાં આઠ નામથી પૂજન કરીને વેદોના પારંગત બ્રાહ્મણોની સાથે 'બ્રહ્મવિદ્યાખોતિ પરમ્' ઇત્યાદિ બ્રહ્માનંદવલ્લીના મંત્રોને તથા 'ભૃગુર્વૈવારુણિઃ' ઇત્યાદિ ભૃગુવલ્લીના મંત્રો ભણે. તત્પશ્ચાત્ 'યો દેવાનાં પ્રથમં પુરસ્તાત્'—(૧૦/૩)થી લઈને 'તસ્ય પ્રકૃતિલીનસ્ય યઃ પરઃ સ મહેશ્વરઃ' (૧૦/૮) સુધી

* તત્પયોશ્ચાસ્મ્યહં પ્રાણઃ સર્વઃ સર્વાત્મકોઽસ્મહમ્ । જીવસ્ય ચાન્તર્યામિત્વાજજીવોઽહં તસ્ય સર્વદા ॥
યદ્ ભૂતં યચ્ચ ભવ્યં યદ્ ભવિષ્યત્ સર્વમેવ ચ । મન્યયત્વાદહં સર્વઃ સર્વો વૈ રુદ્ર ઇત્યપિ ॥
શ્રુતિરાહ મુને સા હિ સાભારિક્વમુખાંદ્રતા । સર્વાત્મા પરમેરેભિર્ગુણૈર્નિત્યસમન્વયાત્ ॥
સ્વસ્માત્ પરાત્મચિરહાદ્વિતીયોઽહમેવ હિ । સર્વે ખલ્વિદં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થઃ પૂર્વમીરિતઃ ॥
પૂર્ણોઽહં ભાવરૂપત્વાન્નિત્યમુક્તોઽહમેવ હિ । પરાયો મત્રસાદેન મુક્તા મદ્રાવમાસિતાઃ ॥
યોઽસૌ સર્વાત્મકઃ શંખુસ્તોઽહં હંતે શિવોઽસ્મહમ્ । ઇતિ વૈ સર્વવાક્યાર્થો વામદેવ શિવોદિતઃ ॥
(શિ.પુ.કે.સં. ૧૯/૨૬-૩૧)

* યસ્ત્વન્તરં કિચિદપિ કુરુતેઽત્યપિ ભીતિભાક્ । ઇત્યાહ શ્રુતિસતત્ત્વં દુષ્ટાત્મા ગતભીર્ભવ ॥
(શિ.પુ.કે.સં. ૧૯/૩૫-૩૬)

મહાનારાયણોપનિષદના મંત્રોનો પાઠ કરે. એ નમાવીને નમસ્કાર કરે.

પછી શિષ્યની સામે કહ્યાર (પુષ્પવિશેષ) વગેરેની બનેલી માળા લઈને ઊભા રહેલા ગુરુ શિવનિર્મિત પાંચાસ્યિક (શિવસંબંધી) સિદ્ધ સ્કંદનો ધીરે-ધીરે જપ કરે. અનુકૂળ ચિત્તથી પૂર્ણોહમ્ એ મંત્ર સુધીનો જપ કરીને ગુરુ એ માળાને શિષ્યના ગળામાં પહેરાવી દે. ત્યાર પછી લલાટમાં તિલક લગાવીને સંપ્રદાય અનુસાર એના સર્વાંગમાં વિધિવત્ સંકનનો લેપ કરાવે. ત્યાર પછી ગુરુ પ્રસન્નતાપૂર્વક શ્રીપાદ્યુક્ત નામ પાડીને શિષ્યને છત્ર અને ચરણપાદુકા અર્પિત કરે. એને વ્યાખ્યાન કરવાનો અને આવશ્યક કર્મ માટે ગુર્વાસન (ગુરુનું આસન) ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર આપે. પછી ગુરુ પોતાને એ શિવરૂપી શિષ્ય પર અનુગ્રહ કરીને કહે-‘તું સદા સમાધિસ્થ રહીને ‘હું શિવ છું’ એ પ્રકારની ભાવના કરતો રહે. આમ કહીને તે સ્વયં શિવને નમસ્કાર કરે. એ સમયે શિષ્ય ઊઠીને ગુરુને નમસ્કાર કરે. પછી સંપ્રદાયની મર્યાદા અનુસાર બીજા લોકો પણ એને નમસ્કાર કરે. પોતાના ગુરુના ગુરુને અને એમના શિષ્યોને પણ મસ્તક

આ રીતે નમસ્કાર કરીને સુશીલ શિષ્ય જ્યારે મૌન અને વિનીતભાવથી ગુરુ સામે ખડો થઈ જાય ત્યારે ગુરુ સ્વયં એને આ પ્રકારે ઉપદેશ આપે—‘હે બેટા! આજથી તું સમસ્ત લોકો પર અનુગ્રહ કરતો રહે. જો કોઈ શિષ્ય થવા માટે આવે તો પહેલાં એની પરીક્ષા કરી લેવી, પછી શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર એને શિષ્ય બનાવજે. રાગ વગેરે દોષોનો ત્યાગ કરીને નિરંતર શિવનું ચિંતન કર્યા કરવું. શ્રેષ્ઠ સંપ્રદાયના સિદ્ધ પુરુષોનો સંગ કરવો, બીજાનો નહીં. પ્રાણ પર સંકટ આવી જાય તોયે શિવનું પૂજન કર્યા વિના ક્યારેય ભોજન ન કરવું. ગુરુભક્તિનો આશ્રય લઈ સુખી રહો.’

હે મુનીશ્વર વામદેવ! તમારા સ્નેહવશ
અત્યંત ગોપનીય હોવા છતાં પણ મેં તમને આ
યોગપદ્ધતિનો પ્રકાર તમને બનાવ્યો છે. આવું
કહીને સ્કંદે યતિઓ પર કૃપા કરીને એમને
સંન્યાસીઓના ક્ષૌર અને સ્નાનવિધિનું વાર્તન
કર્યું.

(અધ્યાય ૧૭-૧૮)

યતિના અન્ત્યેષ્ટિકર્મની દશાહપર્યંત વિધિનું વર્ણન

વામદેવજી બોલ્યા—જે મુક્ત યતિ છે, યતિઓના જે અન્યેષ્ટિ કર્મનું મને વર્ણન કરી એના શરીરનું દાહકર્મ થતું નથી. મરવા પર બતાવો, કેમકે ત્રણે લોકમાં આપના સિવાય શરીરને દાટી દેવાય છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે. બીજું કોઈ આ વિષયનું વર્ણન કરનારું છે નહીં. હે મારા ગુરુ કાર્તિકેય! આપ પ્રસન્નતાપૂર્વક હે ભગવન! હે શંકરનંદન! જે પૂર્ણબ્રહ્મમાં

* समादिद्वेषान्, संत्यज्य शिवध्यानं परो ब्रह्म। सन्तप्रदायसं तिर्यक् संजं दुरं न भेतरैः ॥

मनस्यर्या शिवं शतु मा कुंसाभादानंरुपम् । गुरुभक्ति समात्प्राप सुखी जन सुखी भव ॥

(वि.पु.सं. १८/५२/४५)

અહંભાવનો આશ્રય લઈને દેહના પાંજરામાંથી મુક્ત થઈ ગયા છે તથા જે ઉપાસનાને માર્ગે શરીરબંધનથી મુક્ત થઈને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયા છે, એમની ગતિમાં શું અંતર છે—એ બતાવો. હે પ્રભો! હું આપનો શિષ્ય છું, એટલા માટે સારી રીતે વિચાર કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક મારી સામે આ વિષયનું વર્ણન કરો.

સ્કંદે કહ્યું—જો કોઈ યતિ સમાધિસ્થ થઈને શિવના ચિંતનપૂર્વક પોતાના શરીરનો પરિત્યાગ કરે છે; તે જો મહાન ધીર હોય તો પરિપૂર્ણ શિવરૂપ થઈ જાય છે; પરંતુ યદિ કોઈ અધીરચિત્ત હોવાને કારણે સમાધિલાભ ન પામી શકે તો એને માટે ઉપાય બતાવું છું, સાવધાન થઈને સાંભળો. વેદાંત-શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય—એ ત્રણ પદાર્થોનું પરિજ્ઞાન થાય છે, એને ગુરુમુખે સાંભળીને યતિ યમ-નિયમ આદિરૂપ યોગનો અભ્યાસ કરે. એ કરતાં કરતાં તે સારી રીતે શિવના ધ્યાનમાં તત્પર રહે. હે મુને! એણે નિત્ય નિયમપૂર્વક પ્રણવ જપ અને અર્થચિંતનમાં મનને પરોવી રાખવું જોઈએ. હે મુને! જો દેહની દુર્બળતાને કારણે ધીરતા ધારણ કરવામાં અસમર્થ યતિ નિષ્કામભાવથી શિવનું સ્મરણ કરીને પોતાના જીર્ણ શરીરને છોડી દે તો ભગવાન સદાશિવના અનુગ્રહથી નંદીના મોકલેલા વિખ્યાત પાંચ આતિવાહિક દેવતા આવે છે. એમાંથી કોઈ તો અગ્નિનો અભિમાની, કોઈ જ્યોતિ; પુંજસ્વરૂપ, કોઈ દિનાભિમાની, કોઈ શુકલ પક્ષાભિમાની અને કોઈ ઉત્તરાયણના અભિમાની હોય છે. એ પાંચેય બધાં પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર રહે છે. આ જ રીતે પૂર્વાભિમાની, તેમનો અભિમાની, રાત્રિનો અભિમાની, કૃષ્ણ પક્ષનો

અભિમાની અને દક્ષિયાનનો અભિમાની-એ
બધાં મળીને પાંચ થાય છે. એ પાંચેય વિખ્યાત
દેવતા દક્ષિણ માર્ગમાં પ્રખ્યાત છે. હે મહામુને
વામદેવ! હવે તમે એ બધા દેવતાઓની વૃત્તિનું
વર્ણન સાંભળો. કર્મના અનુષ્ઠાનમાં લાગેલા
જીવોને સાથે લઈને પાંચ દેવતા એમના પુણ્યવશ
સ્વર્ગલોકે જાય છે અને ત્યાં યથોક્ત ભોગોનો
ઉપભોગ કરીને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પુનઃ
મનુષ્યલોકમાં આવે તથા પૂર્વવત્ જન્મ ગ્રહણ
કરે છે.

આ સિવાય જે ઉત્તર માર્ગના પાંચ દેવતા છે, તે ભૂતલથી લઈને ઊર્ધ્વલોક સુધીના માર્ગને પાંચ ભાગોમાં વહેંચીને યતિને સાથે લઈને ક્રમશઃ અગ્નિ આદિના માર્ગમાં થઈને સદાશિવના ધામમાં પહોંચે છે, ત્યાં દેવાધિદેવ મહાદેવના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને લોકાનુગ્રહ કર્મમાં જ લગાડેલાં એ અનુગ્રહાકાર દેવતા એ સદાશિવની પાછળ ખડા થઈ જાય છે. યતિને આવેલો જોઈને સદાશિવ જો તે વિરક્ત હોય તો એને મહામંત્રના તાત્પર્યનો ઉપદેશ આપે છે અને ગણપતિના પદ પર અભિષેક કરીને પોતાના જેવું જ શરીર આપે છે. આ પ્રકારે સર્વેશ્વર સર્વનિયંતા ભગવાન શંકર એના પર અનુગ્રહ કરે છે. એને અનુગૃહીત કરીને નિશ્ચલ સમાધિ આપે છે. પોતાના પ્રત્યે દાસ્યભાવની ફલસ્વરૂપા તથા સૂર્ય આદિનાં કાર્ય કરવાની શક્તિરૂપા એવી સિદ્ધિઓ આપે છે, જે ક્યાંય પણ અવરુદ્ધ થતી નથી. સાથે જ તે જગદ્ગુરુ શંકર એ યતિને એ પરમ મુક્તિ આપે છે, જે બ્રહ્માજીનું આયુ સમાપ્ત થાય છતાં પણ પુનરાવૃત્તિના ચક્રરથી દૂર રહે છે. માટે આ જ સમષ્ટિમાન સંપૂર્ણ જૈશ્વર્યથી વૃક્ત પદ છે અને આ જ મોક્ષનો

ક્રમશઃ શમીનાં પાન અને ફૂલ પાથરો. એની ઉપર ઉત્તરાગ્ર કુશ પાથરો અને એના પર યોગપીઠ રાખે. એના ઉપર પહેલાં કુશ પાથરે, કુશ ઉપર મૃગયર્મ તથા એની પછા ઉપર વસ્ત્ર પાથરીને પ્રણવસહિત સદ્યોજાતાદિ પંચબ્રહ્મમંત્રોનો પાઠ કરો અને પંચગવ્ય દ્વારા એ શબનું પ્રોક્ષણ કરે. તત્પશ્ચાત્ રુદ્રસૂક્ત અને પ્રણવનું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં શંખના જળથી એનો અભિષેક કરે અને એમના મસ્તક પર ફૂલ પથરાવે. શિષ્ય વગેરે સંસ્કારકર્તા પુરુષ ત્યાં ગયેલા મૃત યતિને અનુકૂળ ભાવ રાખતાં શિવનું ચિંતન કરતો રહે. તદનંતર ઐકારનું ઉચ્ચારણ અને સ્વસ્તિવાચન કરીને એ શબને ઉઠાવીને ખાડાની અંદર યોગાસન પર એ રીતે બેસાડે કે જેથી એમનું મુખ પૂર્વ દિશા તરફ રહે. પછી ચંદન-પુષ્પથી અલંકૃત કરીને એ ધૂપ અને ગુગળની સુગંધ આપે. એ પછી 'વિષ્ણો! હવ્યમિદં રક્ષસ્વ' એવું કહીને એના જમણા હાથમાં દંડ આપે અને 'પ્રજાપતે ન ત્વદેતાન્યન્યો.' (શુ. યજુ. ૨૩/૬૫) એ મંત્ર ભણીને ડાબા હાથમાં જળસહિત કમંડળ અર્પિત કરે. પછી 'બ્રહ્મ યજ્ઞાનં પ્રથમં. (શુ. યજુ. ૧૩/૩) એ મંત્રથી એમના મસ્તકનો સ્પર્શ કરીને બંને ભ્રમરોના સ્પર્શપૂર્વક રુદ્રસૂક્તનો જપ કરે. તત્પશ્ચાત્ 'મા નો મહાન્તમુત' (શુ. યજુ. ૧૬/૧૫) વગેરે ચાર મંત્રો ભણીને નાભિયેર દ્વારા યતિના શબના મસ્તકનું ભેદન કરે. એ પછી ખાડાને સમતલ-સપાટી કરી દેવી. પછી એ સ્થાનનો સ્પર્શ કરીને અનન્યચિત્તથી પાંચ બ્રહ્મમંત્રનો જપ કરે. તદનંતર 'યો દેવાનાં પ્રથમં

પુરસ્તાત્' (૧૦-૩)થી લઈને 'તસ્ય પ્રકૃતિલીનસ્ય યઃ પરઃ સ મહેશ્વરઃ (૧૦-૮) સુધી મહાનારાયણોપનિષદના મંત્રોનો જપ કરીને સંસારરૂપી રોગના ભેષજ, સર્વજ્ઞ, સ્વતંત્ર, તથા સૌ પર અનુગ્રહ કરનારા ઉમાસહિત મહાદેવજીનું ચિંતન અને પૂજન કરે. (પૂજનની વિધિ આ પ્રમાણે છે).

એક હાથ ઊંચો બે હાથ લાંબો પહોળો એક પીઠનું માટી દ્વારા નિર્માણ કરો. પછી એને છાણથી લેપન કરો. તે પીઠ ચોખંડી હોવી જોઈએ—એના મધ્યભાગમાં ઉમા-મહેશ્વરનું સ્થાપન કરીને ગંધ, અક્ષત, સુગંધિત પુષ્પ, બિલ્વપત્ર અને તુલસીદલથી એની પૂજા કરો. તત્પશ્ચાત્ પ્રણવથી ધૂપ અને દીપ નિવેદિત કરે. પછી દૂધ અને હવિષ્યનું નૈવેદ્ય લગાવીને પાંચ વાર પરિક્રમા કરીને નમસ્કાર કરે. પછી બાર વાર પ્રણવનો જપ કરીને પ્રાણામ કરે. તદનંતર (બ્રહ્મીભૂત યતિની તૃપ્તિ માટે નારાયણપૂજન, બલિદાન, ધૂનદીપ-દાનનો સંકલ્પ કરીને ખાડા ઉપર મૃદમય લિંગ બનાવીને પુરુષસૂક્તથી પૂજા કરીને ધૃતમિશ્રિત પાપસની બલિ આપે. ધીનો દીપ પ્રગટાવીને પાપસ બલિને પાણીમાં છોડી દે.) તત્પશ્ચાત્ દિશાવિદિશાઓના ક્રમથી પ્રણવના ઉચ્ચારણપૂર્વક 'ૐ બ્રહ્મણે નમઃ' એ મંત્રથી બ્રહ્મીભૂત યતિને માટે શંખથી આઠ વાર અર્ધ્યજલ આપે. આ રીતે દશ દિવસ સુધી કરતા રહેવું જોઈએ. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ દશાહ સુધીની વિધિ તમને બતાવી. હવે યતિઓની એકાદશાહની વિધિ સાંભળો. (અધ્યાય ૨૦-૨૧)

યતિને માટે એકાદશાહ-કૃત્યનું વર્ણન

સંકલ્પ કહે છે—હે વામદેવ! યતિના એકાદશાહ પ્રાપ્ત થવા પર જે વિધિ બતાવી ગઈ છે, એનું હું તમારા સ્નેહવશ વર્ણન કરું છું. માટીની વેદિ બનાવીને સમ્માર્જન અને ઉપલેપન કરે. તત્પશ્ચાત્ પુણ્યાહવાચનાપૂર્વક પ્રોક્ષણ કરીને પશ્ચિમથી લઈને પૂર્વ તરફ પાંચ મંડળ બનાવે અને સ્વયં શ્રાદ્ધકર્તા ઉત્તરાભિમુખ બેસીને કાર્ય કરે. પ્રાદેશમાત્ર (અંગૂઠના ટેરવાથી આગળની આંગળી સુધી) લાંબું-પહોળું ચોખડું મંડળ બનાવીને એના મધ્યભાગમાં બિન્દુ, એની ઉપર ત્રિકોણ મંડળ, અને એની ઉપર પદ્મકોણ મંડળ અને એની પણ ઉપર ગોળ મંડળ બનાવે. પછી પોતાની સામે શંખની સ્થાપના કરીને પૂજાને માટે બતાવેલી પદ્ધતિના ક્રમથી આચમન, પ્રાણાયામ અને સંકલ્પ કરીને પૂર્વોક્ત પાંચ આતિવાહિક દેવતાઓના દેવેશ્વરી દેવીઓના રૂપમાં પૂજન કરે. ઉત્તર બાજુ આસનને માટે કુશ પાથરીને જલનો સ્પર્શ કરે. પશ્ચિમથી શરૂ કરીને પૂર્વપર્યંત જે મંડળ બતાવ્યાં છે, એની અંદર પીઠના રૂપમાં પુષ્પ રાખે અને એ પુષ્પો પર ક્રમશઃ ઉક્ત પાંચ દેવીઓનું આવાહન કરે. પહેલાં અગ્નિ પુંજસ્વરૂપિણી આતિવાહિક દેવીનું આવાહન કરતાં આ પ્રકારે કહે—‘ૐ હ્રીં અગ્નિરૂપામાતિવાહિકદેવતામ્ આવાહયામિ નમઃ’ આ રીતે સર્વત્ર વાક્યયોજના અને ભાવના કરે. આ રીતે પાંચેય દેવીઓનું આવાહન કરીને પ્રત્યેકને માટે આદરપૂર્વક સ્થાપના આદિ મુદ્રાઓનું પ્રદર્શન કરે. તત્પશ્ચાત્ હ્રીં હ્રીં હ્રીં હ્રીં હ્રીં એ બીજમંત્રો દ્વારા પડંબન્યાસ અને કરન્યાસ કરે. એ પછી એ દેવીઓનું આ પ્રકારે ધ્યાન

કરવું જોઈએ. એ બધાને ચાર-ચાર હાથ છે. એમાંથી બે હાથમાં તે પાશ અને અંકુશ પારણ કરે છે તથા બાકીના બે હાથમાં અભય અને વરદ મુદ્રાઓ છે. એમની અંગકાંતિ ચંદ્રકાન્તમણિ જેવી છે. લાલ વીંટી-વેટની પ્રભાથી એમણે સંપૂર્ણ દિશાઓનાં મુખ-મંડળને રંગી દીધાં છે. તે લાલ વસ્ત્ર પારણ કરે છે. એમના હાથ અને પગ કમળ સમાન શોભે છે. ત્રણ નેત્રોથી સુશોભિત મુખરૂપી પૂર્ણચંદ્રમાની છટાથી તે મનને મોહી લે છે. માણેક-નિર્મિત મુગટોથી ઉદ્ભાસિત ચંદ્રલેખા એમના સીમન્તને (સંથાને) વિભૂષિત કરી રહી છે. ગાલ પર રત્નમય કુંડળ ઝળહળી રહ્યાં છે. એમનાં ઉરોજ (સ્તન) પિન અને ઉન્નત છે. હાર, કેયૂર, કડાં અને કંદોરાની લડીઓથી વિભૂષિત હોવાને કારણે તે બહુ જ મનોહારિણી જણાય છે. એમનો કટિભાગ કૃશ અને નિતંબ સ્થૂળ છે. એમનાં અંગ લાલ રંગનાં દિવ્ય વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત છે. ચરણારવિંદમાં માણેક નિર્મિત નૃપુર-ઝાંઝરનો ઝણકાર થયા કરે છે. પગની આંગળિયાઓમાં ઘરેણાંની પંક્તિ અત્યંત સુંદર અને મનોહર છે.

જો અનુગ્રહ મહદાની જેમ મૂર્તિમાન હોય તો એનાથી શી સિદ્ધિ થઈ શકે છે. એટલા માટે તે દેવીઓ મહાશ્વરની જેમ શક્ત્યાત્મક મૂર્તિવાળા અનુગ્રહથી સંપન્ન છે. તેથી તેમના અનુગ્રહથી બધું જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. બધા જ ઉપર અનુગ્રહ કરનારા બગવાન શિવે જ એ પાંચેય મૂર્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો છે. એટલા માટે તે દિવ્ય, સંપૂર્ણ કાર્ય કરવામાં સમર્થ તથા પરમ અનુગ્રહમાં તત્પર છે. આ રીતે એ બધાં અનુગ્રહપરાયણ

કલ્યાણમયી દેવીઓનું ધ્યાન કરીને એમને માટે શંખસ્થ જળનાં બિંદુઓ દ્વારા પગમાં પાદ, હાથમાં આચમન તથા મસ્તક પર અર્ધ્ય આપવો જોઈએ. ત્યાર પછી શંખના જલબિંદુઓથી સ્નાન કર્મ સંપન્ન કરાવવું જોઈએ. સ્નાન પછી દિવ્ય લાલ રંગનાં વસ્ત્ર અને ઉત્તરીય અર્પિત કરે. બહુમૂલ્ય મુગટ અને આભૂષણ આપે (એ વસ્તુઓના અભાવમાં મન દ્વારા ભાવના કરીને એ અર્પિત કરવાં જોઈએ). ત્યાર બાદ સુગંધિત ચંદન, અત્યંત સુંદર અક્ષત તથા ઉત્તમ ગંધથી મુક્ત મનોહર ફૂલ ચઢાવવાં. અત્યંત સુગંધિત ધૂપ અને ઘીનો દીપક પણ નિવેદિત કરે. આ વસ્તુઓનું અર્પણ કરતી વખતે આરંભમાં 'ઓં હ્રીં'નો પ્રયોગ કરવો અને પછી 'સમર્પયામિ નમઃ' બોલવું જોઈએ. જેમકે, ॐ હ્રીં અગ્ન્યાદિરૂપાભ્યઃ પંચદેવીભ્યઃ દીપં સમર્પયામિ નમઃ' આ રીતે અન્ય ઉપચારો અર્પિત કરતી વખતે વાક્યયોજના કરી લેવી જોઈએ.

દીપસમર્પણ પછી હાથ જોડીને પ્રત્યેક દેવી માટે પૃથક્ પૃથક્ કેળનાં પાન પર પૂરેપૂરાં સુવાસિત નૈવેદ્ય રાખે. તે નૈવેદ્ય ધી, સાકર અને મધમિશ્રિત ખીર, પૂઆ, કેળાં અને ગોળ વગેરેના રૂપમાં હોવાં જોઈએ. 'ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ' બોલીને એનું પ્રોક્ષણ કરવું જોઈએ અને સંસ્કાર કરવા જોઈએ. પછી 'ૐ હ્રીં સ્વાહા નૈવેદ્યં નિવેદયામિ નમઃ' બોલીને નૈવેદ્ય-સમર્પણ કર્યા પછી 'ૐ હ્રીં નૈવેદ્યાન્તે આયમનાથં પાનીયં સમર્પયામિ નમઃ' કહીને બહુ પ્રેમથી જળ અર્પિત કરો. હે ગુણિશ્રેષ્ઠ! ત્યાર પછી પ્રસન્નતાપૂર્વક નૈવેદ્યને પૂર્વ દિશામાં મૂકી દે અને એ સ્થાનને શુદ્ધ કરીને કોગળા, આયમન તથા અર્ધ્ય માટે જળ આપો. પછી તાંબૂલ, ધૂપ અને દીપ આપીને

પરિક્રમા અને નમસ્કાર કરીને મસ્તક પર હાથ જોડીને બધી દેવીઓને આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી-‘હે શ્રીમાતાઓ! આપ અત્યંત પ્રસન્ન છો, શિવપદની અભિલાષા રાખનારા આ યતિને પરમેશ્વરના ચરણારવિંદોમાં મૂકી દો અને એટલા માટે આપની સ્વીકૃતિ આપો.’ આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરીને એ બધાં એ જેવી રીતે આવ્યાં હતાં, એવી જ રીતે વિદાય આપીને વિસર્જન કરી દો. એમનો પ્રસાદ લઈને કુમારિકાઓને વહેંચી દો અથવા ગાયોને ખવરાવી દો અથવા જલમાં પધરાવી દો. આ સિવાય બીજે ક્યાંય કોઈ પણ પ્રકારે ન નાખો.

અહીં પાર્વણ કરે. પર્વસંબંધ કાર્ય કરો. યતિને માટે ક્યાંય પણ એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધનું વિધાન નથી. અહીં પાર્વણ-શ્રાદ્ધને માટે જે નિયમ છે, એ હું બતાવી રહ્યો છું. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તમે એ સાંભળો. એથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થશે. શ્રાદ્ધકર્તા પુરુષ સ્નાન કરીને પ્રાણાયામ કરે. યજ્ઞોપવીત પહેરીને સાવધાન થઈને હાથમાં પવિત્રી ધારણ કરીને દેશ-કાળનું કીર્તન કર્યા પછી 'હું આ પુણ્યતિથિએ પાર્વણ-શ્રાદ્ધ કરીશ.' આ રીતે સંકલ્પ કરે. સંકલ્પ પછી ઉત્તર દિશામાં આસન માટે ઉત્તમ કુશ પાથરે. પછી જળનો સ્પર્શ કરે. એ આસન પર દૃઢતાપૂર્વક ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર ચાર શિવભક્ત બ્રાહ્મણોને બોલાવીને ભક્તિભાવથી બેસાડે. એ બ્રાહ્મણ ઉબટન લગાવીને સ્નાન કરેલા હોવા જોઈએ. એમાંથી એક બ્રાહ્મણને કહે—'આપ વિશ્વદેવને માટે અહીં શ્રાદ્ધ ગ્રહણ કરવાની કૃપા કરો' એવી જ રીતે બીજાને આત્મા માટે, ત્રીજાને અંતરાત્મા માટે અને ચોથાને પરમાત્માને માટે શ્રાદ્ધ ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરીને શ્રાદ્ધકર્તા યતિ શ્રદ્ધ અને

આદરપૂર્વક એ બધાંનું યથોચિતરૂપે વરણ કરે. પછી એ બધાંના પગ ધોઈને એમને પૂર્વાભિમુખ બેસાડવા અને ગંધ વગેરેથી અલંકૃત કરીને શિવસંમુખ ભોજન કરાવે. ત્યારપછી છાશથી ભૂમિને લીધીને પૂર્વાગ્ર કુશ પાથરે અને પ્રાણાયામપૂર્વક પિંડદાન માટે સંકલ્પ કરે અને ત્રણ મંડળોની પૂજા કરે. તે પછી પહેલા પિંડને હાથમાં લઈને 'આત્મને ઈમં પિંડં દદામિ' એવું કહીને એ પિંડને પ્રથમ મંડળમાં આપી દે. ત્યાર પછી બીજા પિંડને 'અંતરાત્માને ઈમં પિંડં દદામિ' કહીને બીજા મંડળમાં આપી દે. પછી ત્રીજા પિંડને 'પરમાત્મને ઈદં પિંડં દદામિ' કહીને ત્રીજા મંડળમાં અર્પિત કરે. આ રીતે ભક્તિભાવથી વિધિપૂર્વક પિંડ અને કુશોદક આપે. ત્યાર પછી ઊઠીને પરિક્રમા અને નમસ્કાર કરે. તદનંતર બ્રાહ્મણોને વિધિવત્ દક્ષિણા આપે. એ જ સ્થળે

અને એ જ દિવસે નારાયણબલિ કરે. રક્ષાને માટે જ સર્વત્ર શ્રીવિષ્ણુની પૂજાનું વિધાન છે. તેથી વિષ્ણુની મહાપૂજા કરે અને ખીરનું નૈવેદ્ય કરે. એ પછી વેદોના પારંગત બાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવીને કેશવ વગેરે નામ-મંત્રો દ્વારા ગંધ, પુષ્પ અને અક્ષત વગેરેથી એમની પૂજા કરે. એમને માટે વિધિપૂર્વક જોડા, છત્રી અને વસ્ત્ર વગેરે આપે. અત્યંત ભક્તિથી જાતજાતનાં શુભવચન કહીને એમને સંતુષ્ટ કરે. પછી પૂર્વાગ્ર કુશ પાચરીને 'ૐ ભૂઃ સ્વાહા, ૐ ભુવઃ સ્વાહા, ૐ સુવઃ સ્વાહા' આવું ઉચ્ચારણ કરીને પૃથ્વી પર ખીરની બલિ આપે. હે મુનીશ્વર! આ મેં એકાદશાની વિધિ બતાવી છે. હવે દ્વાદશાહની વિધિ બતાવું છું. આદરપૂર્વક સાંભળો.

(અધ્યાય ૨૨)

યતિના દ્વાદશાહ-કૃત્યનું વર્ણન, સ્કંદ અને વામદેવનું કૈલાસ પર્વત પર
જવું તથા સૂતજી દ્વારા આ સંહિતાનો ઉપસંહાર

સ્કંદજી કહે છે—હે વામદેવ! બારમે દિવસે પ્રાતઃકાળે ગિઠીને શ્રાદ્ધકર્તા પુરુષ સ્નાન અને નિત્યકર્મ કરીને શિવભક્તો, પતિઓ અથવા શિવ પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારા બ્રાહ્મણોને* નિમંત્રિત કરે. મધ્યાહ્ન કાળમાં સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલા એ બ્રાહ્મણોને બોલાવીને ભક્તિભાવથી વિધિપૂર્વક જાતજાતનાં સ્વાદિષ્ટ અન્ન ભોજન કરાવે. પછી પરમેશ્વર પાસે બેસાડીને પંચાવરણ-પદ્ધતિથી એમનું પૂજન કરે. ત્યારબાદ મૌન ભાવથી પ્રાણાયામ કરીને દેશ-કાળ વગેરેનું કીર્તનપૂર્વક મહાન સંકલ્પની પ્રજ્ઞાથી અનુસાર સંકલ્પ કરતાં કરતાં ‘અસ્મદ્ગુરોરિહ પૂજાં કરિષ્યે’ (હું મારા ગુરુની અહીં પૂજા કરીશ*) આવું કહીને કુશનો સ્પર્શ કરે. પછી બ્રાહ્મણોના પગ પોઈને આયમન કરીને શ્રાદ્ધ કર્તા મૌન રહે અને ભસ્મથી

* ધર્મસિન્ધુ અનુસાર સ્તોત્ર બ્રાહ્મણોને નિર્મંત્રિત કરવા જોઈએ. એમાંથી ચાર તો ગુરુ, પરમગુરુ, પરમેષ્ઠિ ગુરુ અને પરાતપરગુરુ માટે હોય છે અને બાર બ્રાહ્મણોની કેસવાદિ નામોથી પૂજા થાય છે, પરંતુ આ પુરાણમાં આપેલા વર્ણન અનુસાર બાર બ્રાહ્મણોને નિર્મંત્રિત કરવા આવશ્યક છે.

ન જતાં પાછા આવી જવું. પાછા આવીને દાર પર બેઠેલા બ્રાહ્મણો, બન્યુજનો, દીનો અને અનાથોની સાથે સ્વયં પણ ભોજન કરીને સુખપૂર્વક રહે. આવું કરવાથી એમાં ક્યાંય પણ વિકૃતિ નથી થઈ શકતી. આ બધું સત્ય છે, સત્ય છે અને વારંવાર સત્ય છે. આ પ્રકારે પ્રતિવર્ષ ગુરુની ઉત્તમ આરાધના કરનારો શિષ્ય આ લોકમા મહાન ભોગોનો ઉપભોગ કરીને અંતે શિવલોકની પ્રાપ્તિ કરી લે છે.

હે મુને! આ સાક્ષાત્ ભગવાન શિવનું કહેલું ઉત્તમ રહસ્ય છે, જે વેદાન્તના સિદ્ધાંતથી નિશ્ચિત કરેલું છે. તમે મારી પાસેથી જે કંઈ સાંભળ્યું છે, એને વિદ્વાન પુરુષ તમારો જ મત કહેશે. તેથી યતિ આ માર્ગ ચાલીને 'શિવોઽહમસ્મિ' (હું શિવ છું) એ રીતે આત્મસ્વરૂપ શિવની ભાવના કરતાં કરતાં શિવરૂપ થઈ જાય છે.

સૂતજી કહે છે—આ પ્રકારે મુનીશ્વર વામદેવને ઉપદેશ આપી દિવ્ય જ્ઞાનદાતા ગુરુ દેવેશ્વર કાર્તિકેય પિતા-માતાના સર્વદેવવંદિત ચરણારવિન્દોનું ચિંતન કરતાં કરતાં અનેક શિખરોથી આવૃત્ત શોભાશાળી અને પરમ આશ્ચર્યમય કૈલાસશિખરે ચાલ્યા ગયા. શ્રેષ્ઠ શિષ્યોસહિત વામદેવ પણ મધૂરવાહન કાર્તિકેયને

પ્રજ્ઞામ કરીને શીઘ્ર જ પરમ અદ્ભુત કેલાસશિખર પર જઈ પહોંચ્યા અને મહાદેવજીની નિકટ જઈને એમણે ઉમાસહિત મહેશ્વરને માયાનાશક મોક્ષદાયક ચરણોનાં દર્શન કર્યાં. પછી ભક્તિભાવથી પોતાનાં બધાં અંગ ભગવાન શિવને સમર્પિત કરીને, તે શરીરનું ભાન વિસરી ગયા અને એમની નિકટમાં દંડની જેમ પડી ગયા અને વારંવાર ઊઠી ઊઠીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ વિવિધ પ્રકારનાં સ્તોત્રો દ્વારા, જે વેદો અને આગમોમાં રસથી પૂર્ણ હતાં, જગદંબા અને પુત્રસહિત પરમેશ્વર શિવનું સ્તવન કરવા લાગ્યા. એ પછી દેવી પાર્વતી અને મહાદેવજીનાં ચરણારવિંદોને પોતાના મસ્તક પર રાખીને એમનો પૂર્ણ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને તે ત્યાં જ સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. તમે બધા ઋષિ પણ આ પ્રકારે પ્રણવના અર્ધભૂત મહેશ્વરનું તથા વેદોનું ગોપનીય રહસ્ય, વેદસર્વસ્વ અને મોક્ષદાયક તારક મંત્ર ઐકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અહીં સુખથી રહો તથા વિશ્વનાથજીનાં ચરણોમાં સાયુજ્યરૂપા અનુપમ અને ઉત્તમ મુક્તિનું ચિંતન કર્યાં કરો. હવે હું ગુરુદેવની સેવા માટે બદરિકાશ્રમ તીર્થમાં જઈશ. તમને પુનઃ મારી સાથે સંભાષણનો અને સત્સંગનો અવસર પ્રાપ્ત થાઓ.

(અધ્યાય-૨૩)

*

॥ देवाससंहिता संपूर्ण ॥

*

વાયવીયસંહિતા (પૂર્વખંડ)

પ્રયાગમાં ઋષિઓ દ્વારા સમ્માનિત સૂતજી દ્વારા કથાનો આરંભ,
વિદ્યાસ્થાનો અને પુરાણોનો પરિચય તથા વાયુસંહિતાનો પ્રારંભ

વ્યાસ ઉવાચ —

નમઃ શિવાય સોમાય સગણાય સસૂનવે ।
પ્રધાનપુરુષેશાય સર્ગસ્થિત્યન્તહેતવે ॥
શક્તિરપ્રતિમા યસ્ય દ્વૈશ્વર્યં ચાપિ સર્વગમ્ ।
સ્વામિત્વં ચ વિભુત્વં ચ સ્વભાવં સમ્પ્રયક્ષતે ॥
તમજં વિશ્વકર્માણં શાશ્વતં શિવમવ્યયમ્ ।
મહાદેવં મહાત્માનં વ્રજામિ શરણં શિવમ્ ॥

વ્યાસજી કહે છે—જે જગતની સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારના હેતુ તથા પ્રકૃતિ અને પુરુષના ઈશ્વર છે, એ પ્રમથગણ, પુત્રદ્વય તથા ઉમાસહિત ભગવાન શિવને નમસ્કાર છે. જેમની શક્તિની ક્યાંય તુલના નથી, જેનું ઐશ્વર્ય સર્વત્ર વ્યાપક છે તથા સ્વામિત્વ અને વિભુત્વ જેનો સ્વભાવ કહેવાય છે, એ વિશ્વસપ્તા, સનાતન, અજન્મા, અવિનાશી, મહાન દેવ, મંગલમય પરમાત્મા શિવનું હું શરણું લઉં છું.

જે ધર્મનું ક્ષેત્ર અને મહાન તીર્થ છે, જ્યાં ગંગા અને યમુનાનો સંગમ થયો છે તથા જે બ્રહ્મલોકનો માર્ગ છે, એ પ્રયાગમાં શુદ્ધ હૃદયવાળા સત્યવ્રતપરાયણ મહાતેજસ્વી અને મહાભાગ મુનિઓએ એક મહાન યજ્ઞનું આયોજન કર્યું. ત્યાં કલેશરહિત કર્મ કરનારા એ મહાત્માઓના યજ્ઞના સમાચાર સાંભળીને નિપુણ કથાવાચક, ત્રિકાલવેત્તા, ઉત્તમ નીતિના જ્ઞાતા તથા ક્રાન્તદર્શી વિદ્વાન પૌરાણિક શિરોમણિ સૂતજી એ સ્થાન પર આવ્યા. સૂતજીને આવતા જોઈ મુનિઓનું મન પ્રસન્નતાથી ખિલી ઊઠ્યું. એમણે એમની પાસે સાંત્વનાપૂર્વક

મધુર વાતો કહીને એમની યથાયોગ્ય પૂજા કરી. મુનિઓ દ્વારા થયેલી એ પૂજાને બ્રહ્મ કરીને સૂતજીએ એમની પ્રેરણાથી પોતાને માટે બ્રતાવેલું ઉપયુક્ત આસન સ્વીકાર્યું. એ સમયે મહર્ષિઓએ અનુકૂળ વચનો દ્વારા એમનો સત્કાર કરતાં એમને અત્યંત અભિમુખ કરીને આ વાત કહી.

ઋષિ બોલ્યા—હે શિવભક્તશિરોમણિ મહાબુદ્ધિમાન મહાભાગ રોમહર્ષણજી! આપ સર્વજ્ઞ છો. અમારા મહાન સૌભાગ્યથી અહીં પધાર્યા છો. ત્રણે લોકમાં એવી કોઈ વાત નથી, જે આપને વિદિત ન હોય. આપ તો ભાગ્યવશ અહીં આવી પહોંચ્યા છો, અમને દર્શન આપવા સ્વયં પધાર્યા છો. તેથી હવે અમારું કોઈ કલ્યાણ કર્યા વિના આપને અહીંથી વ્યર્થ ન જવું જોઈએ. એટલા માટે આપ અમને શીઘ્ર જ એ પવિત્ર પુરાણ સંભળાવો, જે અત્યંત શ્રવણીય, ઉત્તમ કથા અને જ્ઞાનથી યુક્ત હોય અને વેદાન્તના સાર સર્વસ્વથી સંપન્ન હોય. વેદવાદી મુનિઓએ જ્યારે આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે સૂતજીએ મધુર, ન્યાયયુક્ત અને શુભ-વચનોમાં એમને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો.

સૂતજીએ કહ્યું—હે મહર્ષિઓ! તમે મારો સત્કાર કર્યો અને મુજ પર કૃપા કરી છે, એવી દશામાં આપથી પ્રેરિત થઈને મેં આપની સમક્ષ મહર્ષિઓ દ્વારા સમ્માનિત પુરાણનું સારી પેઠે પ્રવચન કેમ નહીં કરું. હવે હું મહાદેવજી, દેવી પાર્વતી! કુમારસ્કંદ ગણેશજી, નંદી તથા

સત્યવતીકુમાર સાક્ષાત્ ભગવાન વ્યાસને પ્રણામ કરીને પરમ પવિત્ર વેદતુલ્ય પુરાણની કથા કહીશ, જે શિવતત્ત્વના જ્ઞાનના સાગર છે અને ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફળ આપનાર સાક્ષાત્ સાધન છે. વિદ્યાનાં સંપૂર્ણ સ્થાનોનો, પુરાણોની સંખ્યાનો અને એમની ઉત્પત્તિનું વિવરણ આપી રહ્યો છું. આપ સૌ લોકો મારી પાસેથી આ વિષયને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. છ વેદાંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, વિસ્તૃત ન્યાયશાસ્ત્ર, પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્ર—એ ચૌદ વિદ્યાઓ છે. એની સાથે આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગંધર્વવેદ અને ઉત્તમ અર્થશાસ્ત્ર પણ ગણી લેવામાં આવે તો આ વિદ્યાઓ અઢાર થઈ જાય છે. આ અઢાર વિદ્યાઓના માર્ગ એકબીજાથી ભિન્ન છે. એ સર્વના નિર્માતા ત્રિકાલદર્શી વિદ્વાન સાક્ષાત્ ભગવાન શૂલપાણિ શિવ છે, એવું શ્રુતિનું કથન છે. સંપૂર્ણ જગતના સ્વામી એ ભગવાન શિવને જ્યારે સમસ્ત સંસારની સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા થઈ, ત્યારે એમણે સૌથી પહેલાં પોતાના સનાતન પુત્ર સાક્ષાત્ બ્રહ્માજીને ઉત્પન્ન કર્યા અને પોતાના એ પ્રથમ પુત્ર, વિશ્વયોનિ બ્રહ્માને પરમેશ્વર શિવે જગતની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં આ બધી વિદ્યાઓ આપી. એ પછી એમણે પાલન કરવા માટે ભગવાન શ્રીહરિને નિયુક્ત કર્યા અને જગતની રક્ષા માટે શક્તિ પ્રદાન કરી. એ ભગવાન વિષ્ણુ બ્રહ્માજીના પત્ન પાલક છે. બ્રહ્માજી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે પ્રજાની સૃષ્ટિના વિસ્તાર કાર્યમાં લાગી ગયા ત્યારે એમણે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોમાં પહેલાં પુરાણનું જ સ્મરણ કર્યું અને એમને પ્રકાશમાં પાત્ર તે જ લાવ્યા. પુરાણોના પ્રગટ થયા પછી એમનાં ચાર મુખોથી ચારે વેદોનો પ્રાદર્ભાવ થયો. પછી એમના જ મુખથી સંપૂર્ણ

શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ થઈ.

દ્વાપરમાં ભગવાન શ્રીહરિ સત્યવતીના ગર્ભથી એવી જ રીતે પ્રગટ થયા, જેવી રીતે અરણિથી આગ પ્રગટ થાય છે. એ સમયે એમનું નામ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન થયું. હે મુનીશ્વર! શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને વેદોનો સંક્ષેપ કરીને એમને ચાર ભાગોમાં વિભક્ત કર્યો. આ ચાર ભાગોમાં વેદોનો વ્યાસ (વિસ્તાર) કરવાથી તે લોકોમાં વેદવ્યાસ નામે વિખ્યાત થયા. આ જ રીતે એમણે પુરાણોનો સંક્ષેપ કરીને ચાર લાખ શ્લોકોમાં સીમિત કર્યો. આજે પાત્ર દેવલોકમાં પુરાણોનો વિસ્તાર સો કોટિ શ્લોકોમાં છે. જે દિજ છએ છ અંગો અને ઉપનિષદસહિત ચારેય વેદોને જાણે છે, પરંતુ પુરાણો જાણતો નથી, તે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન નથી થઈ શકતો. ઇતિહાસ અને પુરાણોથી વેદની વ્યાખ્યા કરે. જેનું જ્ઞાન બહુ જ ઓછું છે અર્થાત્ જે પૌરાણિક જ્ઞાનથી શૂન્ય છે, એવા પુરુષથી વેદ એમ વિચારીને ડરે છે કે આ મારા પર પ્રહાર કરશે. સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વંતર અને વંશાનુચરિત એ પુરાણનાં પાંચ લક્ષણો છે. નાનાં અને મોટાં એવા ભેદથી અઢાર પુરાણો કહેવાયાં છે :

૧. બ્રહ્મપુરાણ, ૨. પદ્મપુરાણ, ૩. વિષ્ણુપુરાણ, ૪. શિવપુરાણ, ૫. ભાગવતપુરાણ, ૬. ભવિષ્યપુરાણ, ૭. નારદપુરાણ, ૮. માર્કંડેયપુરાણ, ૯. અગ્નિપુરાણ, ૧૦. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, ૧૧. લિંગપુરાણ, ૧૨. વારાહપુરાણ, ૧૩. સ્કંદપુરાણ, ૧૪. વામનપુરાણ, ૧૫. કુર્મપુરાણ, ૧૬. મત્સ્યપુરાણ, ૧૭. ગરુડપુરાણ અને ૧૮. બ્રહ્માંડપુરાણ.

આ પુરાણોનો પવિત્ર ક્રમ છે. એમાં શિવપુરાણ ચોથું છે, જે ભગવાન શિવસંબંધી છે

.....

કરાવવામાં હેતુ-કારણ છે, એ બ્રહ્માજીને નમસ્કાર છે. હે નાથ! હે પિતામહ! આપથી જ સંપૂર્ણ જગતની સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર થાય છે, તથાપિ માયાથી આવૃત્ત હોવાને કારણે અમે આપને જાણી શકતા નથી.

સૂતજી કહે છે—એ મહાભાગ મહર્ષિઓ પુરાતન, અંતર્યામી, ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધ પરિપૂર્ણ અને દ્વારા આ પ્રમાણે સ્તુતિ થવાથી બ્રહ્માજી એ સનાતન પરમેશ્વર છે? કોણ પોતાના અદ્ભુત ક્રિયાકલાપો દ્વારા સૌપ્રથમ સંસારની સૃષ્ટિ કરે મુનિઓને આજ્ઞાદ પ્રદાન કરતાં ગંભીર વાણીમાં છે? હે મહાપ્રાણ! અમારા આ સંદેહનં નિવારણ આ પ્રમાણે બોલ્યા.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે મહાન સત્વગુણથી કરવા માટે આપ અમને પરમાર્થતત્ત્વનો ઉપદેશ સંપન્ન મહાભાગ મહાતેજસ્વી મહર્ષિઓ! તમે આપો.
બધા લોકો એકસાથે અહીં શા માટે આવ્યા છો? મનિઓના આ પ્રકારે પછવા પર બ્રહ્માજીનાં

બ્રહ્માજીના આ પ્રકારે પૃથ્વી પર નેત્ર આશ્ચર્યથી ખિલી ઊઠ્યાં. તે દેવતાઓ, બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એ બ્રહ્મા મુનિઓએ હાથ દાનવો અને મુનિઓની નિકટ ખડા થઈ ગયા જોડીને વિનયભરી વાણીમાં કહ્યું. અને ચિરકાલ સુધી ધ્યાનમગ્ન થઈને ‘રૂદ્ર’ એવું

મુનિ બોલ્યા—હે ભગવન્! અમે બધા કહીને આનંદવિભોર થઈ ગયા. એમનું આખું અજ્ઞાનના મહાન અંધકારથી આવૃત્ત થઈને શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને એ હાથ જોડી ખિન્ન થઈ રહ્યા છીએ. પરસ્પર વિવાદ કરતાં બોલ્યા. (અધ્યાય ૨)

બ્રહ્માજી દ્વારા પરમતત્વના રૂપમાં ભગવાન શિવની જ મહત્તાનું
પ્રતિપાદન, એમની કૃપાને જ સર્વ સાધનોનું ફળ બતાવ્યું તથા એમની
આજ્ઞાથી બધા મુનિઓનું નૈમિષારણ્યમાં આવવું

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હા મુનિઓ! જેને મેળવ્યા ઈન્દ્રપૂર્વક આ સમસ્ત જગત પહેલાં પ્રગટ થાય વગર મનસહિત વાણી પરત આવે છે, જેના છે, જે કારણોના પાત્ર સૃષ્ટિ અને વિચારક પરમ આનંદમય સ્વરૂપનો અનુભવ કરનારો પુરુષ કારણ છે, જેના વગર કોઈનાથી પાત્ર ક્યારેય ક્યારેય કોઈનાથી ડરતો નથી, જેનાથી સંપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિ નથી થતી," સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યોથી ભૂતો અને ઈન્દ્રિયો સાથે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને સંપન્ન હોવાને કારણ જે સ્વયં જ સર્વેશ્વર નામ

* यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा ततः । आनन्दं यस्य वै विद्वान् न विभेति कृतञ्च ॥

यस्मात् सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रपुरुषम् । सह ज्योतिर्गन्धः तपैः प्रथमं सम्प्रसूयते ॥

कारशानां य यो धाता ध्याता परमकारणम् । न सप्रसूयतेऽन्य स्मात् कुतश्च कदाचन ॥

કરવાના ઉદ્દેશ્યથી તમે બધા લોકો પોતાનાં સ્ત્રી-બાળકો અને અગ્નિઓની સાથે વાણી અને મનના દોષોથી રહિત થઈને એક માત્ર ભગવાન શિવનું જ ધ્યાન ધરતા રહો. એમનામાં જ નિષ્ઠા રાખીને એમના ભજનમાં તત્પર થઈ જાઓ. એમનામાં જ મન પરોવીને એમને જ આશ્રયે રહો. બધાં જ કાર્યો કરતી વેળાએ મનથી એમનું જ ચિંતન કર્યા કરો. એક હજાર દિવ્ય વર્ષો સુધી દીર્ઘકાલિક યજ્ઞનો આરંભ કરીને એને પૂર્ણ કરો. યજ્ઞના અંતમાં મંત્ર દ્વારા આવાહન કરવાથી સાક્ષાત્ વાયુદેવતા ત્યાં પધારશે. પછી તે જ તમારા સૌનાં કલ્યાણનું સાધન બતાવશે. ઉપાય બતાવશે. ત્યારપછી તમે બધા લોકો પરમ સુંદર પુણ્યમયી વારાણસીપુરીમાં જજો, જ્યાં પિનાકપાણિ શ્રીમાન ભગવાન વિશ્વનાથ ભક્તજનો પર અનુગ્રહ કરવા માટે દેવી પાર્વતી સાથે સદા વિહાર કરે છે. હે દ્વિજોત્તમો! ત્યાં તમને બહુ મોટું આશ્ચર્ય જોવા મળશે. એ આશ્ચર્યને જોઈને તમે પછી મારી પાસે આવજો, ત્યારે હું તમને મોક્ષનો ઉપાય બતાવીશ. એ ઉપાયથી એક જ જન્મમાં મુક્તિ તમારા હાથમાં આવી જશે, જે અનેક જન્મોનાં સંસારબંધનથી છુટકારો અપાવનારી હશે. આ મેં મનોમય ચક્રનું નિર્માણ કર્યું છે. એ ચક્રને હું અહીંથી છોડું છું. જ્યાં જઈને એની નેમિ (પૈંડ્રનો ઘેરાવ, પરી પરિઘ) વિશીર્ણ થઈ જાય. તૂટ-ફૂટ થઈ જાય, એ જ તપસ્યા માટે શુભ દેશ છે.

આવું કહીને પિતામહ બ્રહ્માએ એ સૂર્યતુલ્ય તેજસ્વી મનોમય ચક્ર તરફ જોયું અને મહાદેવજીને પ્રણામ કરીને એને છોડી દીધું. એ બધા બ્રાહ્મણ એ લોકનાથ બ્રહ્માજીને પ્રણામ કરીને એ સ્થાન માટે ચાલ્યા ગયા. જ્યાં એ ચક્રની નેમિ

જીર્ણશીર્ણ થઈ જવાની હતી. બ્રહ્માજીનું ફેંકેલું તે સુંદર ચક્ર મનોહર શિલામંડોથી યુક્ત અને નિર્મલ તથા સ્વાદિષ્ટ જળથી પૂર્ણ કોઈ વનમાં પડ્યું. એ ચક્રની નેમિ શીર્ણ હોવાથી તે મુનિપૂજિત વન નૈમિષ નામે વિખ્યાત થયું. અનેક યક્ષ, ગંધર્વ અને વિદ્યાધર ત્યાં આવીને રહેવા લાગ્યા—પૂર્વકાળમાં જગતની સૃષ્ટિની ઇચ્છા રાખનારા વિશ્વસ્રષ્ટા અને ગાર્હપત્ય અગ્નિના ઉપાસક બ્રહ્મણ પ્રજાપતિઓએ ત્યાં જ દિવ્ય યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો. ત્યાં જ શબ્દશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર તથા ન્યાયશાસ્ત્રના જ્ઞાતા

વિદ્વાન મહર્ષિઓએ શક્તિ, જ્ઞાન અને ક્રિયાયોગ દ્વારા શાસ્ત્રીય વિધિનું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. એ જ સ્થાન પર વેદવેત્તા સદા વાદ અને જલ્પના બળથી યુક્ત વચનો દ્વારા અતિવાદ કરનારા વેદબહિષ્કૃત નાસ્તિકોને પરાહત તથા પરાજિત કરતા હતા. ત્યારથી નૈમિષારણ્ય ઋષિઓને માટે તપસ્યાનું સ્થાન બની ગયું હતું. સ્ફટિકમણિમય

પર્વતની શિલાઓમાં ઝરતાં અમૃત સમાન મધુર ફળ આપનારા વૃક્ષો છે તથા એ વનમાં હિંસક અને સ્વચ્છ જળને કારણે તે ખૂબ જ રમણીય જીવ-જંતુઓનો અભાવ છે.

પ્રતીત થતું હતું. ત્યાં ઘણું કરીને અત્યંત રસીલાં

(अध्याय ३)

નૈમિષારણ્યમાં દીર્ઘસત્રને અંતે મુનિઓની પાસે વાયુદેવતાઓનું આગમન,
એમનો સત્કાર તથા ઋષિઓના પૂછવા પર વાયુ દ્વારા પશુ,
પાશ અને પશુપતિનું તાત્ત્વિક વિવેચન

સૂતજી કહે છે—હે મુનીશ્વરો! એ સમયે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા એ મહાભાગ મહર્ષિઓએ એ દેશમાં મહાદેવજીની આરાધના કરતાં એક મહાન યજ્ઞનું આયોજન કર્યું. એ યજ્ઞનો જ્યારે આરંભ થયો, ત્યારે મહર્ષિઓને સર્વથા આશ્ચર્યજનક જણાયો. તદનંતર સમય વીતતાં જ્યારે પ્રચુર દક્ષિણાઓથી યુક્ત તે યજ્ઞ સમાપ્ત થયો, ત્યારે બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી વાયુદેવ સ્વયં ત્યાં પધાર્યા. એમને પધારેલા જોઈને દીર્ઘકાલિક યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરનારા એ મુનિ બ્રહ્માજીની વાત યાદ કરીને અનુપમ હર્ષનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. એ બધાએ ઊઠીને આકાશજન્મા વાયુદેવતાને પ્રણામ કર્યા અને એમને બેસવા માટે એક સોનાનું બનાવેલું આસન આપ્યું. વાયુદેવતા એ આસન પર બેઠા. મુનિઓએ એમની વિધિવત્ પૂજા કરી. તદનંતર એ સૌનું અભિનંદન કરીને તે કુશળ-મંગલ પ્રાર્થના લાગ્યા.

વાયુદેવતા બોલ્યા—હે બ્રાહ્મણો! જા મહાન
યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન પૂર્ણ થતાં સુધીમાં તમે બધા
કુશળ તો છો ને? યજ્ઞહત્તા દેવદ્રોહી દૈત્યોએ
કોઈ વિઘ્ન-આધા તો નથી પહોંચાડ્યાં ને? તમારે
કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત તો કરવું પડ્યું નથી

મુનિઓએ કહ્યું—હે પ્રભો! અમારા
કલ્યાણની વૃદ્ધિ માટે જ્યારે આપ સ્વયં અહીં

દુઃખ જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. વસ્તુના વિવેકનું નામ જ્ઞાન છે. વસ્તુના ત્રણ ભેદ માનવામાં આવે છે : જડ (પ્રકૃતિ), એમના (જીવ) અને એ બંનેના નિયંત્ર (પરમેશ્વર). આ ત્રણેને ક્રમથી પાશ, પશુ અને પશુપતિ કહે છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પ્રાયઃ આ ત્રણે તત્ત્વોને ક્ષર, અક્ષર તથા એ બંનેથી અતીત કહે છે. અક્ષર જ પશુ કહેવાય છે. ક્ષર તત્ત્વનું નામ પાશ તથા ક્ષર અને અક્ષર બંનેથી પર જે પરમતત્ત્વ છે, એને જ પતિ અથવા પશુપતિ કહે છે. પ્રકૃતિને જ ક્ષર કહેવામાં આવી છે, પુરુષ(જીવ)ને જ અક્ષર કહે છે અને જે આ બંનેને પ્રેરિત કરે છે, તે ક્ષર અને અક્ષર બંનેથી ભિન્ન તત્ત્વ પરમેશ્વર કહેવાય છે. માયાનું જ નામ પ્રકૃતિ છે. પુરુષ એ માયાથી આવૃત્ત છે. મળ અને કર્મ દ્વારા પ્રકૃતિનો પુરુષ સાથે સંબંધ થાય છે. શિવ જ આ બંનેના પ્રેરક ઈશ્વર છે. માયા મહેશ્વરની શક્તિ છે. ચિત્સ્વરૂપ જીવ એ માયાથી આવૃત્ત છે. ચેતન જીવને આગ્રહાદિત કરનાર અજ્ઞાનમય પાશ જ મળ કહેવાય છે. એનાથી શુદ્ધ થઈ જવાથી જીવ સ્વતઃ શિવ થઈ જાય છે. તે વિશુદ્ધ જ શિવતત્ત્વ છે.’

મુનિઓએ પૂછ્યું—સર્વવ્યાપી ચેતનને માયા
ક્યા હેતુથી આવૃત્ત કરે છે? શા માટે પુરુષને
આવરણ પ્રાપ્ત થાય છે? અને ક્યા ઉપાયથી
એનું નિવારણ થાય છે?

વાયુદેવતા બોલ્યા—વ્યાપક તત્વને પણ
આંશિક આવરણ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે કલા
વગેરે પણ વ્યાપક છે. ભોગને માટે કરેલું કર્મ
જ એ આવરણમાં કારણ છે. મગનો નાશ
થવાથી તે આવરણ દૂર થઈ જાય છે. કલા,
વિદ્યા, રાગ, કાળ અને નિયતિ—એમને જ કલા

કહે છે. કર્મફળનો જે ઉપભોગ કરે છે એનું જ નામ પુરુષ (જીવ) છે. કર્મ બે પ્રકારનાં છે. પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ. પુણ્યકર્મનું ફળ સુખ અને પાપકર્મનું ફળ દુઃખ છે. કર્મ અનાદિ છે અને ફળનો ઉપભોગ કરી લીધા પછી એનો અંત થઈ જાય છે. જોકે જડ કર્મનો ચેતન આત્મા સાથે કશોયે સંબંધ નથી, તેમ છતાં અજ્ઞાનવશ જીવે એને પોતામાં માની રાખ્યો છે. ભોગ કર્મનો વિનાશ કરનારો છે, પ્રકૃતિને ભોગ્ય કહે છે અને ભોગનું સાધન છે શરીર. બાહ્ય ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ એનાં દ્વાર છે. અતિશય ભક્તિભાવથી ઉપલબ્ધ થયેલા મહેશ્વરના કૃપાપ્રસાદથી મળનો નાશ થાય છે અને મળનો નાશ થતાં પુરુષ નિર્મલ થઈ જાય છે—શિવ સમાન થઈ જાય છે. વિદ્યા પુરુષની જ્ઞાનશક્તિને અને કલા એની ક્રિયાશક્તિને અભિવ્યક્ત કરનારી છે. રાગ ભોગ્ય વસ્તુને માટે ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત કરનારો થાય છે. કાલ એમાં અવચ્છેક થાય છે અને નિમિત્ત એને નિયંત્રણમાં રાખનાર હોય છે. અવ્યક્તરૂપ જે કારણ છે, તે ત્રિગુણમય છે; એનાથી જ જડ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એમાં જ એનો લય થાય છે. તત્ત્વાચિંતક પુરુષ એ અવ્યક્તને જ પ્રધાન અને પ્રકૃતિ કહે છે. સાવ, રજ અને તમ—એ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિથી પ્રગટ થાય છે; તલમાં તેલની જેમ એ પ્રકૃતિમાં સૂક્ષ્મરૂપે વિદ્યમાન રહે છે. સુખ અને એનો હેતુ સંક્ષેપમાં સાત્ત્વિક કહેવાય છે; દુઃખ અને એનો હેતુ રાજસનાં કાર્ય છે તથા જડતા અને મોહ— એ તમોગુણનાં કાર્ય છે. સાત્ત્વિકી વૃત્તિ ઊર્ધ્વ તરફ વર્તે જનારી છે, તામસી વૃત્તિ અધોગતિમાં નાખનારી છે તથા રાજસી વૃત્તિ મધ્યમ સ્થિતિમાં રાખનારી છે. પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ ભૂત, પાંચ

પાત્ર શરીરમાં અનંતકાળ સુધી રહેવાનો અવસર પામતો જ નથી. અહીં સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને બંધુ-બાંધવોથી જે મિલન થાય છે, તે વટેમાર્ગુઓને માર્ગમાં મળેલા બીજા મુસાફરોના સમાગમ જેવું જ છે. જેવી રીતે મહાસાગરમાં એક લાકડું ક્યાંકથી અને બીજું લાકડું બીજે ક્યાંકથી વહીને આવે છે, એ બંને લાકડાં ક્યાંક થોડી વાર મળી જાય છે અને મળીને પાછાં અલગ પડી જાય છે. એવી જ રીતે પ્રાણીઓનો આ સમાગમ પાત્ર

મહેશ્વરની મહત્તાનું પ્રતિપાદન

વાયુદેવતા કહે છે—હે મહર્ષિઓ! આ જગતનું ભરણ-પોષણ કરે છે. એ જ જગતને વિશ્વનું નિર્માણ કરનારો કોઈ પતિ છે, જે અનંત રમણીય ગુણોનો આશ્રય કહેવાય છે. તે જ પશુઓને પાશથી મુક્ત કરનારો છે, એના વગર સંસારની સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ શકે છે; કેમકે પશુ અજ્ઞાની અને પાશ અચેતન છે, પ્રધાન પરમાણુ વગેરે જેટલાં જડ તત્ત્વ છે, એ સર્વના કર્તા તે પતિ જ છે. આ વાત સ્વયં સમજમાં આવી જાય છે. કોઈ પણ બુદ્ધિમાન અથવા ચેતન કારણ વગર આ જડ તત્ત્વોનું નિર્માણ કેવી રીતે સંભવે. પશુ, પાશ અને પતિ જો વાસ્તવમાં પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપ છે એને જાણીને જ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ યોનિથી મુક્ત થાય છે. ક્ષર અને અક્ષર—એ બંને એકબીજાથી સંયુક્ત હોય છે. પતિ અથવા મહેશ્વર જ વ્યક્તાવ્યક્ત

* नैवात्यं लब्ध्वा उच्चिन्नासौ भवति अस्य चित्तं । यत्र संगमो ज्ञेयः स दारः पुत्रैश्च सम्पुत्तः ॥

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेषां च भेदादग्नौ । सन्नेत्येव च व्यभिचयतां तद्वद् भूतसमाश्रयः ॥

~~~~~

વિદ્યા અને અવિદ્યા પર શાસન કરે છે, તે મહેશ્વર એમનાથી સર્વથા ભિન્ન-વિલક્ષણ છે. એ પ્રતાપી મહેશ્વર આ જગતમાં સમષ્ટિભૂત અને ઈન્દ્રિયવર્ગ રૂપ એક-એક જાળને અનેક પ્રકારે રચીને એનો વિસ્તાર કરે છે. પછી અંતે સંહાર કરીને સૌને અનેકથી એકમાં પરિણત કરી દે છે તથા પુનઃ સૃષ્ટિકાળમાં સૌની પૂર્વવત્ રચના કરીને સૌ પર આધિપત્ય કરે છે. જેવી રીતે સૂર્ય એકલો જ ઉપર-નીચે, આજુ-બાજુની દિશાઓને પ્રકાશિત કરતાં સ્વયં પણ દેદીપ્યમાન થાય છે, એવી જ રીતે એ ભજનીય પરમાત્મા એકલા જ સમસ્ત કારણરૂપ પૃથ્વી વગેરે તત્ત્વોનું નિયમન કરે છે. શ્રદ્ધા અને ભક્તિના ભાવથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય, આશ્રયરહિત કહેવાનારા, જગતની ઉત્પત્તિ અને સંહાર કરનારા, કલ્યાણ સ્વરૂપ અને સોળ કલાઓની રચના કરી એ મહાદેવને જે જાણે છે, તે શરીરનાં બંધનોને સદાને માટે ત્યાગી દે છે અર્થાત્ જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરથી છૂટી જાય છે.

એ જ પરમેશ્વર ત્રાત્ર કાળથી પર, નિષ્કલ,
સર્વજ્ઞ, ત્રિગુણાદીશ્વર અને સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ-પરાત્પર
બ્રહ્મ છે. સંપૂર્ણ વિશ્વ એમનું રૂપ છે. એ સૌની
ઉત્પત્તિના કારણ થઈને પાત્ર સ્વયં અજન્મા છે,
સ્તુતિને યોગ્ય છે, પ્રજ્ઞાઓના પાલક છે,
દેવતાઓના પાત્ર દેવતા છે, સંપૂર્ણ જગતને માટે
પૂજનીય છે. પોતાના હૃદયમાં બિરાજમાન એ
પરમેશ્વરની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. જે
કાળ વર્ગેરેથી પર, જેનાથી આ સંપૂર્ણ પ્રપંચ
પ્રગટ થાય છે, જે ધર્મના પાલક, પાપના નાશક,
ભોગોના સ્વામી તથા સંપૂર્ણ વિશ્વના પામ છે,
જે હિંશરોના પણ પરમ મહેશ્વર, દેવતાઓના

પણ પરમ દેવતા તથા પતિઓના પણ પરમપતિ છે, એ ભુવનેશ્વરોના પણ ઈશ્વર મહાદેવને અમે સૌથી પર જાણીએ છીએ. એમને શરીરરૂપ કાર્ય અને ઈન્દ્રિયો તથા મનરૂપી કારણ નથી, એમના સમાન અને એમનાથી અધિક આ જગતમાં કોઈ પણ દેખાતું નથી. જ્ઞાન, બળ અને ક્રિયારૂપ એમની સ્વાભાવિક પરાશક્તિ વેદોમાં વિવિધ પ્રકારે સાંભળવામાં આવી છે. એ જ શક્તિઓથી આ સંપૂર્ણ વિશ્વની રચના થઈ છે. એમનો કોઈ સ્વામી નથી, એમને ન તો કોઈ નિશ્ચિત ચિહ્ન છે, અને ન તો એમના પર કોઈનું શાસન છે. એ સમસ્ત કારણોના પણ કારણ થઈને જ, એમના અધીશ્વર પણ છે. એમનું કોઈ જન્મદાતા નથી, જન્મ નથી, જન્મના હેતુ માયા-મલ આદિ હેતુએ નથી. એ એક જ સંપૂર્ણ વિશ્વમાં, સમસ્ત ભૂતોમાં ગુહ્યરૂપે વ્યાપ્ત છે. તે જ સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા અને ધર્માધ્યક્ષ કહેવાય છે. તે સર્વભૂતોમાં રહેલા છે, સર્વના દ્રષ્ટા, સાક્ષી, ચેતન અને નિર્ગુણ છે. તે એક છે, વશી છે, અનેકો વિવશાત્મા નિષ્ક્રિય પુરુષોને વશમાં કરનાર છે. તે નિત્યોના નિત્ય, ચેતનોના ચેતન છે. તે એક છે, કામનારહિત છે અને ઘણા બધા સોકોની કામના પૂર્ણ કરનારા ઈશ્વર છે. સાંખ્ય અને યોગ અર્થાત્ જ્ઞાનયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સૌના કારણરૂપ એ જગદીશ્વર પરમદેવને જાણીને જીવ સંપૂર્ણ પાશ (બંધન)થી મુક્ત થઈ જાય છે. તે સંપૂર્ણ વિશ્વના સદા, સર્વજ્ઞ, સ્વયં જ પોતાના પ્રાગટ્યના હેતુ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, કાળના પણ સદા, સંપૂર્ણ દિવ્ય ગુણોથી સંપન્ન, પ્રકૃતિ અને જીવાત્માના સ્વામી, સમસ્ત ગુણોના શાસક, સંસારબંધનથી છોડાવનાર

*****

બ્રહ્માજીની મૂર્છા, એમના મુખથી રુદ્રદેવનું પ્રગટ્ય, સપ્રાણ થયેલા બ્રહ્માજી દ્વારા આઠ નામોથી મહેશ્વરની સ્તુતિ તથા રુદ્રની આજ્ઞાથી બ્રહ્મા દ્વારા સૃષ્ટિ-રચના

તદનંતર કાલમહિમા, પ્રલય, બ્રહ્માંડની સ્થિતિ તથા સર્ગ આદિનું વર્ણન કરીને વાયુદેવતાએ કહ્યું—પહેલાં બ્રહ્માજીએ પાંચ માનસપુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા, જે એમના જેવા જ હતા. એમનાં નામ આ પ્રકારે છે : સનક, સનંદન, વિદ્વાન સનાતન, ઋષુ અને સનતકુમાર. એ બધાએ યોગી, વીતરાગ અને ઈર્ષ્યાદોષથી રહિત હતા. એ સૌનું મન ઈશ્વરના ચિંતનમાં લાગ્યું રહેતું હતું. એટલે એમણે સૃષ્ટિરચનાની ઈચ્છા ન કરી. સૃષ્ટિથી વિરત થઈ સનક આદિ મહાત્મા જ્યારે ચાલ્યા ગયા, ત્યારે બ્રહ્માજીએ પુનઃ સૃષ્ટિની ઈચ્છાથી બહુ ભારે તપસ્યા કરી. આ રીતે દીર્ઘકાળ સુધી તપસ્યા કરવા છતાંય જ્યારે કોઈ કાર્ય ન બન્યું, ત્યારે એમના મનમાં દુઃખ થયું. એ દુઃખથી ક્રોધ પ્રગટ થયો. ક્રોધાવિષ્ટ થવાથી બ્રહ્માજીના બંને નેત્રોમાંથી અશ્રુબિંદુઓ સરવા લાગ્યાં. આ અશ્રુબિંદુઓથી ભૂત-પ્રેત ઉત્પન્ન થયાં. અશ્રુથી ઉત્પન્ન થયેલાં બધાં ભૂતપ્રેતોને જોઈને બ્રહ્માજીએ પોતાની નિંદા કરી. એ સમયે ક્રોધ અને મોહને કારણે એમને મૂર્છા આવી ગઈ. ક્રોધથી અવિષ્ટ થયેલા પ્રજાપતિએ મૂર્ચ્છિત થવા સાથે પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા. ત્યારે પ્રાણોના સ્વામી ભગવાન નીલલોહિત રુદ્ર અનુપમ કૃપાપ્રસાદ પ્રગટ કરવા માટે બ્રહ્માજીના મુખથી ત્યાં પ્રગટ થયા. એ જગદીશ્વર પ્રભુએ પોતાને અગિયારરૂપે પ્રગટ કર્યા. મહાદેવજીએ પોતાના તે મહામના અગિયાર

સ્વરૂપોને કહ્યું—‘હે બચ્ચો! મેં લોક પર અનુગ્રહ કરવા માટે તમારા લોકોની સૃષ્ટિ કરી છે, તેથી તમે આજસરહિત થઈને સંપૂર્ણ લોકની સ્થાપના, હિતસાધન તથા પ્રજા-સંતાની વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરો.’

મહેશ્વરના આમ કહેવા પર તે રડવા લાગ્યા અને આમ તેમ દોડવા લાગ્યા. રડવાને કારણે અને દોડવાને કારણે એમનું નામ ‘રુદ્ર’ થયું. જે રુદ્ર છે તે નિશ્ચય જ પ્રાણ છે અને જે પ્રાણ છે, તે મહાત્મા રુદ્ર છે. ત્યારપછી બ્રહ્માપુત્ર મહેશ્વરે દયા કરીને મરી ગયેલા દેવતા પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીને પુનઃ પ્રાણ દાન કર્યું. બ્રહ્માજીના શરીરમાં પ્રાણસંચાર થતાં રુદ્રદેવનું મુખ પ્રસન્નતાથી ખિલી ઊઠ્યું. એ વિશ્વનાથે બ્રહ્માજીને આ ઉત્તમ વાત કરી—‘હે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનાર જગદ્ગુરુ મહાભાગ વિરિંચ! ડરો નહિ. ડરો નહિ. મેં તમારા પ્રાણોને નૂતન જીવન પ્રદાન કર્યું છે, તેથી હવે સુખથી ઊઠો.’ સ્વપ્નમાં સાંભળેલા વાક્યની જેમ એ મનોહર વચનને સાંભળીને બ્રહ્માજીએ પ્રફુલ્લ કમળ સમાન સુંદર નેત્રો દ્વારા ધીરેથી ભગવાન હર તરફ જોયું. એમના પ્રાણ પૂર્વવત્ આવી ગયા હતા. હવે બ્રહ્માજીએ બંને હાથ જોડીને સ્નેહયુક્ત ગંભીર વાત્સલીમાં એમને કહ્યું, ‘હે પ્રભો! આપ દર્શન માત્રથી મારા મનને આનંદ પ્રદાન કરી રહ્યા છો; તેથી બતાવો, આપ કોણ છો? જે સંપૂર્ણ જગતના રૂપમાં સ્થિત છે, શું એ જ ભગવાન

[illegible]

વંશ કહેવાયા છે. જે પ્રજાવાન, ક્રિયાવાન તથા મહર્ષિઓથી અલંકૃત છે. તત્પશ્ચાત્ જલપર સ્થિત થયેલા રુદ્રસહિત બ્રહ્માજીએ દેવાતાઓ, અસુરો, પિતરો અને મનુષ્યોની સૃષ્ટિ કરવાનો વિચાર કર્યો. બ્રહ્માજીએ સૃષ્ટિ માટે સમાધિસ્થ થઈને પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું. ત્યાર પછી મુખમાંથી દેવતાઓ, કૂખથી પિતરો, કટિના આગલા ભાગથી અસુરો અને પ્રજનનેન્દ્રિય (લિંગ)થી બધા મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કર્યો. એમના ગુદાસ્થાનથી રાક્ષસ ઉત્પન્ન થયા, જે સદા ભૂખથી વ્યાકુળ રહે છે. એમનામાં તમોગુણ અને રજોગુણની પ્રધાનતા હોય છે. તે રાત્રે વિચરે છે અને બળવાન હોય છે. સાપ, યક્ષ, ભૂત અને ગંધર્વ એ પણ બ્રહ્માજીનાં અંગોમાંથી છે. છંદ અને વૈરાજ નામના સામનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એમનાં અંગોથી બીજાં પણ ઘણાંબધાં નાનાં મોટાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં, એમણે યક્ષ, પિશાચ, ગંધર્વ, અપ્સરાઓનો સમુદાય, મનુષ્ય કિન્નર, રાક્ષસ, પશુ, પક્ષી, મૃગ અને સર્પ આદિ સંપૂર્ણ નિત્ય અને અનિત્ય સ્થાવર-જંગમ જગતની રચના કરી. એમાંથી જેમણે જેવાં કર્મ પૂર્વ કલ્પમાં અપનાવ્યાં હતાં. પુનઃ પુનઃ સૃષ્ટિ થવા પર ફરી એ જ કર્મો અપનાવ્યાં. એ સમયે તે પૂર્વ ભાવનાથી ભાવિત થઈને હિંસા-અહિંસા યુક્ત મૃદુ-કઠોર, ધર્મ-અધર્મ તથા સત્ય અને મિથ્યા કર્મોને અપનાવતા હતા; કેમકે પહેલાંની વાસનાને અનુકૂળ કર્મ જ એમને સારાં લાગે છે.

ઉત્પન્ન થયા. એમના પક્ષભાગમાંથી પક્ષી થયાં. વક્ષઃસ્થળથી અજંગમ (સ્થાવર) પ્રાણીઓનો જન્મ થયો. મુખથી બકરાં અને પાર્શ્વભાગથી ભુજંગમોની ઉત્પત્તિ થઈ. બંને પગથી ઘોડાઓ, હાથી, શરભ, નીલગાય, મૃગ, ઊંટ, ખચ્ચર, ન્યંકુ નામનો મૃગ તથા પશુજાતિનાં અન્યાન્ય પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં. રોમાવલિથી ઔષધીઓ અને ફળ-મૂળનું પ્રાગટ્ય થયું. બ્રહ્માજીના પૂર્વવર્તી મુખથી ગાયત્રી છંદ, ત્રિવૃત્ત સોમ, રથન્તર સામ અને અગ્નિષ્ટોમ નામના યજ્ઞની ઉત્પત્તિ થઈ. એમના દક્ષિણ મુખથી યજુર્વેદ, ત્રિષ્ટુપ છંદ, પંચદશ સ્તોમ, બૃહન્સામ અને ઉકથ નામના યજ્ઞની ઉત્પત્તિ થઈ. એમણે પોતાના પશ્ચિમ મુખથી સામવેદ, જગતી છંદ, સાપ્તદશ સ્તોમ, વૈરૂપ્ય સામ અને અતિરાત્ર નામના યજ્ઞને પ્રગટ કર્યો. એમના ઉત્તરવર્તી મુખથી એકવીશ સ્તોમ, અથર્વવેદ, આપ્તોર્યામ નામનો યમ, અનુષ્ટમપ્

સ્રષ્ટિ, પાલન અને સંહારના હેતુ છે અને સાક્ષાત્ મહેશ્વરથી પ્રગટ થયા છે. એમનામાં પરમ ઐશ્વર્ય વિદ્યમાન છે. એ પરમેશ્વરથી ભાવિત અને એમની શક્તિથી અધિષ્ઠિત થઈને સદા એમના કાર્યમાં સમર્થ થાય છે. પૂર્વકાળમાં પિતા મહેશ્વરે જ એ ત્રણેને ત્રણ કર્મોમાં નિયુક્ત કર્યા હતા. બ્રહ્મા સૃષ્ટિ કાર્યમાં, વિષ્ણુ રક્ષણ કાર્યમાં રુદ્રની સંહારકાર્યમાં નિયુક્તિ થઈ હતી. કલ્યાન્તરમાં પરમેશ્વર શિવના પ્રસાદથી રુદ્રદેવે બ્રહ્મા અને નારાયણની સૃષ્ટિ કરી હતી. આ રીતે બીજા કલ્પમાં જગન્મય બ્રહ્માએ રુદ્ર અને વિષ્ણુને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. પછી કલ્યાન્તરમાં ભગવાન વિષ્ણુએ પાત્ર રુદ્ર તથા બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કરી હતી. આ રીતે પુનઃ બ્રહ્માએ નારાયણની અને રુદ્રદેવે બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કરી. આ પ્રકારે વિભિન્ન કલ્પોમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર પરસ્પર ઉત્પન્ન થાય છે અને એક-બીજાનું હિત ચાહે છે. તે તે કલ્પોના વૃત્તાંતને લઈને મહર્ષિગણ એમના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યા કરે છે.

પ્રત્યેક કલ્પમાં ભગવાન રુદ્રના આવિર્ભાવનાં જે કારણ છે, એ બતાવી રહ્યો છું. એમના જ પ્રાદુર્ભાવથી બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્નરૂપે ચાલતો રહે છે. બ્રહ્માંડથી ઉત્પન્ન થનારા બ્રહ્મા પ્રત્યેક કલ્પમાં પ્રજાની સૃષ્ટિ કરીને પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ ન થવાથી જ્યારે અત્યંત દુઃખી થઈ મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે, ત્યારે એમનાં દુઃખોની શાંતિ અને પ્રજાવર્જનો વૃદ્ધિ માટે તે તે કલ્પોમાં રુદ્રગણોના સ્વામી કાલસ્વરૂપ નીલ-લોહિત મહેશ્વર રુદ્ર પોતાના કારણભૂત પરમેશ્વરની આજ્ઞાથી બ્રહ્માજીના પુત્ર થઈને એમના પર અનુગ્રહ કરે છે. તે જ તેજોરાશિ, અનામય, અનાદિ, અનંત, ધાતા, ભૂતસંહારક અને સર્વવ્યાપી ભગવાન ઈશ પરમ ઐશ્વર્યથી સંયુક્ત, પરમેશ્વરથી ભાવિત અને સદાયે એમની જ શક્તિથી અધિષ્ઠિત થઈ એમનાં ચિત્ત ધારણ કરે છે. એમના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ એમના સમાન રૂપ ધારણ કરીને એમનાં કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે. એમનો આખો વ્યવહાર એ જ પરમેશ્વરની સમાન જ હોય છે. એ એમની આજ્ઞાના પાલક છે. હજારો સૂર્ય સમાન એમનું તેજ છે. તે અર્ધચન્દ્રને આભૂષણરૂપે ધારણ કરે છે. એમના હાર, બાજુબંધ અને કડાં સર્પમય છે. એ મુંજની મેખલા ધારણ કરે છે. જલંધર, વિરિંચ અને ઈન્દ્ર એમની સેવામાં ખડે પગે રહે છે. હાથમાં કપાલ-ખંડ એમની શોભા વધારે છે. ગંગાનાં ઊંચાં મોજાં એમના પિંગળ વર્ણવાળા કેશ અને મુખને ભીંજવે છે. એમનો કૈલાસ પર્વતના વિભિન્ન ટેકરા-પ્રદેશો તૂટી ગયેલી દાઢવાળા સિંહ આદિ વન્ય પશુઓથી આકાન્ત છે. એમના ગ્રંથા કાનની પાસે ગોળાકાર કુંડળ ઝગમગી રહ્યાં છે. તે મહાન વૃષભ પર સવારી કરે છે. એમની વાણી મહાન મેઘની ગર્જના સમાન ગંભીર છે. કાંતિ પ્રચંડ અગ્નિ સમાન ઉદ્દીપ્ત છે અને બલ-પરાક્રમ પણ મહાન છે. આ રીતે બ્રહ્મપુત્ર મહેશ્વરનું વિશાળ રૂપ બહુ ભયાનક છે. એ બ્રહ્માજીએ વિજ્ઞાન આપીને સૃષ્ટિકાર્યમાં એમની સહાયતા કરે છે. તેથી રુદ્રના કૃપાપ્રસાદથી પ્રત્યેક કલ્પમાં પ્રજાપતિની પ્રજાસૃષ્ટિ પ્રવાહરૂપે નિત્ય બની રહે છે.

એક સમયે બ્રહ્માજીએ ભગવાન નીલ લોહિત રુદ્ર પાસે સૃષ્ટિ કરવાની પ્રાર્થના કરી.

*****

મહાદેવજીના શરીરમાંથી દેવીનું પ્રાગટ્ય અને દેવીના
ભ્રૂમધ્યભાગમાંથી શક્તિનો પાદુર્ભાવ

વાયુદેવતા કહે છે—તદનંતર મહાદેવજી મહામેઘની ગર્જના સમી મધુર-ગંભીર, મંગલદાયિની અને મનોહર વાણીમાં બોલ્યા— ‘હે બ્રહ્મન્! તમે આ સમયે પ્રજાજનોની વૃદ્ધિ માટે જ તપસ્યા કરી છે. તમારી આ તપસ્યાથી હું સંતુષ્ટ છું અને તમને અભીષ્ટ વરદાન આપું છું.’ આ પ્રકારે પરમ ઉદાર અને સ્વભાવતઃ મધુર વચન કહીને દેવેશ્વર હરે પોતાના શરીરના ડાબા ભાગથી દેવી રુદ્રાણીને પ્રગટ કર્યાં. જે દિવ્ય ગુણસંપન્ના દેવીને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ પરમાત્મા શિવની પરાશક્તિ કહે છે તથા જેમનામાં જન્મ, મૃત્યુ અને જરા વગેરનો વિકારોનો પ્રવેશ નથી, તે ભવાની એ સમયે શિવના અંગમાંથી પ્રગટ થયાં. જેમનો પરમભાવ દેવતાઓને પણ જ્ઞાત નથી, એ સમસ્ત દેવતાઓનાં પણ અધિશ્વરી દેવી પોતાના સ્વામીના અંગથી પ્રગટ થયાં. એ સર્વલોક-મહેશ્વરી પરમેશ્વરીને જોઈને વિરાટ પુરુષ બ્રહ્માએ પ્રણામ કર્યા અને એ સર્વજ્ઞા, સર્વવ્યાપિની, સૂક્ષ્મા, સદસદ્ભાવથી રહિત અને પોતાની પ્રભાથી આ સંપૂર્ણ જગતને પ્રકાશિત કરનારાં પરાશક્તિ મહાદેવીની આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી.

બ્રહ્માજી બોલ્યા—સર્વજગન્મયી હે દેવી!
મહાદેવજીએ સૌથી પહેલાં મને ઉત્પન્ન કર્યો
અને પ્રજાની સૃષ્ટિના કાર્યમાં લગાવ્યો. એમની
આજ્ઞાથી હું સમસ્ત જગતની સૃષ્ટિ કરું છું. કિંતુ
હે દેવી! મારા માનસિક સંકલ્પથી રચાયેલા
દેવતા આદિ સમસ્ત પ્રાણી વારંવાર સૃષ્ટિ
કરવાથી પણ વધી નથી રહ્યા. તેથી હવે હું

મૈથુની સૃષ્ટિ કરીને જ પોતાની આખી પ્રજાને
વધારવા ચાહું છું. આપના પહેલાં નારીકુળનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો જ નથી. એટલા માટે નારીકુળની
સૃષ્ટિ કરવા માટે મુજમાં શક્તિ નથી, સંપૂર્ણ
શક્તિઓનો આવિર્ભાવ આપથી જ થાય છે.
તેથી સર્વત્ર સૌને બધી જ પ્રકારની શક્તિ દેનારાં
આપ વરદાયિની માયા દેવેશ્વરીને જ પ્રાર્થના
કરું છું, સંસારભયને દૂર કરનારાં સર્વવ્યાપિની
હે દેવી! આ ચરાચર જગતની વૃદ્ધિ માટે આપ

પોતાના એક અંશથી મારા પુત્ર દક્ષની પુત્રી
થઈ જાનો.

બ્રહ્મપોતિ બ્રહ્માની આ પ્રકારની યાચના કરવા પર દેવી રુદ્રાણીએ પોતાની બ્રમરોના મધ્ય ભાગમાંથી પોતાના સમાન કાંતિમયી એક શક્તિ પ્રગટ કરી. એને જોઈને દેવદેવેશ્વર હરે નસતાં નસતાં કહ્યું—'તમે તપસ્યા દ્વારા બ્રહ્માજીની

કરવા હજારો મુખોથી કરોડો વર્ષોમાં પણ ન થઈ શકે. એની સામે સમસ્ત પર્વતોનું સૌંદર્ય તુચ્છ થઈ જાય છે. એટલા માટે મહાદેવજીએ દેવીનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી આ અત્યંત રમણીય પર્વતને પોતાનું અંતઃપુર બનાવી લીધું હતું. આ સર્વશ્રેષ્ઠ પર્વતનું સ્મરણ કરીને રૈત્ય આશ્રમ પાસે સ્થિત થયેલ અંબિકાસહિત ભગવાન ત્રિલોચન ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈને ચાલ્યા ગયા. મંદરાચલના ઉદ્યાનમાં પહોંચીને દેવીસહિત મહેશ્વર ત્યાંની રમણીય તથા દિવ્ય અંતઃપુર ભૂમિઓમાં રમણ કરવા લાગ્યા.

જ્યારે આ રીતે થોડો સમય વીતી ગયો અને બ્રહ્માજીની મૈથુની સૃષ્ટિ દ્વારા જ્યારે પ્રજાઓમાં વૃદ્ધિ થઈ ગઈ, ત્યારે શુંબ અને નિશુંબ નામના બે દૈત્યો ઉત્પન્ન થયા. એ પરસ્પર ભાઈ હતા. એમના તપોબળથી પ્રભાવિત થઈને પરમેષ્ઠીએ બંને ભાઈઓને એ વરદાન આપેલું કે, ‘આ જગતનો કોઈ પાત્ર પુરુષ તને મારી શકે નહીં.’ એ બંનેએ બ્રહ્માજીને એ પ્રાર્થના કરી હતી કે, ‘પાર્વતી દેવીના અંશથી જે અયોનિજા કન્યા ઉત્પન્ન થાય, જેને પુરુષનો સ્પર્શ તથા રતિ પ્રાપ્ત ન થયાં હોય અને જે અલંધ્ય પરાક્રમથી સંપન્ન હોય, એના પ્રત્યે કામભાવથી પીડિત થવાથી અમે યુદ્ધમાં એને જ હાથે માર્યા જઈએ.’ એમની એ પ્રાર્થના પર બ્રહ્માજીએ ‘તથાસ્તુ’ કહીને સ્વીકૃતિ આપી દીધી. ત્યારથી યુદ્ધમાં ઈન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને જીતીને એ બંનેએ જગતને અનીતિપૂર્વક વેદાનો સ્વાધ્યાય અને વાષટ્કાર(પણ) વગેરેથી રહિત કરી દીધું. ત્યારે બ્રહ્માજીએ એ બંનેના વચને માટે દેવેશ્વર શિવને પ્રાર્થના કરી—‘હે પ્રભો!

આપ એકાંતમાં દેવીની નિંદા કરીને પણ ગમે તેમ કરીને એમને ક્રોધ કરાવો અને એમના રૂપ-રંગની નિંદાથી ઉત્પન્ન થઈ, કામભાવથી રહિત, કુમારી સ્વરૂપા શક્તિને શુભ અને નિશુભના વધ માટે દેવતાઓને અર્પિત કરો.’

બ્રહ્માજીની આ રીતની પ્રાર્થનાથી ભગવાન નીલલોહિત રુદ્ર એકાંતમાં પાર્વતીની નિંદા કરતાં હસીને બોલ્યા - 'તું તો કાલી છે' ત્યારે સુંદર વર્ણવાળાં દેવી પાર્વતી પોતે શ્યામવર્ણનાં છે એવો આક્ષેપ સાંભળીને કુપિત થઈ ગયાં અને પતિદેવને હસીને સમાધાનરહિત વાણી દ્વારા બોલ્યાં.

દેવીએ કહ્યું—હે પ્રભો! જો આપને મારા આ કાળા રંગ ઉપર પ્રેમ નથી તો એટલા લાંબા સમયથી તમારી શિક્ષાનું આપ દમન શા માટે કરતા રહ્યા? કોઈ સ્ત્રી કેટલીય સર્વાંગ-સુંદરી કેમ ન હોય, જો એના પર પતિનો અનુરાગ ન થયો તો અન્ય સમસ્ત ગુણો સાથે એનો જન્મ લેવો જ વ્યર્થ થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓની આ દૃષ્ટિ જ પતિના ભોગનું પ્રમાણ અંગ છે. જો એનાથી એ વંચિત રહી ગઈ તો એનો બીજે ક્યાં ઉપયોગ થઈ શકવાનો હતો? એટલા માટે આપે એકાંતમાં જેની નિંદા કરી છે, એ વર્ણનો ત્યાગ કરીને હું બીજો વર્ણ પ્રલગ્ન કરીશ અથવા સ્વયં જ નાહી રહું.

આવું કરીને દેવી પાર્વતી શ્યામી ખડાં થઈ ગયાં અને તપસ્યા માટે દેહ નિશ્ચય કરીને ગદગદ કંઈ જવાની આજ્ઞા માગી.

આ પ્રકાર પ્રેમ-ભંગ થવાથી બચતી
થઈને ભૂતનાથ ભગવાન શિવ સ્વયં ભવાનીને
પ્રણામ કરતાં બોલ્યા—

ગિરિરાજકુમારી દેવી પાર્વતી સહસ્રા પોતાની કાળી ત્વચાના આવરણને ઉતારીને ગૌરવર્ણા થઈ ગયાં. ત્વચા કોશ (કાળું ત્વચામય આવરણ) રૂપે છોડી ગયેલી જે એમની શક્તિ હતી એનું નામ 'કૌશિકી' થયું. તે કાળા મેઘ સમાન કાંતિવાળી કૃષ્ણવર્મા કન્યા થઈ ગઈ. દેવીની આ માયામયી શક્તિ જ યોગનિદ્રા અને વૈષ્ણવી કહેવાય છે. એમને આઠ મોટી મોટી ભુજાઓ હતી. એમણે હાથમાં શંખ, ચક્ર, અને ત્રિશૂળ વગેરે આયુધો ધારણ કરી રાખ્યાં હતાં. એ દેવીનાં ત્રણ રૂપ છે— સૌમ્ય, ઘોર અને મિશ્ર. તે ત્રણ નેત્રોથી યુક્ત હતાં. એમણે મસ્તક પર અર્ધચંદ્રનો મુગટ ધારણ કરી રાખ્યો હતો. એમને પુરુષનો સ્પર્શ અને રતિનો યોગ પ્રાપ્ત ન હતો અને તે અત્યંત સુંદર હતાં. દેવીએ પોતાની આ સનાતન શક્તિને બ્રહ્માજીના હાથમાં આપી દીધાં. તે જ દૈત્યપ્રવર શુંભ અને નિશુંભનો વધ કરનારાં થયાં. એ સમયે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજીએ એ પરાશક્તિને સવારી માટે એક પ્રબળ સિંહ પ્રદાન કર્યો, જે એમની સાથે સાથે જ આવ્યો હતો. એ દેવીને રહેવા માટે બ્રહ્માજીએ વિંધ્યગિરિ પર વાસસ્થાન આપ્યું અને ત્યાં વિવિધ પ્રકારના ઉપચારોથી એમનું પૂજન કર્યું. વિશ્વકર્મા બ્રહ્મા દ્વારા સન્માનિત થયેલાં એ શક્તિ પોતાનાં માતા ગૌરીને અને બ્રહ્માજીને ક્રમશઃ પ્રણામ કરીને પોતાનાં જ અંગોથી ઉત્પન્ન અને પોતાના સમાન જ શક્તિશાળીની બહુસંખ્યક શક્તિઓને સાથે લઈને દૈત્યરાજ શુંભ અને નિશુંભને મારવા માટે તૈયાર થઈને વિન્ધ્યપર્વત પર ચાલ્યાં ગયાં. એમણે રણભૂમિમાં એ બંને દૈત્યરાજોને મારી નાખ્યા. એ યુદ્ધનું અન્યત્ર વર્ણન થઈ ગયું છે, એટલે એની વિસ્તૃત કથા અહીં કહી નથી. બીજાં સ્થળોએથી એનું અનુમાન કરી લેવું. હવે હું પ્રસ્તુત પ્રસંગનું વર્ણન કરું છું.

$$(2x^2y - 2y)$$

ગૌરી દેવી વાઘને પોતાની સાથે લઈ જવા માટે બ્રહ્માજી પાસે આજ્ઞા માગે છે, બ્રહ્માજી એને દુષ્કર્મી બતાવીને રોકે, દેવીનો શરણાગતભાવનો પરિત્યાગ કરવાનો ઈન્કાર, બ્રહ્માજી દેવીની મહત્તા બતાવીને અનુમતિ આપે છે અને દેવીનું માતાપિતાને મળીને મંદરાચલે જવું

વાયુદેવતા કહે છે—કૌશિકીને ઉત્પન્ન સિવાય બીજું કોઈ મારું પ્રિય કાર્ય નથી. એ કરીને બ્રહ્માજીના હાથમાં સોંપીને ગૌરીદેવીએ મારા અંતઃપુરમાં વિચરણ કરશે. બગવાન શંકર એને પ્રસન્નતાપૂર્વક ગાંધેશ્વર પદનું પ્રદાન કરશે.

દેવી બોલ્યાં—શું આપે મારા આશ્રમમાં રહેનારા આ વાવને જોયો છે? એણે દુષ્ટ જંતુઓથી તપોવનમાં મારી રક્ષા કરી છે. એ મારામાં પોતાનું મન પરોવીને અનન્યભાવથી મારું ભજન કરતો રહે છે, તેથી એની રક્ષા

સિવાય બીજું કોઈ મારું પ્રિય કાર્ય નથી. એ મારા અંતઃપુરમાં વિચરણ કરશે. બગવાન શંકર એને પ્રસન્નતાપૂર્વક ગણેશ્વર પદનું પ્રદાન કરશે. હું એને આગળ કરીને સખીઓ સાથે અહીંથી જવા ચાહું છું. એટલા માટે આપ મને આજ્ઞા આપો, કેમકે આ પ્રજાપતિ છે.

દેવીના આવા કથન પર એમને ભણાંભોળાં
જાણીને મંદસ્મિત કરીને હસતાં હસતાં બ્રહ્માજીએ

એ વાઘની પુરાણી કૂરતાપૂર્ણ દુષ્ટત્વો બતાવતાં
એની દુષ્ટતાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે દેવી! ક્યાં તો પશુઓમાં કૂર વાઘ અને ક્યાં આપની મંગલમયી કૃપા—આ વિષધર સાપના મુખમાં અમૃત શા માટે રેડો છો? આ કેવળ વાઘના રૂપમાં રહેનારો કોઈ દુષ્ટ નિશાયર છે. એણે ઘણીબધી ગાયો અને તપસ્વી બ્રાહ્મણોનું ભક્ષણ કર્યું છે. એ સૌને ઈચ્છા અનુસાર તાપ આપીને મનપસંદ રૂપ ધારણ કરીને વિચરણ કરે છે. તેથી એને એનાં પાપકર્મોનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું જોઈએ. આવા દુષ્ટો પર આપને કૃપા કરવાની શી જરૂર છે? આ સ્વભાવથી જ કલુષિત ચિત્તવાળા દુષ્ટ જીવનું દેવીને શું કામ છે?

દેવી બોલ્યાં—આપે જે કાંઈ કહ્યું છે, તે બધું ઠીક છે. એ ભલે એવો જ રહ્યો, તેમ છતાં મારે શરણો આવેલો છે. તેથી હું એનો ત્યાગ ન કરી શકું. મારે એનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું—હે દેવી! એની આપના પ્રત્યે ભક્તિ છે, એ વાતને જાણ્યા વિના જ મેં આપની સમક્ષ એના પૂર્વચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. જો એની અંદર ભક્તિ છે તો અગાઉનાં પાપોથી એનું શું ભગડવાનું છે; કેમકે આપના ભક્તનો ક્યારેય નાશ થતો નથી. જે આપની આજ્ઞાનું પાલન નથી કરતા, તે પુણ્યકર્મો થઈને પણ શું કરશે. હે દેવી! તમે જ અજન્મા, બુદ્ધિમતી, પુરાતન શક્તિ અને પરમેશ્વરી છો. બધાંનાં જ બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા આપને જ આધીન છે. આપના સિવાય પરાશક્તિ કોણ છે? આપના વગર કોને કર્મજનિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે? તમે જ અસંખ્ય રુદ્રોની વિવિધ

શક્તિ છો. શક્તિરહિત કર્તા કામ કરવામાં કઈ સફળતા પ્રાપ્ત કરશે? ભગવાન વિષ્ણુને, મને તથા અન્ય દેવતા, દાનવ અને રાક્ષસોને તે તે ઐશ્વર્યોની પ્રાપ્તિ થવામાં આપની આજ્ઞા જ કારણ છે. અસંખ્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર, જે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરનારા છે, તે ભૂતકાળમાં પણ છે અને ભવિષ્યમાં પણ હશે જ. હે દેવેશ્વરિ! આપની આરાધના કર્યા વિના અમે બધા શ્રેષ્ઠ દેવતા પણ ધર્મ વગેરે ચાર પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતા. આપના સંકલ્પથી બ્રહ્મત્વ અને સ્થાવરત્વનો તત્કાળ વ્યત્પાસ (ફેરબદલ) પણ થઈ જાય છે, અર્થાત્ બહત્તા સ્થાવર (વૃક્ષ વગેરે) થઈ જાય છે અને સ્થાવર બ્રહ્મા, કેમકે પુણ્ય અને પાપનાં ફળોની વ્યવસ્થા આપે જ કરી છે. તમે જ જગતના સ્વામી પરમાત્મા શિવનાં અનાદિ, અમધ્ય અને અનંત વગેરે સનાતન શક્તિ છો. આપ સંપૂર્ણ લોકયાત્રાનો નિર્વાહ કરવા માટે કોઈ અદ્ભુત મૂર્તિમાં આવિષ્ટ થઈને વિવિધ પ્રકારના ભાવોથી કીર્ત્ત કરો છો. ભલા, આપને ઠીક ઠીક રીતે કોણ જાણે છે. તેથી આ પાપાચારી વાઘ પણ આજે આપની કૃપાથી પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે, એમાં કોણ બાધક થઈ શકે છે.

આ પ્રકારે એમના પરમ તત્ત્વનું સ્મરણ કરાવીને બ્રહ્માજીએ જ્યારે ઉચિત પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ગૌરીદેવી તપસ્યાથી નિવૃત્ત થયાં. તદનંતર દેવીની આજ્ઞા લઈને બ્રહ્માજી અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી દેવીએ પોતાના વિયોગને ન સહી શકનારાં માતા-પિતા મૈના અને હિમવાનૂનાં દર્શન કરીને એમને પ્રણામ કર્યા તથા એમને વિવિધ પ્રકારનાં આશ્વાસન આપ્યાં. ત્યારબાદ

જલરૂપિણી. તેજ વિદ્યુત (વીજળી) વગેરે રૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે તથા રસ, મધુર આદિ રૂપે - તેજ અને રસના ભેદોએ જ આ ચરાચર જગતને ધારણ કરી રાખ્યું છે. અગ્નિથી અમૃતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અમૃતસ્વરૂપ ધીધી અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી અગ્નિ અને સોમને આપેલી આહુતિ જગત માટે હિતકારક હોય છે. શસ્ય-સંપત્તિ (અનાજ-ફળ ઇત્યાદિ સંપત્તિ) હવિષ્યનું ઉત્પાદન કરે છે. વર્ષા શસ્યને વધારે છે. આ રીતે વર્ષાથી જ હવિષ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જેથી આ અગ્નિષોમાત્મક જગત ટકી રહ્યું છે. અગ્નિ ત્યાં સુધી ઉપર તરફ પ્રજ્વલિત થાય છે, જ્યાં સુધી સોમ-સંબંધી પરમ અમૃત વિદ્યમાન છે; અને જ્યાં સુધી અગ્નિનું સ્થાન છે, ત્યાં સુધી સોમ સંબંધી અમૃત નીચે ઝરે છે. એટલે જ કાલાગ્નિ નીચે છે અને શક્તિ ઉપર છે. જ્યાં સુધી અગ્નિ છે, એની ગતિ ઉપર તરફ જ છે અને જલનું જે આપ્લાવન છે, એની ગતિ નીચે તરફ હોય છે. આધારશક્તિએ આ ઊર્ધ્વ કાલાગ્નિને ધારણ કરી રાખ્યો છે તથા નિમ્નગામી સોમ શિવ-શક્તિના આધાર પર પ્રતિષ્ઠિત છે. શિવ ઉપર છે અને શક્તિ નીચે છે તથા શક્તિ ઉપર છે અને શિવ નીચે છે. આ પ્રકારે શિવ અને શક્તિએ અહીં સર્વ કંઈને વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું

છે. વારંવાર અગ્નિ દ્વારા સળગી બિઠેલું જગત ભસ્મસાત્ થઈ જાય છે. આ અગ્નિનું વીર્ય છે. ભસ્મને જ અગ્નિનું વીર્ય કહે છે. જે આ પ્રકારે ભસ્મના શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને જાણીને 'અગ્નિઃ' ઇત્યાદિ મંત્રો દ્વારા ભસ્મથી સ્નાન કરે છે, તે બંધાયેલો જીવ પાશથી મુક્ત થઈ જાય છે. અગ્નિવીર્યસ્વરૂપ ભસ્મને સોમે અયોગ-યુક્તિ દ્વારા ફરી આપ્લાવિત કર્યો; એટલા માટે તે પ્રકૃતિના અધિકારમાં ચાલ્યો ગયો. જો યોગયુક્તિથી શક્તિ અમૃતવર્ષા દ્વારા એ ભસ્મનું બધી બાજુ પલાવન થઈ જાય તો તે પ્રકૃતિના અધિકારોને નિવૃત્ત કરી દે છે. તેથી આ રીતનું અમૃતપલાવન સદા મૃત્યુ પર વિજય મેળવવા જ થાય છે. શિવાગ્નિ સાથે શક્તિસંબંધી અમૃતનો સ્પર્શ થવાથી જેણે અમૃતનું આપ્લાવન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, એનું મૃત્યુ શી રીતે થઈ શકે છે. જે અગ્નિના આ ગુહ્ય સ્વરૂપને તથા પૂર્વોક્ત અમૃતપલાવનને સારી રીતે જાણે છે તે અગ્નિયોમાત્મક જગતનો ત્યાગ કરીને ફરીથી અહીં જન્મ લેતો નથી. જે શિવાગ્નિથી શરીરને દગ્ધ કરીને (બાળીને) શક્તિસ્વરૂપ સોમામૃતથી યોગમાર્ગ દ્વારા એને આપ્લાવિત કરે છે, તે અમૃતસ્વરૂપ થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયને હૃદયમાં ધારણ કરીને મહાદેવજીએ સંપૂર્ણ જગતને અગ્નિયોમાત્મક કહ્યું હતું. એમનું આ કથન સર્વથા ઉચિત છે. (અધ્યાય ૨૮)

જગત 'વાણી અને અર્થરૂપ' છે—એનું પ્રતિપાદન

વાયુદેવતા કહે છે—હૈ મહર્ષિઓ! હવે એ બતાવી રહ્યો છું કે જગતની વાગર્યાત્મકતાની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરવામાં આવી છે. છ અધ્વાઓ (માર્ગો)નું સમ્યક્ જ્ઞાન હું સંક્ષેપમાં કરાવી રહ્યો

છું, વિસ્તારથી નહીં. કોઈ પણ એવો અર્થ નથી,
જે વગર શબ્દનો હોય અને કોઈ પણ એવો
શબ્દ નથી જે વગર અર્થનો હોય. તેથી
સમયાનુસાર બધા શબ્દ સંપૂર્ણ અર્થોના બોધક

~~~~~

હોય છે. પ્રકૃતિનું આ પરિણામ શબ્દભાવના અને અર્થભાવનાના ભેદે કરીને બે પ્રકારનું છે. એને પરમાત્મા શિવ અને પાર્વતીની પ્રાકૃત મૂર્તિ કહે છે. એમની જે શબ્દમયી વિભૂતિ છે, એને વિદ્વાનો ત્રણ પ્રકારની બતાવે છે—સ્થૂળા, સૂક્ષ્મા અને પરા, સ્થૂળા એ છે જે કાનથી પ્રત્યક્ષ સંભળાય છે; જે કેવળ ચિંતનમાં આવે છે. તે સૂક્ષ્મા કહેવાઈ છે અને જે ચિંતનની પણ સીમાથી પરે છે, એને પરા કહેવાઈ છે. તે શક્તિસ્વરૂપા છે. એ જ શિવતત્ત્વને આશ્રિત રહેનારી, પરાશક્તિ કહેવાય છે. જ્ઞાનશક્તિના વિદ્વાન પુરુષ વર્ણોના સમૂહને જ પદ કહે છે. એ વર્ણ પણ ભુવનોધી વ્યાપ્ત છે; કેમકે એમાં જ એમની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ભુવન પણ તત્ત્વોના સમૂહ દ્વારા બહાર-અંદર વ્યાપ્ત છે; કેમકે એમની ઉત્પત્તિ જ તત્ત્વોધી થયેલી છે. એ કારણભૂત તત્ત્વોધી જ એમનો આરંભ થયો છે. અનેક ભુવન એની અંદરથી જ પ્રગટ થયાં છે. એમાંનાં કેટલાંક તો પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અન્ય ભુવનોનું જ્ઞાન શિવ-સંબંધી આગમથી પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ. કેટલાંક તત્ત્વો સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

સંયોગથી એ જ ઈચ્છાથી ઉપોદ્બલિકા (એને દૃઢ કરનારી) થાય છે. તે સંપૂર્ણ શક્તિઓની સમષ્ટિરૂપા છે. એ જ શક્તિતત્ત્વના નામે વિખ્યાત થઈ સમસ્ત કાર્યસમૂહની મૂળ પ્રકૃતિ મનાય છે. એને જ કુંડલિની કહેવાઈ છે. તે જ વિશુદ્ધાધ્વપરા માયા છે. તે સ્વરૂપતઃ વિભાગરહિત હોવા છતાં છ અધ્યાઓ (માર્ગો)ના રૂપે વિસ્તાર પામી છે. એ છ અધ્યાઓમાં ત્રણ તો શબ્દરૂપ છે અને ત્રણ અર્થરૂપ બતાવાય છે. બધા પુરુષોને આત્મશુદ્ધિને અનુરૂપ સંપૂર્ણ તત્ત્વોના વિભાગથી લય અને ભોગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંપૂર્ણ તત્ત્વકલાઓ દ્વારા યથાયોગ્ય પ્રાપ્ત છે. પરાપ્રકૃતિના જે આદિમાં પાંચ પ્રકારનાં પરિણામ થાય છે, તે જ નિવૃત્તિ આદિ કલાઓ છે. મંત્રાધ્વા, પદાધ્વા અને વર્ણાધ્વા—એ ત્રણ અધ્વા શબ્દ સાથે સંબંધ રાખે છે અને ભુવનાધ્વા, તત્ત્વાધ્વા અને કલાધ્વા—એ ત્રણે અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ બધામાં પણ પરસ્પર વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ બતાવાય છે. સંપૂર્ણ મંત્ર પદોથી વ્યાપ્ત છે; કેમકે તે વાક્યરૂપ છે. સંપૂર્ણ પદો પણ વર્ણોથી વ્યાપ્ત છે; કેમકે

જ કરાવ્યાં થાય છે. આ વિષયમાં બહુ કહેવાથી શો લાભ. ઉપર્યુક્ત રૂપે વિભિન્ન મુક્તિઓ દ્વારા ફેલાવી ગયેલી નાસ્તિકતા જે પ્રકારે શીઘ્ર જ નિવૃત્ત થઈ જાય એવો ઉપદેશ આપો.

વાયુદેવતાએ કહ્યું—હે બ્રાહ્મણો! લોકોએ યુક્તિઓથી પ્રેરિત થઈને જે સંશય ઉપસ્થિત કર્યો છે, તે ઉચિત જ છે; કેમકે કોઈ પણ વાતને જાણવાની ઈચ્છા અથવા તત્ત્વજ્ઞાન માટે ઉઠાવેલો પ્રશ્ન સાધુબુદ્ધિ પુરુષોમાં નાસ્તિકતાનું ઉત્પાદન નથી કરી શકતો. હું આ વિષયમાં એવાં પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરીશ, જે સત્પુરુષોના મોહને દૂર કરશે. અસત્ પુરુષોનો જે અન્યથા ભાવ હોય છે, એમાં પ્રભુ શિવની કૃપાનો અભાવ જ કારણ હોય છે. પરિપૂર્ણ પરમાત્મા શિવના અનુગ્રહ વગર કશું પણ કર્તવ્ય નથી, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. પરાનુગ્રહ કર્મમાં સ્વભાવ જ પર્યાપ્ત (પૂર્ણતઃ સમર્થ) છે, અન્યથા નિઃસ્વભાવ પુરુષ કોઈના પર પણ અનુગ્રહ નથી કરી શકતો—પશુ અને પાશરૂપ આખું જગત જ પર કહેવામાં આવ્યું છે. તે અનુગ્રહનું પાત્ર છે. પરને અનુગૃહીત કરવાને માટે પતિની આજ્ઞાનો સમન્વય આવશ્યક છે. પતિ આજ્ઞા આપનારા છે, એ જ સદા બધાં પર અનુગ્રહ કરે છે. એ અનુગ્રહને માટે જ આજ્ઞારૂપ અર્થને સ્વીકારવાથી શિવ પરતંત્ર કેવી રીતે કહી શકાય. અનુગ્રહની અપેક્ષા ન રાખીને કોઈ પણ અનુગ્રહ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. તેથી સ્વતંત્ર-શબ્દના અર્થની અપેક્ષા ન રાખવી જ અનુગ્રહનું લક્ષણ છે. જે અનુગ્રાહ્ય છે, તે પરતંત્ર મનાય છે, કેમકે પતિના અનુગ્રહ વિના એને ભોગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે મૂર્ત્યાત્મા છે, તે પણ અનુગ્રહને પાત્ર છે, કેમકે એમનાથી પણ શિવની આજ્ઞાની

નિવૃત્તિ થતી નથી—તે પણ શિવની આજ્ઞાથી બહાર નથી. અહીં કોઈ એવી વસ્તુ નથી, જે શિવની આજ્ઞાને અધીન ન હોય. સકલ (સગુણ અથવા સાકાર) હોવા પર પણ જેના દ્વારા અમે નિષ્કલ (નિર્ગુણ અથવા નિરાકાર) શિવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ મૂર્તિ અથવા લિંગના રૂપે સાક્ષાત્ શિવ જ બિરાજે છે. તે ‘શિવની મૂર્તિ છે’ આ વાત તો ઉપચારથી કહેવાય છે. જે સાક્ષાત્ નિષ્કલ તથા પરમ કારણરૂપ શિવ છે, તે કોઈના દ્વારા પણ સાકાર અનુભવથી ઉપલક્ષિત નથી થતા, એવી વાત નથી. અહીં પ્રમાણગમ્ય હોવું એમના સ્વભાવનું ઉપપાદક નથી, પ્રમાણ અથવા પ્રતીક માત્રથી અપેક્ષા-બુદ્ધિનો ઉદય થતો નથી. એ પરમ તત્ત્વના ઉપલક્ષણ માત્ર છે, એ સિવાય એમનો બીજો કોઈ અભિપ્રાય નથી. કોઈ ને કોઈ મૂર્તિ જ આત્માનું સાક્ષાત્ ઉપલક્ષણ હોય છે. ‘શિવની મૂર્તિ છે’ એ કથનનો અભિપ્રાય એ છે કે એ મૂર્તિના રૂપમાં પરમ શિવ બિરાજમાન છે. મૂર્તિ એમનું ઉપલક્ષણ છે. જેવી રીતે લાકડા વગેરેનું આલંબન લીધા વિના કેવળ અગ્નિ ક્યાંય ઉપલબ્ધ થતો નથી, એ જ પ્રકારે શિવ પણ મૂર્ત્યાત્મામાં આરૂઢ થયા વિના ઉપલબ્ધ થતા નથી. આ જ વસ્તુસ્થિતિ છે. જેવી રીતે કોઈના એ કહેવાથી કે ‘તમે આગ લઈ આવો’ એના દ્વારા સળગતું લાકડું વગેરે સિવાય સાક્ષાત્ અગ્નિ લાવી શકાય નહીં, એ જ પ્રકારે શિવનું પૂજન પણ મૂર્તિરૂપે જ થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં. એટલા માટે પૂજા વગેરેમાં ‘મૂર્ત્યાત્મા’ની પરિકલ્પના થાય છે; કેમકે મૂર્ત્યાત્મા પ્રત્યે જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, તે સાક્ષાત્ શિવ પ્રત્યે જ કરવામાં આવ્યું છે એવું જ મનાયું છે. લિંગ વગેરેમાં વિશેષતઃ

થવું સંભવ નથી, તેથી કર્તા સદા સ્વતંત્ર હોય છે.

બધા પર અનુગ્રહ કરનારા શિવ જેવી રીતે સ્વભાવથી જ નિર્મલ છે, એવી જ રીતે 'જીવ' સંજ્ઞા ધારણ કરનાર આત્મા સ્વભાવતઃ મલિન હોય છે. જો આવી વાત ન હોત તો તે જીવ કેમ નિયમપૂર્વક સંસારમાં ભટકત અને શિવ શા માટે સંસાર-બંધનથી પરે રહેતા-વિદ્વાન પુરુષ કર્મ અને માયાના બંધનને જ જીવનો 'સંસાર' કહે છે. આ બંધન જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, શિવને નહીં. એમાં કારણ છે જીવનો સ્વાભાવિક મળ. તે કારણભૂત મળ જીવનો પોતાનો સ્વભાવ જ છે, આગંતુક નથી. જો આગંતુક હોત તો કોઈને પણ કોઈ પણ કારણે બંધન પ્રાપ્ત થઈ જાત. જો આ હેતુ છે. તે એક છે; કેમકે બધા જીવોનો સ્વભાવ એક જેવો છે. યદ્યપિ બધામાં એક જેવો જ આત્મભાવ છે, તો પણ મળનો પરિપાક અને અપરિપાકને કારણે કેટલાક જીવબદ્ધ છે અને કેટલાક જીવ કેટલાંક બંધનોથી મુક્ત છે. બદ્ધ જીવોમાં પણ કેટલાક લોકો લય અને ભોગના અધિકાર અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ અને નિકૃષ્ટ થઈને જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય વગેરેની વિષમતાને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ કેટલાક લોકો અધિક જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય છે અને કેટલાક લોકો થોડું ઓછું જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય છે. કોઈ મૂર્ત્યાત્મા હોય છે અને કોઈ સાક્ષાત્ શિવની સમીપે જ વિચરણ કરનારા હોય છે. મૂર્ત્યાત્માઓમાં કોઈ તો શિવસ્વરૂપ થઈને છએ અધ્વાઓની ઉપર સ્થિત હોય છે, કોઈ અધ્વાના મધ્યભાગમાં મહેશ્વર થઈને રહે છે અને કોઈ નિમ્નભાગમાં રુદ્રરૂપે સ્થિત થાય છે. શિવ સમીપવર્તી સ્વરૂપમાં પણ માયાથી પરે

હોવાને કારણે ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ ભેદથી ત્રણે શ્રેણીઓ હોય છે—ત્યાં નિમ્ન સ્થાનમાં આત્માની સ્થિતિ છે, મધ્ય સ્થાનમાં અંતરાત્માની સ્થિતિ છે અને જે સૌથી ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણીનું સ્થાન છે, એમાં પરમાત્માની સ્થિતિ છે. આ જ કમલઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર કહેવાય છે. કોઈ વસ્તુ (જીવ) પરમાત્મપદનો આશ્રય લેનાર હોય છે, કોઈ અંતરાત્મપદ પર અને આત્મપદ પર પ્રતિષ્ઠિત હોય છે.

ભગવાન શિવ તો અનાયાસ જ સમસ્ત પશુઓને બંધનમાંથી મુક્ત કરવામાં સમર્થ છે. પછી તે એમને બંધનમાં નાખી રાખીને શા માટે દુઃખ આપે છે?—એવો વિચાર અથવા સંદેહ ન કરવો જોઈએ; કારણકે આખો સંસાર દુઃખરૂપ જ છે, એવો વિચારવાનોનો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે. જે સ્વભાવતઃ દુઃખમય છે, તે દુઃખરહિત કેવી રીતે થઈ શકે છે. સ્વભાવમાં ઊલટ-ફેર નથી થઈ શકતો. વૈદની દવાથી રોગ અરોગ નથી થતો. તે રોગપીડિત મનુષ્યને પોતાની દવાથી સુખપૂર્વક ઉદ્ધાર કરી દે છે. એ જ પ્રકારે જે સ્વભાવતઃ મલિન અને સ્વભાવથી જ દુઃખી છે, એ પશુઓને પોતાની આજ્ઞારૂપી ઔષધિ આપીને શિવ દુઃખથી છોડાવે છે. રોગ હોવામાં વૈદ કારણ નથી, પરંતુ સંસારની ઉત્પત્તિમાં શિવ કારણ છે, તેથી રોગ અને વૈધના દૃષ્ટાંતથી શિવ અને સંસારની દૃષ્ટાંતમાં સમાનતા નથી—એટલા માટે એ દ્વારા શિવ પર દોષારોપણ કરી શકાય નહીં. જ્યારે દુઃખ સ્વભાવસિદ્ધ છે, ત્યારે શિવ એના કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે છે. જીવોમાં જે સ્વાભાવિક મળ છે, તે જ એમને સંસારચક્રમાં નાખે છે. સંસારનાં કારણભૂત જે મળ—અચેતન માયા વગેરે છે, તે શિવનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત કર્યા

વિના સ્વયં ચેષ્ટાશીલ ન થઈ શકે. જેવી રીતે ચુંબક મણિ લોઢાનું સાંનિધ્ય મેળવીને જ ઉપકારક થાય છે—લોખંડને ખેંચે છે એ જ પ્રકારે શિવ પણ જડ માયા વગેરેનું સાંનિધ્ય મેળવીને જ એને ઉપકારક થાય છે. એને સચેષ્ટ બનાવે છે. એના વિદ્યમાન સાંનિધ્યને અકારણ હટાવી શકાતું નથી. તેથી જગત માટે જે સદા અજ્ઞાત છે, તે શિવ જ એના અધિષ્ઠાતા છે. શિવ વગર અહીં કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ (ચેષ્ટાશીલ) હોતું નથી, એમની આજ્ઞા વગેરે એક પતું પણ હાલતું નથી. એમનાથી પ્રેરિત થઈને જ આ આખું જગત વિભિન્ન પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે, તથાપિ તે શિવ ક્યારેય મોહિત થતા નથી. એમની આજ્ઞારૂપિણી જે શક્તિ છે, તે જ સર્વનું નિયંત્રણ કરે છે. બધી દિશાઓ તરફ એનાં મુખ છે. એણે જ સદા આ સંપૂર્ણ દશ્યમંડલનો વિસ્તાર કર્યો છે, તથાપિ તેના દોષથી શિવ દૂષિત થતા નથી. જે દુર્બુદ્ધિ માનવ આથી વિપરીત માન્યતા રાખે છે, તે નષ્ટ થઈ જાય છે. શિવની શક્તિના વૈભવથી જ સંસાર ચાલે છે, તો પણ શિવ દૂષિત થતા નથી.

આ જ સમયે આકાશથી શરીર-રહિત વાણી સંભળાઈ—‘સત્યં ઓમ્ અમૃતં સૌમ્યમ્’* આ પદોનું ત્યાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થયું, એને સાંભળીને બધા લોકો ખૂબ પ્રસન્ન થયા. એમના સમસ્ત સંશયોનું નિવારણ થઈ ગયું તથા એ મુનિઓએ વિસ્મિત થઈને પવનદેવને પ્રણામ કર્યા. આ રીતે એ મુનિઓને સંદેહરહિત કરીને વાયુદેવે એ ન માન્યું કે એમને પૂર્ણ જ્ઞાન થઈ ગયું છે. ‘એમનું જ્ઞાન હજી પ્રતિષ્ઠિત થયું નથી’ એવું સમજીને જ તે આ પ્રકારે બોલ્યા.

વાયુદેવતાએ કહ્યું—હે મુનિઓ! પરોક્ષ અને અપરોક્ષ ભેદથી જ્ઞાન બે પ્રકારનું માનવામાં આવ્યું છે. પરોક્ષ જ્ઞાનને અસ્થિર કહેવાય છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનને સુસ્થિર કહેવાય છે. યુક્તિપૂર્ણ ઉપદેશથી જે જ્ઞાન થાય છે, એને વિદ્વાન પુરુષ પરોક્ષ કહે છે. તે જ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાનથી અપરોક્ષ થઈ જશે. અપરોક્ષ જ્ઞાન વિના મોક્ષ થતો જ નથી એવો નિશ્ચય કરીને તમે લોકો આળસરહિત થઈને શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરો.

(અધ્યાય ૩૨)

*

પરમ ધર્મનું પ્રતિપાદન, શૈવાગમ અનુસાર પાશુપત જ્ઞાન તથા એનાં સાધનોનું વર્ણન

ઋષિઓએ પૂછ્યું—હે વાયુદેવ! એવું કયું શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન છે, જે મોક્ષરૂપ જ્ઞાનને અપરોક્ષ કરી દે છે? એને અને એનાં સાધનોને આજે આપ અમને બતાવવાની કૃપા કરો.

વાયુએ કહ્યું—ભગવાન શિવનો બતાવેલો

જે પરમ ધર્મ છે, એને જ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન કહે છે. એ સિદ્ધ થઈ ગયા પછી સાક્ષાત્ મોક્ષદાયક શિવ અપરોક્ષ થઈ જાય છે. તે પરમધર્મ પાંચે પર્વોને કારણે પાંચ પ્રકારનાં જાણવાં જોઈએ. એ પર્વોનાં નામ છે : ક્રિયા, તપ, જપ, ધ્યાન

* આ પદોનો સમ્મિલિત અર્થ આ પ્રકારે છે : હા, એ સત્ય છે, અમૃતમય છે અને સૌમ્ય છે.

અને જ્ઞાન. એ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે, એ ઉત્કૃષ્ટ સાધનોથી સિદ્ધ થયેલો ધર્મ પરમ ધર્મ મનાય છે. જ્યાં પરોક્ષ જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈને મોક્ષદાયક થાય છે. વૈદિક ધર્મ બે પ્રકારના બતાવ્યા છે : પરમ અને અપરમ. ધર્મ-શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય અર્થમાં અમારે માટે શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે. યોગપર્યંત જે પરમ ધર્મ છે, તે શ્રુતિઓને શિરોભૂત ઉપનિષદમાં વર્ણિત છે અને જે અપરમ ધર્મ છે, તે એની અપેક્ષાએ નીચે શ્રુતિના મુખ-ભાગથી અર્થાત્ સંહિતા-મંત્રો દ્વારા પ્રતિપાદિત થયો છે. જેમાં પશુ (બદ્ધ) જીવોનો અધિકાર નથી, તે વેદાંતવર્ણિત ધર્મ 'પરમ ધર્મ' મનાય છે. એથી ભિન્ન જે યજ્ઞ-યાગાદિ છે, એમાં સૌનો અધિકાર હોવાથી તે સાધારણ અથવા 'અપરમ ધર્મ' કહેવાય છે. જે અપરમ ધર્મ છે, તે જ પરમ ધર્મનું સાધન છે. ધર્મશાસ્ત્ર આદિ દ્વારા એનું સમ્યક્ રૂપે વિસ્તારપૂર્વક સાંગોપાંગ નિરૂપણ થયું છે. ભગવાન શિવ દ્વારા પ્રતિપાદિત જે પરમ ધર્મ છે, એનું જ નામ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન છે. ઇતિહાસ અને પુરાણો દ્વારા એનો કોઈ પ્રકારે વિસ્તાર થયો છે. પરંતુ શૈવ-શાસ્ત્રો દ્વારા એના વિસ્તારનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ થયું છે. ત્યાં જ એમના સ્વરૂપનું સમ્યક્રૂપે પ્રતિપાદન થયું છે. સાથે જ એના સંસ્કાર અને અધિકાર પણ સમ્યક્રૂપે વિસ્તારપૂર્વક બતાવ્યા છે. શૈવ-આગમના બે ભેદ છે : શ્રૌત અને અશ્રૌત. જે શ્રુતિના સારતત્ત્વથી સંપન્ન છે તે શ્રૌત છે અને જે સ્વતંત્ર છે તે અશ્રૌત મનાય છે. સ્વતંત્ર શૈવાગમ પહેલાં દશ પ્રકારનો હતો અને પછી અઢાર પ્રકારનો થયો. તે કાયિકા

વગેરે સંજ્ઞાઓથી સિદ્ધ થઈને સિદ્ધાંત નામ ધારણ કરે છે. શ્રુતિસારમય જે શૈવ-શાસ્ત્ર છે, એનો વિસ્તાર સો કરોડ પ્રલોકોમાં કરવામાં આવ્યો છે. એમાં જ ઉત્કૃષ્ટ 'પાશુપત-વ્રત' અને 'પાશુપત-જ્ઞાન'નું વર્ણન થયું છે. યુગ યુગમાં થનારા શિષ્યોએ એને ઉપદેશ આપવા માટે ભગવાન શિવ સ્વયં જ યોગાચાર્યરૂપે જ્યાં-ત્યાં અવતીર્ણ થઈને એનો પ્રચાર કરે છે.

આ શૈવ-શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કરીને એના સિદ્ધાંતનું પ્રવચન કરનારા મુખ્યતઃ ચાર મહર્ષિઓ છે : રુરુ, દધીચ, અગસ્ત્ય અને મહાયશસ્ત્રી ઉપમન્યુ. એમને સંહિતાઓના પ્રવર્તક 'પાશુપત' જાણવા જોઈએ. એમની સંતાન-પરંપરામાં સંકડે-હજારો ગુરુજન થઈ ગયા છે. પાશુપત સિદ્ધાંતમાં જે પરમધર્મ બતાવ્યો છે, તે ચર્ચા* વગેરે ચાર પદોનાં કારણે ચાર પ્રકારના માન્યા છે. એ ચારેમાં જે પાશુપત યોગ છે તે દૃઢતાપૂર્વક શિવનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારો છે. એટલા માટે પાશુપતયોગ જ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન મનાયું છે. એમાં પણ બ્રહ્માજીને જે ઉપાસ્ય બતાવ્યો છે, એનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાન શિવ દ્વારા પરિકલ્પિત જે 'નામાષ્ટકમય યોગ' છે, એના દ્વારા 'શૈવી પ્રજ્ઞા'નો ઉદય થાય છે. એ પ્રજ્ઞા દ્વારા પુરુષ શીઘ્ર જ સુસ્થિર પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. જેના હૃદયમાં તે જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે, એના ઉપર ભગવાન શિવ પ્રસન્ન થાય છે. એમના કૃપા-પ્રસાદથી એ પરમ યોગ સિદ્ધ થાય છે, જે શિવનાં અપરોક્ષ દર્શન કરાવે છે. શિવના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી સંસાર-બંધનનું કારણ દૂર થઈ જાય છે. આ પ્રકારે સંસારથી

* ચર્ચા, વિદ્યા, ક્રિયા અને યોગ—એ ચાર પાદ છે.

જાળક ઉપમન્યુને દૂધ માટે દુઃખી જોઈને માતા એને શિવની આરાધના

માટે પ્રેરણા આપે છે તથા ઉપમન્યુની તીવ્ર તપસ્યા

ઋષિઓએ પૂછ્યું—હે પ્રભો! ધૌમ્યના મોટા ભાઈ ઉપમન્યુ જ્યારે નાના બાળક હતા, ત્યારે એમણે દૂધને માટે તપસ્યા કરી હતી અને ભગવાન શિવે પ્રસન્ન થઈને એમને ક્ષીરસાગરનું પ્રદાન કર્યું હતું. પરંતુ શૈશવ અવસ્થામાં એમને શિવ-શાસ્ત્રના પ્રવચનની શક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ અથવા તે કેવી રીતે શિવના સત્સ્વરૂપને જાણીને તપસ્યામાં નિરત થયા? તપશ્ચરણ પર્વમાં એમને ભસ્મ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ, જેથી જે રુદ્રાગ્નિનું ઉત્તમ વીર્ય છે, એ આત્મરક્ષક ભસ્મને એમણે પ્રાપ્ત કરી?

વાયુદેવે કહ્યું—હે મહર્ષિઓ! જેમણે એ તપ કર્યું હતું, તે ઉપમન્યુ કોઈ સાધારણ બાળક ન હતા, પરમ બુદ્ધિમાન મુનિવર વ્યાઘ્રપાદના પુત્ર હતા. એમણે જન્માંતરમાં જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી. પરંતુ કોઈ કારણવશ તે પોતાના પદથી ચ્યુત થઈ ગયા—યોગબ્રષ્ટ થઈ ગયા. તેથી ભાગ્યવશ જન્મ લઈને તે મુનિકુમાર થયા.

એક સમયની વાત છે, એ પોતાના મામાના આશ્રમમાં એમને પીવા માટે બહુ થોડું દૂધ મળ્યું. એમના મામાનો છોકરો પોતાની ઈચ્છા અનુસાર ગરમ ગરમ દૂધ પીને એમની સામે ઊભો—માતુલપુત્રને આ અવસ્થામાં જોઈને વ્યાઘ્રપાદકુમાર ઉપમન્યુના મનમાં ઈર્ષ્યા થઈ અને તે પોતાની મા પાસે જઈને બહુ પ્રેમથી બોલ્યા—‘હે માતા! હે મહાભાગે! હે તપસ્વિનિ! મને અત્યંત સ્વાદિષ્ટ ગરમ ગરમ ગાયનું દૂધ આપો. હું થોડું તો પીવાનો નથી.’

દીકરાની આ વાત સાંભળીને વ્યાઘ્રપાદની પત્ની તપસ્વિની માતાના મનમાં એ સમયે બહુ દુઃખ થયું. એણે પુત્રને બહુ આદર સાથે છાતી સરસો ચાંપી લીધો અને પ્રેમપૂર્વક લાડ-પ્યાર કરીને પોતાની નિર્ધનતાનું સ્મરણ થઈ આવવાથી તે દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગી. મહાતેજસ્વી બાળક ઉપમન્યુ વારંવાર દૂધને યાદ કરીને રડતી માતાને કહેવા લાગ્યા—‘મા, દૂધ આપ, દૂધ આપ.’ બાળકની આ હઠને જાણીને એ તપસ્વિની બ્રાહ્મણ-પત્નીએ એની હઠના નિવારણ માટે એક સુંદર ઉપાય કર્યો. એણે સ્વયં ઉંછ-વૃત્તિથી કેટલાંક બીજોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. એ બીજોને જોઈને એણે તત્કાલ તે ઉઠાવી લીધાં અને દળીને પાણીમાં ભેળવી દીધાં. પછી મીઠી વાણીમાં બોલ્યા—‘આવો, આવો મારા લાલ’ એમ કહીને બાળકને શાંત કરીને હૃદય સાથે લગાવી લીધો અને દુઃખથી પીડિત થઈને એમણે કૃત્રિમ દૂધ એના હાથમાં આપી દીધું. માતાના આપેલા એ બનાવટી દૂધને પીને બાળક અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયો અને બોલ્યો—‘મા, આ દૂધ નથી’ ત્યારે તે બહુ જ દુઃખી થઈ ગઈ અને પુત્રનું મસ્તક સૂંધીને પોતાના બંને હાથથી એનાં કમલસદૃશ નેત્ર લૂછીને બોલી—‘બેટા, આપણી પાસે બધી વસ્તુઓનો અભાવ હોવાને કારણે દરિદ્રતાવશ મેં અભાગણીએ દળેલાં બીને પાણીમાં હલાવીને તને મિથ્યા દૂધ આપ્યું હતું. તે ‘દૂધ નથી આપ્યું’ એવું કહીને રડતાં રડતાં મને વારંવાર દુઃખી કરે છે. કિન્તુ ભગવાન શિવની કૃપા વિના તારે

માટે ક્યાંય દૂધ નથી. ભક્તિપૂર્વક માતા પાર્વતી અને અનુચરોસહિત ભગવાન શિવનાં ચરણારવિંદોમાં જે કાંઈ સમર્પિત કર્યું હોય, તે સંપૂર્ણ સંપત્તિનું કારણ હોય છે. મહાદેવજી ધન દેનારા છે. આ સમયે આપણે લોકોએ એમની આરાધના કરી નથી. તે ભગવાન જ સકામ પુરુષોને એમની ઈચ્છા અનુસાર ફળ દેનારા છે. આપણે લોકોએ આજ પહેલાં ક્યારેય ધનની કામનાથી ભગવાન શિવની પૂજા કરી નથી. તેથી આપણે દરિદ્ર થઈ ગયાં છીએ અને એ જ કારણ છે કે તારે માટે દૂધ મળી રહ્યું નથી. હે બેટા! પૂર્વજન્મમાં ભગવાન શિવ અથવા વિષ્ણુના ઉદ્દેશ્યથી જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, તે જ વર્તમાન જન્મમાં મળે છે, બીજું કશું નહીં.”

ઉપમન્યુ બોલ્યા—માં! જો માતા પાર્વતીસહિત ભગવાન શિવ વિદ્યમાન છે, તો આજથી શોક કરવો વ્યર્થ છે. હે મહાભાગા! હવે શોક છોડો, બધું જ મંગલમય જ થશે. મા! આજે મારી વાત સાંભળી લો. જો ક્યાંય કદાચ મહાદેવજી છે, તો હું વિલંબથી અથવા શીઘ્ર જ એમની પાસેથી ક્ષીરસાગર માગી લાવીશ.

વાયુદેવતા કહે છે—મદ્ધાબુદ્ધિમાન બ્રાજકની
આ વાત સાંભળીને એની મનસ્વિની માતા એ
સમયે બહુ પ્રસન્ન થયાં અને આ પ્રમાણે બોલ્યાં.

માતાએ કહ્યું—બેટા! તે બહુ જ સારો વિચાર કર્યો છે. તારો આ વિચાર મારી પ્રસન્નતાને વધારનારો છે. હવે તું વિલંબ ન કર. સામ્બસદાશિવનું ભજન કર. અન્ય દેવતાઓને છોડીને મન, વાણી, અને ક્રિયા દ્વારા

ભક્તિભાવની સાથે પાર્શ્વગણોસહિત એ જ સામ્બસદાશિવનું ભજન કર. 'નમઃ શિવાય' આ મંત્ર એ દેવાધિદેવ વરદાયક શિવનો સાક્ષાત્ વાયક મનાય છે. પ્રણવસહિત જે બીજા સાત કરોડ મહામંત્ર છે, એ બધા આમાં જ લીન થાય છે અને ફરી એમાંથી જ પ્રગટે છે. આ મંત્ર બીજા બધા મંત્રોથી પ્રબળ છે. એ જ સર્વની રક્ષા કરવામાં સમર્થ છે; માટે બીજની ઈચ્છા ન કરવી જોઈએ. એટલે તું બીજા મંત્રોનો ત્યાગ કરીને કેવળ પંચાક્ષરના જપમાં જ લાગી જા. આ મંત્ર જેવો જીભ પર આવશે કે તરત જ અહીં કશું જ દુર્લભ નહીં રહી જાય. આ ઉત્તમ ભસ્મ જેને મેં તમારા પિતાજી પાસેથી પ્રાપ્ત કરી છે, તે વિરજા હોમના અગ્નિથી સિદ્ધ કરેલી છે, તેથી મોટામાં મોટી આપત્તિઓના નિવારણમાં ખપ લાગશે. મેં તમને જે પંચાક્ષર મંત્ર બતાવ્યો છે, એને મારી આજ્ઞાથી ગ્રહણ કરો. એના જપથી શીઘ્ર તારી રક્ષા થશે.

વાયુદેવતા કહે છે—આ પ્રકારે આજ્ઞા આપીને અને ‘તમારું કલ્યાણ થાઓ’ એવું કહીને માતાએ પુત્રને વિદાય આપી-મુનિ ઉપમન્યુએ એ આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને એમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા અને તપસ્યા માટે જવાની તૈયારી કરી. એ સમયે માતાએ આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું—‘જ્યા દેવતા તમારું મંગલ કરો.’ માતાની આજ્ઞા મેળવીને એ બાળકે દુષ્કર તપસ્યાનો આરંભ કર્યો. હિમાલય પર્વતના એક શિખર પર જઈને ઉપમન્યુ એકાગ્રચિત્ત થઈને કેવળ વાયુ પીને રહેવા લાગ્યા. એમણે આઠ

* पूर्वजन्मनि यद्वदन्तं शिवमुद्दिश्य पैतृत । तदेव वक्ष्यते नान्यद् विष्णुमुद्दिश्य वा प्रबुम् ॥
(शि.पु.वा.सं.पृ.भं. ३४/३२)

ઈંદ્રેનું એક મંદિર બનાવીને એમાં માટીના વિઘ્ન નાખવાનો આરંભ કર્યો. એમના દ્વારા શિવલિંગની સ્થાપના કરી. એમાં માતા પાર્વતી સતાવ્યા છતાં પણ ઉપમન્યુ ગમે તેમ કરીને તથા ગણોસહિત અવિનાશી મહાદેવજીનું તપમાં જ લાગ્યા રહ્યા અને સદા 'નમઃ આવાહન કરીને ભક્તિભાવથી પંચાક્ષર-મંત્રથી શિવાય'નો આર્તનાદની જેમ જોરજોરથી ઉચ્ચારણ જ વનનાં પત્ર-પુષ્પ આદિ ઉપચારોથી એમની કરતા રહ્યા. એ શબ્દને સાંભળતાં જ એમની પૂજા કરતાં કરતાં ચિરકાળ સુધી ઉત્તમ તપસ્યામાં તપસ્યામાં વિઘ્ન કરનારા તે મુનિ એ બાળકને લાગ્યા રહ્યા. એ એકાંકી કૃશકાય બાળક દ્વિજવર સતાવવાનું છોડીને એમની સેવામાં લાગી ગયા. ઉપમન્યુને શિવમાં મન લગાવીને તપસ્યા કરતાં બ્રાહ્મણ બાળક મહાત્મા ઉપમન્યુની એ તપસ્યાથી જોઈ મરીચિના શાપથી પિશાય ભાવને પ્રાપ્ત સંપૂર્ણ ચસચર જગત પ્રદીપ્ત અને સંતપ્ત થઈ થયેલા કેટલાક મુનિઓએ પોતાના શક્તિ ગયું. સ્વભાવથી સતાવવા લાગ્યા અને એમના તપમાં

(અધ્યાય ૩૪)

*

ભગવાન શંકરનું ઈન્દ્રરૂપ ધારણ કરીને ઉપમન્યુના ભક્તિભાવની પરીક્ષા લેવી, એમને ક્ષીરસાગર વગેરે આપીને ઘણાંબધાં વરદાનો આપવાં અને પોતાનો પુત્ર માનીને પાર્વતીના હાથમાં સોંપવા, કૃતાર્થ થયેલા ઉપમન્યુનું પોતાની માતા પાસે પરત આવવું

તદનંતર ભગવાન વિષ્ણુના અનુરોધ પર શ્રીશિવજીએ પહેલાં ઈન્દ્રનું રૂપ ધારણ કરીને ઉપમન્યુ પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. પછી શ્વેત ઐરાવત પર આરૂઢ થઈને સ્વયં દેવરાજ ઈન્દ્રનું શરીર ગ્રહણ કરીને ભગવાન સદાશિવ દેવતા, અસુર, સિદ્ધ તથા મોટા મોટા નાગ સાથે ઉપમન્યુ મુનિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. એ સમયે તે ઐરાવત ૧ મણી સુંદમાં શ્વેતચામર લઈને શચીસહિત દિવ્ય-રૂપમાળા દેવરાજ ઈન્દ્રને હવા નાખી રહ્યો હતો અને ગ્રાળી સુંદમાં શ્વેત છત્ર લઈને એમના પર પરીને ચાલી રહ્યો હતો. ઈન્દ્રનું રૂપ ધારણ કરેલ ઉમાસહિત ભગવાન સદાશિવ એ શ્વેત છત્રથી એવી રીતે મુશોભિત થઈ રહ્યા હતા, જેવી રીતે ઉદિત પૂર્ણ ચંદ્રમંડળથી

મંદરાચલ શોભાપમાન થાય છે. આ રીતે ઈન્દ્રના સ્વરૂપનો આશ્રય લઈ પરમેશ્વર શિવ ઉપમન્યુના એ આશ્રમ પર પોતાના એ ભક્ત પર અનુગ્રહ માટે જઈ પહોંચ્યા. ઈન્દ્રરૂપધારી પરમેશ્વર શિવને આવેલા જોઈ મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ઉપમન્યુ મુનિએ મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યા અને આ પ્રકારે કહ્યું—‘હે દેવેશ્વર! હે જગન્નાથ! હે ભગવન્! હે દેવશિરોમણે! આપ સ્વયં અહીં પધાર્યા, એથી મારો આશ્રમ પવિત્ર થઈ ગયો.’

ઈન્દ્રરૂપધારી શિવ બોલ્યા—હે ઉત્તમ વ્રતનું
પાલન કરનારા ધૌમ્યના મોટા ભાઈ મહામુને
ઉપમન્યો! હું તમારી આ તપસ્યાથી બહુ સંતુષ્ટ
છું. તમે વરદાન માગો, હું તમને સંપૂર્ણ અભીષ્ટ
વસ્તુઓનું પ્રદાન કરીશ.

વાયુદેવતા કહે છે—એ ઈન્દ્રદેવના આવા કહેવા પર એ સમયે મુનિપ્રવર ઉપમન્યુએ હાથ જોડીને કહ્યું—‘હે ભગવન! હું ભગવાન શિવની ભક્તિ માગું છું.’ આ સાંભળીને ઈન્દ્રે કહ્યું— ‘શું તમે મને જાણતા નથી! હું સમસ્ત દેવતાઓનો પાલક અને ત્રણે લોકોનો અધિપતિ ઈન્દ્ર છું. બધા દેવતા મને નમસ્કાર કરે છે. હે બ્રહ્મર્ષ! મારા ભક્ત થઈ જાઓ. સદા મારી જ પૂજા કરો. તમારું કલ્યાણ હો. હું તમને બધું જ આપીશ. નિર્ગુણ રુદ્રને છોડી દો. એ નિર્ગુણ રુદ્રથી તમારું કયું કાર્ય સિદ્ધ થશે, જે દેવતાઓની પંક્તિથી બહાર થઈને પિશાચબાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે.’

વાયુદેવતા કહે છે—આ સાંભળીને પંચાક્ષર-
મંત્રનો જપ કરતાં કરતાં એ મુનિ ઉપમન્યુ
ઈન્દ્રને પોતાના ધર્મમાં વિઘ્ન નાખવા આવેલા
જાણી, બોલ્યા.

ઉપમન્યુએ કહ્યું—યદ્યપિ તમે ભગવાન

શિવની નિંદામાં તત્પર છો, તથાપિ આ પ્રસંગમાં પરમાત્મા મહાદેવજીની નિર્ગુણતા બતાવીને તમે સ્વયં જ એમનું સંપૂર્ણ મહત્ત્વ સ્પષ્ટ રૂપે કહી દીધું છે. તમે જાણતા નથી કે ભગવાન રુદ્ર સંપૂર્ણ દેવેશ્વરોના પાત્ર ઈશ્વર છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશના પાત્ર જનક છે તથા પ્રકૃતિથી પરે છે. બ્રહ્મવાદી લોક એમને જ સત્-અસત્, વ્યક્ત-અવ્યક્ત તથા નિત્ય એક અને અનેક કહે છે. તેથી હું એમની પાસેથી જ વરદાન માગીશ. જે યુક્તિવાદથી પરે તથા સાંખ્ય અને યોગના સારભૂત અર્થનું જ્ઞાન પ્રદાન કરનારા છે, તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ જાણીને જેમની ઉપાસના કરે છે, એ ભગવાન શિવ પાસે જ વરદાન માગીશ. હું દેવાધમ! દૂધને માટે જે મારી ઈચ્છા છે, તે ભલેને એમનેમ રહી જાય; પરંતુ શિવાસ્ત્ર દ્વારા તમારો વધ કરીને હું પોતાના આ શરીરનો ત્યાગ કરી દઈશ.

વાયુદેવતા કહે છે—આવું કહીને સ્વયં મરી જવાનો નિર્ણય કરીને ઉપમન્યુ દૂધની પાત્ર ઈચ્છા છોડીને ઈન્દ્રનો વધ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. એ સમયે અધોર અસ્રધી અભિમંત્રિત ધોર ભસ્મને લઈને મુનિએ ઈન્દ્રના ઉદ્દેશ્યથી છોડી દીધી અને બહુ જોરથી સિંહનાદ કર્યો. પછી શંભુનાં યુગલ ચરણારવિન્દોનું ચિંતન કરતાં કરતાં તે પોતાના દેહને દગ્ધ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા અને આગ્નેયી ધારણા ધારણ કરીને સ્થિત થયા.

બ્રાહ્મણ ઉપમન્યુ જ્યારે આ પ્રકારે સ્થિત થયા ત્યારે ભગદેવતાના નેત્રનો નાશ કરનારા ભગવાન શિવ યોગીએ ઉપમન્યુની એ ધારણાને પોતાની સૌમ્યદષ્ટિથી રોકી લીધી. એમણે છોકરા એ અધોરાત્રને નંદીશ્વરની આજ્ઞાથી શિવવલ્લભ

નંદીએ વચમાં જ પકડી લીધું. તત્પશ્ચાત્ પરમેશ્વર શિવે પોતાના બ્રાહ્મેન્દુશેખરરૂપને પારણ કરી લીધું અને બ્રાહ્મણ ઉપમન્યુને એ બતાવ્યું. એટલું જ નહિ, એ પ્રભુએ એ મુનિને સહસ્ર સ્ત્રીસાગર, સુધાસાગર, દધિ વગેરેના સાગર, ઘીનો સમુદ્ર, ફળોના રસનો સમુદ્ર તથા ભક્ષ્ય-ભોજ્ય પદાર્થોના સમુદ્રનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પૂઆનો પહાડ ખડો કરીને દેખાડી દીધો. આવી જ રીતે દેવી પાર્વતી સાથે મહાદેવજી ત્યાં વૃષભ પર આરૂઢ જણાયા. તે પોતાના ગણાધ્યક્ષો તથા ત્રિશૂળ વગેરે દિવ્યસૌધી ઘેરાયેલા હતા. દેવલોકમાં દુન્દુભીઓ વાગવા લાગી, આકાશમાંથી ફૂલોની વર્ષા થવા લાગી તથા વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને ઈન્દ્ર વગેરે દેવતાઓથી દશે દિશાઓ આચ્છાદિત થઈ ગઈ.

એ સમયે ઉપમન્યુ આનંદસાગરની લહેરોથી
ધેરાયેલા હતા, તે ભક્તિવિનમ્ર ચિત્તથી પૃથ્વી

પર દંડની જેમ પડી ગયા. એ સમયે ત્યાં મંદસ્મિત કરતા ભગવાન શિવ—‘અહીં આવો, અહીં આવો’ કહીને એમને બોલાવ્યા અને એમનું મસ્તક સૂંધીને અનેક વરદાન આપ્યાં.

શિવ બોલ્યા—હે વત્સ! તમે પોતાના ભાઈબંધુઓ સાથે સદા ઈચ્છાનુસાર ભક્ષ્ય-ભોજ્ય પદાર્થોનો ઉપભોગ કરો. દુઃખથી છૂટીને સર્વદા સુખી રહો. તમારા હૃદયમાં મારા પ્રત્યે ભક્તિ સદા બની રહો. હે મહાભાગ ઉપમન્યો! આ પાર્વતીદેવી તમારાં માતા છે. આજે મેં તમને પોતાનો પુત્ર બનાવી લીધો છે અને તમારે માટે ક્ષીરસાગરનું પ્રદાન કરું છું. કેવળ દૂધનો જ નહીં, મધ, દહીં, અન્ન, ઘી, ભાત તથા ફળ વગેરેના રસના પણ સાગર તમને આપી દીધા. આ પૂઆઓનો પહાડ તથા ભક્ષ્ય-ભોજ્ય પદાર્થોનો સાગર મેં તમને સમર્પિત કરી દીધો. હે મહામુને! આ બધું ગ્રહણ કરો. આજથી હું મહાદેવ તમારો પિતા છું અને જગદંબા ઉમા તમારી માતા છે. મેં તમને અમરત્વ તથા ગણપતિનું સનાતન પદનું પ્રદાન કર્યું છે. હવે તમારા મનમાં જે બીજી બીજી અભિલાષાઓ હોય, એ સર્વને તમે ખૂબ જ પ્રસન્નતાની સાથે વરદાનના રૂપે માગો. હું સંતુષ્ટ છું. એટલા માટે તે બધું જ આપીશ. આ વિષયમાં કોઈ અન્યથા વિચાર ન કરવો જોઈએ.

વાયુદેવતા કહે છે—આવું કહીને
મહાદેવજીએ એમને બંને હાથે પકડીને છાતી
સરસા ચાંપ્યા અને મસ્તક સૂધીને આમ કહેતાં
દેવીના ખોળામાં આપી દીધા કે આ તમારો
પુત્ર છે. દેવીએ કાર્તિકેયની જેમ એમના મસ્તક
પર ખોતાનો કરકમળ સ્થાપ્યો અને એમને
અવિનાશી કુમારપદ પ્રદાન કર્યું. ક્ષીરસાગરે પણ

સાકારરૂપ પારણ કરીને એમના હાથમાં અન્નશ્વર પિંડીભૂત સ્વાદિષ્ટ દૂધ સમર્પિત કર્યું. તત્પશ્ચાત્ પાર્વતીદેવીએ સંતુષ્ટચિત્ત થઈને એમને યોગજનિત ઐશ્વર્ય, સદા સંતોષ, અવિનાશિની બ્રહ્મવિદ્યા અને ઉત્તમ સમૃદ્ધિ પ્રદાન કરી. તદનંતર એમના તપોમય તેજને જોઈને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા શંભુએ ઉપમન્યુ મુનિને પુનઃ દિવ્ય વરદાન આપ્યાં. પાશુપત-વ્રત, પાશુપત જ્ઞાન, તાત્ત્વિક વ્રતયોગ તથા ચિરકાલ સુધી એના પ્રવચનની પરમ પટુતા એમને પ્રદાન કરી. ભગવાન શિવ અને શિવા પાસેથી દિવ્ય વરદાન તથા નિત્યકુમારત્વ મેળવીને તે પ્રમુદિત થઈ ગયા. એ પછી પ્રસન્ન ચિત્ત થઈને પ્રજ્ઞામ કરીને હાથ જોડીને બ્રાહ્મણ ઉપમન્યુએ દેવદેવ મહેશ્વર પાસેથી આ વરદાન માગ્યું.

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે દેવદેવેશ્વર! પ્રસન્ન થાઓ. હે પરમેશ્વર! પ્રસન્ન થાઓ અને મને આપની પરમ દિવ્ય અને અવ્યભિચારિણી ભક્તિ આપો. હે મહાદેવ! મારા પોતાના જે સગાંસંબંધી છે, એમનામાં મારી શ્રદ્ધા સદા જની રહે એવું વરદાન આપો. સાથે જ, આપનું દાસત્વ, ઉત્કૃષ્ટ સ્નેહ અને નિત્ય સામીપ્ય પ્રદાન કરો.

આવું કહીને પ્રસન્ન થયેલા દિજશ્રેષ્ઠ
ઉપમન્યુએ હર્ષ ગદ્ગદ વાણી દ્વારા મહાદેવજીનું
સ્તવન કર્યું.

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે દેવદેવ! હે મહાદેવ!
હે શરણાગતવત્સલ! હે કરુણાસિન્ધો, હે
સામ્બસદાશિવ! આપ સદા મુજ પર પ્રસન્ન થઈ
જાઓ.

વાયુદેવ કહે છે—એમના આવા કથન પર
સર્વને વરદાન આપનારા પ્રસન્નાત્મા મહાદેવે
મુનિવર ઉપમન્યુને આ પ્રકારે ઉત્તર આપ્યો.

શિવ બોલ્યા—હે વત્સ ઉપમન્યો! હું તમારા પર સંતુષ્ટ છું. એટલા માટે મેં તમને બધું જ આપી દીધું છે. હે બ્રહ્મર્યે! તમે મારા સુદૃઢ ભક્ત છો; કેમકે આ વિષયમાં મેં તમારી પરીક્ષા કરી લીધી છે. તમે અજર-અમર, દુઃખરહિત, યશસ્વી, તેજસ્વી અને દિવ્ય જ્ઞાનથી સંપન્ન થાઓ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમારા બંધુબાંધવ, કુળ તથા ગોત્ર સદા અક્ષય રહેશે. મારા પ્રત્યે તમારી ભક્તિ સદા બની રહેશે. હે વિપ્રવર! હું તમારા આશ્રમમાં નિત્ય નિવાસ કરીશ. તમે મારી પાસે સાનંદ વિચરણ કરી શકશો.

આવું કહીને ઉપમન્યુને અભીષ્ટ-મનોવાંછિત
વરદાન આપીને કરોડો સૂર્ય સમાન તેજસ્વી
ભગવાન મહેશ્વર ત્યાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. એ
શ્રેષ્ઠ પરમેશ્વર પાસેથી ઉત્તમ વરદાન મેળવીને
ઉપમન્યુનું હૃદય ખિલી ઊઠ્યું. એમને બહુ સુખ
મળ્યું અને તે પોતાની જન્મદાયિની માતાના
સ્થાન ચાલ્યા ગયા.

(अध्याय ३५)

*

॥ वायवीयसंहितानो पूर्वप्रंउ संपूर्ण ॥

વાયવીયસંહિતા (ઉત્તરખંડ)

ઋષિઓના પૂછવા પર વાયુદેવનું શ્રીકૃષ્ણ અને ઉપમન્યુના મિલનનો પ્રસંગ સંભળાવવો, શ્રીકૃષ્ણને ઉપમન્યુ પાસેથી જ્ઞાનનો લાભ અને ભગવાન શંકરથી પુત્રનો લાભ

સૂત ઉવાચ

કેલાયેલી છે.'

નમઃ સમસ્તસંસારચક્રભ્રમણહેતવે ।

ગૌરીકુચતટદન્ડકુંકુમાંકિતવક્ત્રસે ॥

સૂતજી કહે છે—જે સમસ્ત સંસારચક્રના પરિભ્રમણમાં કારણરૂપ છે તથા ગૌરીનાં યુગલ ઉરોજોમાં લાગેલા કેસરથી જેમનું વક્ત્રસ્થળ અંકિત છે, એ ભગવાન ઉમાવલ્લભ શિવને નમસ્કાર છે.

ઉપમન્યુને ભગવાન શંકરનો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ સંભળાવીને મધ્યાહ્નકાળમાં નિત્ય નિયમના ઉદ્દેશ્યથી વાયુદેવ કથા બંધ કરીને ઊઠી ગયા, ત્યારે નૈમિષારણ્યનિવાસી અન્ય ઋષિ પણ 'હવે અમુક વાત પૂછવી છે' એવો નિશ્ચય કરીને ઊઠ્યા અને પ્રતિદિનની જેમ પોતાનાં તાત્કાલિક નિત્યકર્મ પૂરાં કરીને ભગવાન વાયુદેવને આવેલા જોઈને ફરીથી આવીને એમની પાસે બેસી ગયા. નિયમ સમાપ્ત થયા પછી જ્યારે આકાશજન્મા વાયુદેવ મુનિઓની સભામાં નિશ્ચિત ઉત્તમ આસન પર બિરાજમાન થઈ ગયા—સુખપૂર્વક બેસી ગયા, ત્યારે તે લોકવન્દિત પવનદેવ પરમેશ્વરની શ્રીસંપન્ન વિભૂતિનું મનમાં ને મનમાં ચિંતન કરીને આ પ્રકારે બોલ્યા—'હું એ સર્વજ્ઞ અને અપરાજિત મહાન દેવ શંકરનું શરણ લઉં છું, જેમની વિભૂતિ આ સમસ્ત ચરાચર જગતરૂપે

એમની શુભ વાણીને સાંભળીને તે નિષ્પાપ ઋષિ ભગવાનની વિભૂતિનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન સાંભળવા માટે આ ઉત્તમ વચન બોલ્યા.

ઋષિઓએ કહ્યું—હે ભગવન! આપે મહાત્મા ઉપમન્યુનું ચરિત્ર સંભળાવ્યું, જેથી એ જ્ઞાત થયું કે એમણે કેવળ દૂધને લીધે તપસ્યા કરીને પણ પરમેશ્વર શિવથી બધું જ પ્રાપ્ત કરી લીધું. અમે પહેલાંથી જ સાંભળી રાખ્યું છે કે અનાયાસ જ મહાન કર્મ કરનારા વસુદેવનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કોઈ એક વખતે ધૌમ્યના મોટા ભાઈ ઉપમન્યુને મળ્યા હતા અને એમની

કર્ચો હતો? હે વાયુદેવ! આપ સાક્ષાત્ શંકરસ્વરૂપ છો, એટલે આ બધી વાતો સમજાવો. ત્રણે લોકોમાં આપ જેવો બીજો કોઈ વક્તા આ વાતો બતાવવામાં સમર્થ નથી.

સૂતજી કહે છે—એ મહર્ષિઓની આ વાત સાંભળીને વાયુદેવે ભગવાન શંકરનું સ્મરણ કરીને આ પ્રકારે ઉત્તર આપવાનું શરૂ કર્યું.

વાયુદેવ બોલ્યા—હે મહર્ષિઓ! પૂર્વકાળમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપધારી ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાના આસન પર બેઠેલા મહર્ષિ ઉપમન્યુને, એમને પ્રજ્ઞામ કરીને ન્યાયપૂર્વક આમ પ્રશ્ન કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—હે ભગવન! મહાદેવજીએ દેવી પાર્વતીને જે દિવ્ય પાશુપત જ્ઞાન તથા પોતાની સંપૂર્ણ વિભૂતિનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, હું એ જ સંભળાવવા ચાહું છું. મહાદેવજી પશુપતિ કેવી રીતે થયા? પશુ કોને કહેવાય? તે પશુને કયા પાશમાં બાંધવામાં આવે છે અને પછી કઈ રીતે એ પાશથી મુક્ત થાય છે?

મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના આ પ્રમાણે પૂછવા પર શ્રીમાન ઉપમન્યુએ મહાદેવજી તથા દેવી પાર્વતીને પ્રજ્ઞામ કરીને એમના પ્રશ્નને અનુસાર ઉત્તર દેવો શરૂ કર્યો.

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે દેવકીનંદન! બ્રહ્માજીથી લઈને સ્થાવરપર્યંત જે પણ સંસારને વશવર્તી ચરાચર પ્રાણી છે, તે બધાંય ભગવાન શિવનાં પશુ કહેવાય છે અને એમના પતિ હોવાને કારણે દેવેશ્વર શિવને પશુપતિ કહેવામાં આવ્યા છે. એ પશુપતિ પોતાનાં પશુઓને મળ અને માયા વગેરે પાશોથી બાંધે છે અને ભક્તિપૂર્વક એમના દ્વારા આરાધિત થવા પર તે સ્વયં જ એમને પાશોથી મુક્ત કરે છે. જે ચોવીશ

તત્ત્વો છે, તે માયાનાં કાર્ય અને ગુણ છે. એ જ વિષય કહેવાય છે, જીવો (પશુઓ)ને બાંધનારા

એ જ પાશ છે. આ પાશો દ્વારા બ્રહ્માથી માંડીને કીટ પર્યંત સમસ્ત પશુઓને બાંધીને મહેશ્વર પશુપતિ દેવ એમની પાસેથી પોતાનાં કાર્ય કરાવે છે. એ મહેશ્વરની આજ્ઞાથી પ્રકૃતિ પુરુષોચિત બુદ્ધિને જન્મ આપે છે. બુદ્ધિ અહંકારને પ્રગટ કરે છે તથા અહંકાર કલ્યાણદાયી દેવાધિદેવ શિવની આજ્ઞાથી અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને પાંચ તન્માત્રાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. તન્માત્રાઓ પણ એ જ મહેશ્વરના મહાન શાસનથી પ્રેરિત થઈ ક્રમશઃ પાંચ મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે બધાં મહાભૂતો શિવની આજ્ઞાથી બ્રહ્માથી માંડીને તુલાપર્યંત દેહધારીઓ માટે દેહની સૃષ્ટિ કરે છે, બુદ્ધિ કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને અહંકાર અભિમાન કરે છે. ચિત્ત ચેતવણી ઉઘ્યારે છે અને મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે, શ્રવણ વગેરે ઈન્દ્રિયો

એમની આજ્ઞાના બળથી જ અહીં પૃથ્વી, પર્વત, જંગમ અથવા જડ અને ચેતન સર્વની સ્થિતિ
મેઘ, સમુદ્ર, નક્ષત્રગણ, ઈન્દ્રિય દેવતા, સ્થાવર, છે. (અધ્યાય ૨)

*

ભગવાન શિવની બ્રહ્મા વગેરે પંચમૂર્તિઓ, ઈશાન આદિ બ્રહ્મમૂર્તિઓ
તથા પૃથ્વી અને શર્વ વગેરે અષ્ટમૂર્તિઓના પરિચય
અને સર્વવ્યાપકતાનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ! મહેશ્વર પરમાત્મા શિવની મૂર્તિઓથી આ સંપૂર્ણ ચરાચર જગત કેવી રીતે વ્યાપ્ત છે, એ સાંભળો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, મહેશાન તથા સદાશિવ—એ પરમેશ્વરની પાંચ મૂર્તિઓ જાણવી જોઈએ, જેથી આ સંપૂર્ણ વિશ્વ વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયું છે. એ સિવાય બીજાં પણ એમનાં પાંચ શરીર છે, જેને પંચ-બ્રહ્મ (મંત્ર) કહે છે. આ જગતમાં કોઈ પણ એવી વસ્તુ નથી, જે આ મૂર્તિઓમાં વ્યાપ્ત ન હોય. ઈશાન, પુરુષ, અધોર, વામદેવ અને સદ્યોજાત—એ મહાદેવજીની વિખ્યાત પાંચ બ્રહ્મમૂર્તિઓ છે. એમાં જે ઈશાન નામની એમની આદિ શ્રેષ્ઠતમ મૂર્તિ છે, તે પ્રકૃતિના સાક્ષાત્ ભોક્તા ક્ષેત્રજ્ઞને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત છે. મૂર્તિમાન પ્રભુ શિવની જે તત્પુરુષ નામની મૂર્તિ છે, તે ગુણોના આશ્રયરૂપ ભોગ્ય અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ)માં અધિષ્ઠિત છે. પિનાકપાણિ મહેશ્વરની જે અત્યંત પૂજિત અધોર નામની મૂર્તિ છે, ને ધર્મ આદિ આઠ અંગોથી યુક્ત બુદ્ધિતત્ત્વને પોતાનું અધિષ્ઠાન બનાવે છે. વિધાતા મહાદેવની વામદેવ નામની મૂર્તિને આગમવેત્તા વિદ્વાન અહંકારની અધિષ્ઠાત્રી બતાવે છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ અમિત-તેજસ્વી શિવની સદ્યોજાત નામની મૂર્તિ મનની અધિષ્ઠાત્રી કહે છે. વિદ્વાન પુરુષ ભગવાન શિવની ઈશાન નામની મૂર્તિને શ્રવાત્રેન્દ્રિય, વાણી, શબ્દ અને વ્યાપક આકાશતત્ત્વની સ્વામિની માને છે. પુરાણોના અર્ધજ્ઞાનમાં નિપુણ સમસ્ત વિદ્વાનોએ મહેશ્વરના તત્પુરુષ નામના વિગ્રહને ત્વચા, હાથ, સ્પર્શ અને વાયુતત્ત્વના સ્વામી સમજ્યા છે. મનીષી મુનિ શિવની અધોર નામની મૂર્તિને નેત્ર, પગ, રૂપ અને અગ્નિ-તત્ત્વની અધિષ્ઠાત્રી બતાવે છે. ભગવાન શિવનાં ચરણોમાં અનુરાગ રાખનારા મહાત્મા પુરુષ એમની વામદેવ નામની મૂર્તિને રસના, પાપુ, રસ અને જલતત્ત્વની સ્વામિની સમજે છે અને સદ્યોજાત નામની મૂર્તિને તે દ્રાણેન્દ્રિય, ઉપસ્થ, ગંધ અને પૃથ્વી-તત્ત્વની અધિષ્ઠાત્રી કહે છે, મહાદેવજી આ પાંચેય મૂર્તિઓ કલ્યાણનો એકમાત્ર હેતુ છે. કલ્યાણકામી પુરુષોને એમની સદાય યત્નપૂર્વક વંદના કરવી જોઈએ. એ દેવાધિદેવ માધ્વદેવજીની આઠ મૂર્તિઓ છે, તત્સ્વરૂપ જ આ જગત છે. એ આઠ મૂર્તિઓમાં આ વિશ્વ એવી જ રીતે ઓતપ્રોત ભાવથી સ્થિત છે, જેવી રીતે સુતરમાં મણકા પરોવેલા હોય છે.

અને મહાદેવ—એ શિવની વિખ્યાત આઠ મૂર્તિઓ છે. મહેશ્વરની આ શર્વ વગેરે આઠ મૂર્તિઓથી ક્રમશઃ ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, ક્ષેત્રજ્ઞ, સૂર્ય અને ચંદ્રમા અધિષ્ઠિત થાય છે. એમની પૃથ્વીમયી મૂર્તિ સંપૂર્ણ ચરાચર જગતને ધારણ કરે છે. એના અધિષ્ઠાતાઓનું નામ શર્વ છે. એટલા માટે તે શિવની 'શાર્વી' મૂર્તિ કહેવાય છે. આ જ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે. એમની જલમયી મૂર્તિ સમસ્ત જગતને માટે જીવનદાયિની છે. જલ પરમાત્મા ભવની મૂર્તિ છે, તેથી એને 'ભાવિ' કહે છે. શિવની તેજોમયી શુભમૂર્તિ વિશ્વની અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત થઈને સ્થિત છે. એ ઘોરરૂપિણી મૂર્તિનું નામ રુદ્ર છે, તેથી તે 'રૌદ્રી' કહેવાય છે. ભગવાન શિવ વાયુરૂપે સ્વયં ગતિશીલ હોય છે અને આ જગતને ગતિશીલ બનાવે છે. સાથે જ તે એનું ભરણ-પોષણ પણ કરે છે. વાયુ ભગવાન ઉગ્રની મૂર્તિ છે; તેથી સાધુપુરુષ તેને 'ઔગ્રી' કહે છે. ભગવાન ભીમની આકાશરૂપિણી મૂર્તિ સૌને અવકાશ આપનારી, સર્વવ્યાપિની તથા ભૂતસમુદાયની ભેદિકા છે. તે ભીમ નામથી પ્રસિદ્ધ છે (તેથી તેને 'ભૈમી' મૂર્તિ પણ કહે છે) સંપૂર્ણ નેત્રોમાં નિવાસ કરનારી તથા સંપૂર્ણ આત્માઓની અધિષ્ઠાત્રી શિવમૂર્તિને 'પશુપતિ' મૂર્તિ સમજવી જોઈએ. તે પશુઓના પાશોનો ઉચ્છેદ કરનારી છે. મહેશ્વરની જે 'ઈશાન' નામની મૂર્તિ છે, તે જ દિવાકર (સૂર્ય) નામ ધારણ કરીને સંપૂર્ણ જગતને પ્રકાશિત કરતી આકાશમાં વિચરે છે. જેનાં કિરણોમાં અમૃતભર્યું છે અને જે સંપૂર્ણ વિશ્વને એ અમૃતથી આપ્યાયિત કરે છે, તે ચંદ્રદેવ ભગવાન શિવના મહાદેવ નામક વિગ્રહ છે; તેથી એમને 'મહાદેવ' મૂર્તિ કહે છે. આ જે આઠમી મૂર્તિ છે, તે પરમાત્મા શિવનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે તથા અન્ય બધી મૂર્તિઓનાં વ્યાપક છે, એટલા માટે આ સંપૂર્ણ વિશ્વ શિવરૂપ જ છે. જેવી રીતે વૃક્ષના મૂળમાં પાણી રેડવાથી એની શાખાઓ પુષ્ટ થાય છે, એવી જ રીતે ભગવાન શિવની પૂજાથી એમના સ્વરૂપભૂત જગતનું પોષણ થાય છે. એટલા માટે બધાંને અભયદાન આપવું, બધાં ઉપર અનુગ્રહ કરવો અને સૌનો ઉપકાર કરવો— એ શિવનું આરાધન મનાયું છે. જેવી રીતે આ જગતમાં પોતાના પુત્ર-પૌત્રાદિક પ્રસન્ન રહેવાથી પિતા-પિતામહ વગેરેને પ્રસન્નતા થાય છે, એવી જ રીતે સંપૂર્ણ જગતની પ્રસન્નતાથી ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થાય છે. જો કોઈ પણ દેહધારીને દંડ આપવામાં આવે છે તો એ દ્વારા અષ્ટમૂર્તિધારી શિવનું જ અનિષ્ટ થાય છે, એમાં સંશય નથી. આઠ મૂર્તિઓના રૂપમાં સંપૂર્ણ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરીને સ્થિત થયેલા ભગવાન શિવનું તમે સર્વ પ્રકારે ભજન કરો; કેમકે રુદ્રદેવ સૌના પરમ ઉચ્છેદ કરનારી છે. મહેશ્વરની જે 'ઈશાન' ધારણ છે.

શિવ અને શિવાની વિભૂતિઓનું વર્ણન

શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું—હે ભગવન્! અગિત જગતને જેવી રીતે વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે, તે તેજસ્વી ભગવાન શિવની મૂર્તિઓએ આ સંપૂર્ણ બધું મેં સાંભળ્યું. હવે મને એ જાણવાની ઇચ્છા

~~~~~

છે કે પરમેશ્વરી શિવા અને પરમેશ્વર શિવનું
યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે, એ બંનેએ સ્ત્રી અને પુરુષ
આ જગતને કેવી રીતે વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે?

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે દેવકીનંદન! હું શિવા અને શિવનાં શ્રીસંપન્ન ઐશ્વર્યનું અને એ બંનેનાં યથાર્થ સ્વરૂપોનાં સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીશ. વિસ્તારપૂર્વક આ વિષયનું વર્ણન તો ભગવાન પણ ન કરી શકે. સાક્ષાત્ મહાદેવી પાર્વતી શક્તિ છે અને મહાદેવજી શક્તિમાન. એ બંનેની વિભૂતિનું લેશમાત્ર જ આ સંપૂર્ણ ચરાચર જગતના રૂપમાં સ્થિત છે. અહીં કોઈ વસ્તુ જડરૂપે છે અને કોઈ વસ્તુ ચેતનરૂપે. એ બંને ક્રમશઃ શુદ્ધ, અશુદ્ધ તથા પર અને અપર કહેવાય છે. જે ચિન્મંડળ જડમંડળની સાથે સંયુક્ત થઈને સંસારમાં ભટકી રહ્યું છે, તે જ અશુદ્ધ અને અપર કહેવાય છે. એનાથી ભિન્ન જે જડનાં બંધનથી મુક્ત છે, તે પર અને શુદ્ધ કહેવાય છે. અપર અને પર ચિદચિત્સ્વરૂપ છે, એમના પર સ્વભાવતઃ શિવ અને શિવાનું સ્વામિત્વ છે. શિવા અને શિવના જ વશમાં આ વિશ્વ છે. વિશ્વના વશમાં શિવા અને શિવ નથી. આ જગત શિવ અને શિવાના શાસનમાં છે, એટલા માટે એ બંને એના ઈશ્વર અથવા વિશ્વેશ્વર કહેવાય છે. જેવા શિવ છે, એવાં જ શિવાદેવી છે, તથા જેવાં શિવાદેવી છે, તેવા જ શિવ છે. જેવી રીતે ચંદ્રમા અને એની ચાંદનીમાં કોઈ અંતર નથી, એ જ પ્રકારે શિવ અને શિવામાં

કોઈ અંતર ન સમજવું, જેવી રીતે ચંદ્રિકા વગર આ ચંદ્રમા સુશોભિત નથી થતા એવી રીતે શિવ વિદ્યમાન હોવા છતાં શક્તિ વગર સુશોભિત નથી થતા, જેવી રીતે આ સૂર્યદેવ ક્યારેય પ્રભા વગર નથી રહેતા અને પ્રભા પણ એ સૂર્યદેવ વગર નથી રહેતી, નિરંતર એમને જ આશ્રયે રહે છે, એવી જ રીતે શક્તિ અને શક્તિમાનને સદા એકબીજાની અપેક્ષા હોય છે. ન તો શિવ વગર શક્તિ રહી શકે છે અને ન તો શક્તિ વગર શિવ રહી શકે છે.* જેના દ્વારા શિવ સદા દેહધારીઓને ભોગ અને મોક્ષ આપવામાં સમર્થ થાય છે, તે આદિ અદિતીય ચિન્મયી પરાશક્તિ શિવને જ આશ્રિત છે. જ્ઞાની પુરુષ એ જ શક્તિને સર્વેશ્વર પરમાત્મા શિવને અનુરૂપ તે તે અલૌકિક ગુણોને કારણે એમની સહધર્મિણી કહે છે. તે જ શિવની ઇચ્છાથી વિભાગપૂર્વક વિવિધ પ્રકારનાં વિશ્વોની રચના કરે છે. તે શક્તિ મૂલપ્રકૃતિ, માયા અને ત્રિગુણા—ત્રણ પ્રકારની બતાવી છે, એ શક્તિરૂપિણી શિવાએ જ આ જગતનો વિસ્તાર કર્યો છે. વ્યવહારભેદથી શક્તિઓના એક-બે, સો, હજાર અને બહુસંખ્યક ભેદ થઈ જાય છે.

શિવની ઈચ્છાથી પરાશક્તિ શિવતત્ત્વની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારથી કલ્પ વગેરેના આદિમાં એ જ પ્રકારે સૃષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જેવી રીતે તલમાંથી તેલનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તદનંતર શક્તિમાનથી શક્તિમાં

* यंद्रो न भवतु व्यात्येष दया सन्धिकया विना । न व्याप्ति विधमानोऽपि तथा शक्त्या विना शिवः ॥
 प्रजया हि विना पदद्भानुरेष न विद्यते । प्रजा यः पानुना तेन सुतरां तद्गुणश्रया ॥
 भवं परस्परप्रेक्षा शक्तिशक्तिमतीः स्थिता । न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या यः विना शिवः ॥
 (शि.पु.वा.सं.६.अं. ४/१०-१२)

શિવ પુરુષ છે અને પરમેશ્વરી શિવા પ્રકૃતિ છે. મહેશ્વર શિવ રુદ્ર છે અને એમની વલ્લભા શિવાદેવી રુદ્રાણી કહેવાય છે. વિશ્વેશ્વર દેવ વિષ્ણુ છે અને એમની પ્રિયા લક્ષ્મી છે. જ્યારે સૃષ્ટિકર્તા શિવ બ્રહ્મા કહેવાય છે ત્યારે એમની પ્રિયાને બ્રહ્માણી કહે છે. ભગવાન શિવ ભાસ્કર છે અને ભગવતી શિવા પ્રભા. કામનાશન શિવ મહેન્દ્ર છે અને ગિરિરાજનંદિની ઉમા શયી. મહાદેવજી અગ્નિ છે અને એમની અર્ધાગિની ઉમા સ્વાહા. ભગવાન ત્રિલોચન યમ છે અને ગિરિરાજનંદિની ઉમા યમ પ્રિયા. ભગવાન શંકર નિર્ઝતિ છે અને પાર્વતી નૈર્ઝતી. ભગવાન રુદ્ર વરુણ છે અને પાર્વતી વારુણી. ચંદ્રશેખર શિવ વાયુ છે અને પાર્વતી વાયુપ્રિયા. શિવ યજ્ઞ છે અને પાર્વતી ઋદ્ધિ. ચંદ્રાર્ધશેખર શિવ ચંદ્રમા છે અને રુદ્રવલ્લભા ઉમા રોહિણી. પરમેશ્વર શિવ ઈશાન છે અને પરમેશ્વરી શિવા એમની પત્ની. નાગરાજ અનંતને વલયરૂપે ધારણ કરનારા ભગવાન શંકર અનંત છે અને એમની વલ્લભા શિવા અનંતા. કાલશત્રુ શિવ કાલાગ્નિરુદ્ર છે અને કાલી કાલાનીકપ્રિયા છે. જેનું બીજું નામ પુરુષ છે એવા સ્વાયંભુવ મનુના રૂપમાં સાક્ષાત્ શંભુ જ છે અને શિવપ્રિયા ઉમા શતરૂપા છે. સાક્ષાત્ મહાદેવ દક્ષ છે અને પરમેશ્વરી પાર્વતી પ્રસૂતિ, ભગવાન ભવ રુચિ છે અને ભવાનીને જ વિદ્વાન પુરુષ આકૃતિ કહે છે. મહાદેવજી ભૃગુ છે અને પાર્વતી ખ્યાતિ. ભગવાન રુદ્ર મરીચિ છે અને શિવવલ્લભા સંભૂતિ. ભગવાન ગંગાધર અંગિરા છે અને સાક્ષાત્ ઉમા સ્મૃતિ. ચંદ્રમૌલિ પુલસ્ત્ય છે અને પાર્વતી પ્રીત. ત્રિપુરનાશક શિવ પુલહ છે અને

પાર્વતી જ એમની પ્રિયા છે. યજ્ઞવિધ્વંસી શિવ કૃતુ કહેવાયા છે અને એમની પ્રિયા પાર્વતી સંનતિ, ભગવાન શિવ અત્રિ છે અને સાક્ષાત્ ઉમા અનસૂયા. કાલહન્ટા શિવ કર્યપ છે અને મહેશ્વરી ઉમા દેવમાતા અદિતિ. કામનાશન શિવ વસિષ્ઠ છે અને સાક્ષાત્ દેવી પાર્વતી અરુંધતી. ભગવાન શંકર સંસારના બધા પુરુષ છે અને મહેશ્વરી શિવા જ સંપૂર્ણ સ્ત્રીઓ. તેથી બધાં સ્ત્રીપુરુષો એમની વિભૂતિઓ છે.

ભગવાન શિવ વિષયી છે અને પરમેશ્વરી ઉમા વિષય. જે કાંઈ સાંભળવામાં આવે છે તે બધું ઉમાનું રૂપ છે અને શ્રોતા સાક્ષાત્ ભગવાન શંકર છે. જેના વિષયમાં પ્રશ્ન અથવા જિજ્ઞાસા થાય છે, એ સમસ્ત વસ્તુ સમુદાયનું રૂપ શંકરવલ્લભા શિવા સ્વયં ધારણ કરે છે તથા પૂછનારા જે પુરુષ છે, તે બાલચંદ્રશેખર વિશ્વાત્મા શિવરૂપ જ છે. ભવવલ્લભા ઉમા જ દ્રષ્ટવ્ય વસ્તુઓનું રૂપ ધારણ કરે છે અને દ્રષ્ટા પુરુષના રૂપમાં શશિખંડમૌલિ ભગવાન વિશ્વનાથ જ સર્વ કાંઈ દેખે છે. સંપૂર્ણ રસની રાશિ મહાદેવી છે અને એ રસનું આસ્વાદન કરનારા મંગલમય મહાદેવ છે. પ્રેમસમૂહ પાર્વતી છે અને પ્રિયતમ વિષયભોગી શિવ છે. દેવી મહેશ્વરી સદા મંતવ્ય વસ્તુઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને વિશ્વાત્મા મહેશ્વર એ વસ્તુઓના મંતા (મનન કરનારા છે). ભવવલ્લભા પાર્વતી બોદ્ય (જાણવા યોગ્ય) વસ્તુઓનું રૂપ ધારણ કરે છે અને શિશુ-શશિશેખર ભગવાન મહાદેવ જ એ વસ્તુઓના જ્ઞાતા છે. સામર્થ્યશાલી ભગવાન પિનાકી સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના પ્રાણ છે અને સર્વના પ્રાણોની સ્થિતિ જલરૂપિણી માતા પાર્વતી છે. ત્રિપુરાન્તક

સંજીવની ઔષધી છે. એને જાણનારા પુરુષ કોઈથી પણ ભયભીત થતા નથી. જે આ પરા અને અપરા વિભૂતિને ઠીક ઠીક રીતે જાણી લે છે તે અપરા વિભૂતિને ઓળંગીને પરા વિભૂતિનો અનુભવ કરવા લાગે છે.

હે શ્રીકૃષ્ણ! આ તમને પરમાત્મા શિવ અને પાર્વતીના યથાર્થ સ્વરૂપનું ગોપનીય હોવા છતાં પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કેમકે તમે ભગવાન શિવની ભક્તિને યોગ્ય છો. જો શિષ્ય ન હોય, શિવના ઉપાસક ન હોય અને ભક્ત પણ ન હોય, એવા લોકોને ક્યારેય શિવપાર્વતીની આ વિભૂતિનો ઉપદેશ ન આપવો જોઈએ. આ

વેદની આજ્ઞા છે. તેથી અત્યંત કલ્યાણમય હે શ્રીકૃષ્ણ! તમે બીજાઓને એવો ઉપદેશ ન દેશો. જે તમારા જેવા યોગ્ય પુરુષ હોય, એમને જ કહેજો, નહિતર મૌન જ રાખજો. જે અંદરથી પવિત્ર હોય, શિવભક્ત અને વિશ્વાસી હોય, તે જો આનું કીર્તન કરે તો મનોવાંછિત ફળનો ભાગી થાય છે. જો પહેલેનાં પ્રબળ પ્રતિબંધક કર્મો દ્વારા પ્રથમ વાર ફળની પ્રાપ્તિમાં બાધા પડે તો પણ વારંવાર સાધનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આવું કરનારા પુરુષને માટે અહીં કશુંયે દુર્લભ નથી.

(અધ્યાય ૪)

*

પરમેશ્વર શિવના યથાર્થ સ્વરૂપનું વિવેચન તથા એમના શરણે જવાથી જીવના કલ્યાણનું કથન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! આ ચરાચર જગત દેવાધિદેવ મહાદેવજીનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ પશુ (જીવ) ભારે પાશથી બંધાયેલા હોવાને કારણે જગતને આ રૂપમાં નથી જાણતા. મહર્ષિગણ એ પરમેશ્વર શિવના નિર્વિકલ્પ પરમભાવને ન જાણીને એ એકનું જ અનેક રૂપોમાં વર્ણન કરે છે—કોઈ એ પરમતત્ત્વને અપર બ્રહ્મરૂપ કહે છે, કોઈ પરબ્રહ્મરૂપ બતાવે છે અને કોઈ આદિ-અંતથી રહિત ઉત્કૃષ્ટ મહાદેવસ્વરૂપ કહે છે. પંચમહાભૂત, ઈન્દ્રિય, અંતઃકરણ તથા પ્રાકૃત વિષયરૂપ જડ તત્ત્વને અપર બ્રહ્મ કહેવાય છે. એથી ભિન્ન સમષ્ટિ ચૈતન્યનું નામ પરબ્રહ્મ છે. બૃહત્ અને વ્યાપક હોવાને કારણે એને બ્રહ્મ કહે છે. હે પ્રભો!

વેદો અને બ્રહ્માજીના અધિપતિ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શિવનાં તે પર અને અપર બે રૂપ છે. કેટલાક લોકો મહેશ્વર શિવને વિદ્યાવિદ્યાસ્વરૂપી કહે છે. એમાં વિદ્યા ચેતના છે અને અવિદ્યા અચેતના છે. આ વિદ્યાવિદ્યારૂપ વિશ્વ જગદ્ગુરુ ભગવાન શિવનું રૂપ જ છે, એમાં સંદેહ નથી, કેમકે વિશ્વ એમના વશમાં છે. બ્રાન્તિ, વિદ્યા તથા પરાવિદ્યા અથવા પરમતત્ત્વ—એ શિવનાં ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપ મનાયાં છે. પદાર્થોના વિષયમાં જે અનેક પ્રકારની અસત્ય ધારણાઓ છે, એને બ્રાન્તિ કહે છે. યથાર્થ ધારણા અથવા જ્ઞાનનું નામ વિદ્યા છે તથા જે વિકલ્પરહિત પરમ જ્ઞાન છે, એને પરમ તત્ત્વ કહે છે. પરમ તત્ત્વ જ સત્ છે, એથી વિપરીત અસત્ કહેવાય. સત્ અને અસત્

~~~~~

એમના વિષયમાં વિવિધ પ્રકારની કલ્પનાઓ થાય છે. આ વિવિધ પ્રીતિઓને કારણે મુનિજન એ પરમેશ્વરના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય નથી કરી શકતા. જે સર્વભાવથી એમને શરણે આવી ગયા છે, તે જ એ પરમ કારણ શિવને વગર યત્ને જે જાણી શકે છે. જ્યાં સુધી પશુ (જીવ), જેમના બીજા કોઈ ઈશ્વર નથી એ સર્વેશ્વર, સર્વજ્ઞ, પુરાણપુરુષ તથા ત્રણે લોકોના શાસક શિવને નથી જોતા, ત્યાં સુધી તે પાશોથી બદ્ધ થઈને આ દુઃખમય સંસાર-ચક્રમાં ગાડીના પૈડાંની નેમિ-સમાન ફર્યા જ કરે છે. જ્યારે આ દ્રષ્ટા જીવાત્મા સૌના શાસક, બ્રહ્માના પણ આદિકારણ, સંપૂર્ણ જગતના રચયિતા, સુવર્ણોપમ, દિવ્ય પ્રકાશસ્વરૂપ પરમ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે, ત્યારે પુણ્ય અને પાપ બંને સારી રીતે હટાવીને નિર્મલ થયેલો તે જ્ઞાની મહાત્મા સર્વોત્તમ સમતાને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

(અધ્યાય ૫)

*

શિવના શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સર્વમય, સર્વવ્યાપક અને સર્વાતીત સ્વરૂપનું
અને એમની પ્રણવરૂપતાનું પ્રતિપાદન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! શિવને ન સમાન પણ કોઈ નથી, ન તો એમનો જન્મ તો આણવ મલનુંય બંધન પ્રાપ્ત છે, ન કર્મ થાય છે, ન તો મરણ થાય છે. એમને માટે કોઈ વસ્તુ ન તો વાંછિત છે અને નથી તો અવાંછિત. એમને નથી વિધિ કે નથી નિષેધ. ન બંધન છે, ન મુક્તિ છે. જે જે અકલ્યાણકારી દોષ છે તે એમનામાં ક્યારેય નથી રહેતા. પરંતુ સંપૂર્ણ કલ્યાણકારી ગુણ એમનામાં સદા રહે છે; કેમકે શિવ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે, તે શિવ પોતાની શક્તિઓ દ્વારા આ સંપૂર્ણ જગતમાં વ્યાપ્ત થઈને પોતાના સ્વભાવથી અ્યુત ન થતાં સદાયે સ્થિત રહે છે; એટલા માટે એમને સ્થાણુ કહે છે. આ સંપૂર્ણ ચરાચર જગત શિવથી અધિષ્ઠિત છે; તેથી ભગવાન શિવ સર્વરૂપ મનાય છે. જે આવું જાણે છે, તે ક્યારેય મોહમાં પડતો નથી.

નથી તો કર્તવ્ય અને નથી તો અકર્તવ્ય. એનો ન કોઈ બંધુ છે, ન અબંધુ; ન નિયંતા છે, ન પ્રેરક; ન પતિ છે, ન ગુરુ છે અને ન તો ત્રાતાયે છે. એમનાથી અધિકની ચર્ચા કોણ કરે, એમના રુદ્ર સર્વરૂપ છે. એમને નમસ્કાર છે. તે સત્સ્વરૂપ, પરમ મહાન પુરુષ, હિરણ્યબાહુ, ભગવાન, હિરણ્યપતિ, ઈશ્વર, અંબિકાપતિ, ઈશાન, પિનાકપાણિ તથા વૃષભવાહન છે. એક

~~~~~

છે અને મંડળ સુંદર છે, જે સુવર્ણ સમાન છે. આ જાણીને દેવેશ્વર શિવને પ્રણામ કરીને કાન્તિમાન આભૂષણોથી વિભૂષિત છે, જેનાં નેત્ર કમળ સમાન છે, જેના હાથમાં પણ કમળ છે, જે બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર અને નારાયણના પણ કારણ છે, એ ભગવાનને નમસ્કાર છે. આવું કહીને ઉત્તમ રત્નોથી પૂર્ણ સુવર્ણ, કુંકુમ, કુશ અને પુષ્પથી જલ સોનાના પાત્રમાં લઈને એ દેવેશ્વરને અર્ધ આપીને કહેવા લાગ્યા—‘હે ભગવન! આપ પ્રસન્ન હો. આપ સૌના આદિ કારણ છો તમે જ રુદ્ર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને સૂર્યરૂપ છો. ગણોસહિત આપ શાંત શિવને નમસ્કાર છે.’^૪

જે એકાગ્રચિત્ત થઈ સૂર્યમંડળમાં શિવનું પૂજન કરીને પ્રાતઃકાલે, મધ્યાહ્નકાળે અને સાયંકાલે એમને ઉત્તમ અર્ધ્ય આપે છે, પ્રાણામ કરે છે અને આ શ્રવણસુખદ શ્લોકોને વાંચે છે, એને માટે કશુંય દુર્લભ નથી. જો તે ભક્ત હોય તો અવશ્ય જ મુક્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે પ્રતિદિન શિવરૂપી સૂર્યનું પૂજન કરવું જોઈએ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માટે મન, વાણી અને ક્રિયા દ્વારા એમની આરાધના કરવી જોઈએ.

તત્પશ્ચાત્ મંડળમાં બિરાજમાન મહેશ્વર લિંગપુરાણમાં દ્વાપરના અંતમાં થનારા ઉત્તમ દેવતાઓ તરફ જોઈને અને એમને સંપૂર્ણ પ્રતિધારી વ્યાસાવતાર તથા યોગઆર્યાવતારોનું શાસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ઠ શિવ-શાસ્ત્ર આપીને ત્યાં જ વર્ણન છે. ભગવાન શિવના શિષ્યોમાં પણ જે અંતર્ધાન થઈ ગયા. એ શાસ્ત્રમાં શિવપૂજનો પ્રસિદ્ધ છે, એનું વર્ણન છે. એ અવતારોમાં અધિકાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને અપાયો ભગવાનના મુખ્યરૂપે ચાર મહાતેજસ્વી શિષ્ય

* तिन्दूरवर्षाय सुमेधाय सुवर्णवर्णाय शत्रुघ्नाय । पद्माननेत्राय संपदशाय बन्धेन्द्रनाथाय नमः ॥

(वि.सु.वा.सं.प्र.मं. ८/३२)

+ प्रहतामाहाय सधेमपात्रं प्रद्यस्तमयं जनवन् प्रसीद नमः शिवाय शान्ताय सगन्ध्यादिदेव्ये ।

उद्गाय विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मणे तुर्मूर्तये ॥

સદાશિવની આરાધના કરે છે. તે સદા પરમધામમાં

કેટલાક તો શિખારૂપે જટા ધારણ કરે છે. કોઈના જ લાગ્યા રહે છે. એમણે સંસારરૂપી વિષવૃક્ષના બધા વાળ જ જટારૂપ હોય છે. કોઈ કોઈ એવાયે અંકુરને મધી કાઢ્યો છે. તે સદા પરમધામમાં હોય છે જે જટા નથી રાખતા અને કેટલાય જવા માટે જ કટિબદ્ધ હોય છે. જે સદા માથું મૂંડન કરાવેલું જ રાખે છે. તે ઘણું યોગાયાર્યોસહિત આ શિષ્યોને જાણી-માનીને કરીને ફળ-મૂળનો જ આહાર કરે છે. પ્રાણાયામ સદાશિવની આરાધના કરે છે, તે શિવનું સાધનમાં તત્પર હોય છે. 'હું શિવનો છું' એ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. એમાં કોઈ અન્યથા અભિમાનથી યુક્ત હોય છે. સદાશિવના ચિંતનમાં વિચાર કરવો ન જોઈએ. (અધ્યાય ૯)

*

ભગવાન શિવ પ્રત્યે શ્રદ્ધા-ભક્તિની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન,
શિવધર્મના ચાર પાદનું વર્ણન અને જ્ઞાનયોગનાં સાધનો
તથા શિવધર્મના અધિકારીઓનું નિરૂપણ, શિવપૂજનના
અનેક પ્રકાર અને અનન્યચિત્તથી ભજનનો મહિમા

તદનંતર શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્ન પૂછવા પર પ્રતિ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. શ્રદ્ધા જ સ્વધર્મનો ઉપમન્યુ મંદરાચલ પર ઘટિત થયેલ શિવ- હેતુ છે અને તે જ આ લોકમાં વર્ણાશ્રમી પાર્વતી સંવાદને પ્રસ્તુત કરતાં બોલ્યાં—હે પુરુષોની રક્ષા કરનારી છે. જે માનવ પોતાના શ્રીકૃષ્ણ! એક સમયે દેવી પાર્વતીએ ભગવાન વર્ણાશ્રમ ધર્મના પાલનમાં લાગેલો રહે છે, એની શિવને પૂછ્યું—'હે મહાદેવ! જે આત્મતત્ત્વ જ મારામાં શ્રદ્ધા થાય છે, બીજાની નહીં. વગેરેના સાધનમાં નથી લાગ્યા તથા જેમનું વર્ણાશ્રમી પુરુષોનો સંપૂર્ણ ધર્મ વેદોથી સિદ્ધ છે. અંતઃકરણ પવિત્ર અને વશીભૂત નથી, એવા પૂર્વકાળમાં બ્રહ્માજીએ મારી આજ્ઞા લઈને એનું મંદમતિ, મર્ત્યલોકવાસી જીવાત્માઓના વશમાં વર્ણન કર્યું હતું. બ્રહ્માજીનો બતાવેલો તે ધર્મ આપ કયા ઉપાયથી થઈ શકો છો?' અધિક ધન દ્વારા સાધ્ય છે તથા અનેક પ્રકારના

મહાદેવજી બોલ્યા—હે દેવી! જો સાધકના ક્રિયાકલાપથી યુક્ત હોય છે. એનાથી મળનારું મનમાં શ્રદ્ધાભક્તિ ન હોય તો પૂજનકર્મ, ફળ મોટે ભાગે અક્ષય નથી તથા ધનના તપસ્યા, જપ, આસન વગેરે જ્ઞાન તથા અન્ય અનુષ્ઠાનમાં અનેક પ્રકારના કલેશ અને આયાસ સાધનથી પણ હું એમને વશીભૂત થતો નથી. કરવા પડે છે. એ મહાન ધર્મથી પરમ દુર્લભ જો મનુષ્યની મારામાં શ્રદ્ધા હોય તો જે કોઈ શ્રદ્ધા મેળવીને જ વર્ણાશ્રમી મનુષ્ય અનન્યભાવથી પણ હેતુથી હું એના વશમાં આવી જાઉં છું. મારે શરણે આવી જાય છે, એમને સુખદ માર્ગ પછી તો તે મારાં દર્શન, સ્પર્શ, પૂજન અને ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. મારી સાથે સંભાષણ પણ કરી શકે છે. તેથી વર્ણાશ્રમ સંબંધી આચારની સૃષ્ટિ મેં જ વારંવાર જે મને વશમાં કરવા ચાહે, તેણે પહેલાં મારા કરી છે. એમાં ભક્તિભાવ રાખીને જે મારા થઈ

*****

પુરુષ યોગ દ્વારા પુણ્યાપુણ્યનો પરિત્યાગ કરી દે. ફળની કામનાથી પ્રેરક થઈને કર્મ કરવાથી જ મનુષ્ય બંધનમાં પડે છે, કેવળ કર્મ કરવા માત્રથી નહીં; તેથી કર્મના ફળનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. હે પ્રિયે! પહેલાં કર્મમય યજ્ઞ દ્વારા બહાર મારી પૂજા કરીને પછી જ્ઞાનયોગમાં તત્પર થઈને સાધક યોગનો અભ્યાસ કરે. કર્મયજ્ઞથી મારા યથાર્થ સ્વરૂપનો બોધ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી જીવ યોગયુક્ત થઈને મારા યજનથી વિરત થઈ જાય છે. એ સમયે તે માટી, પથ્થર અને સુવર્ણમાં પણ સમભાવ રાખે છે. જે મારો ભક્ત નિત્યયુક્ત અને એકાગ્રચિત્ત થઈને જ્ઞાનયજ્ઞમાં તત્પર રહે છે, તે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને યોગી થઈને મારા સાયુજ્યને પામે છે. જે વાર્ણાશ્રમી પુરુષ મનથી વિરક્ત નથી, તે મારો આશ્રય લઈને જ્ઞાન, ચર્યા અને ક્રિયા—એ ત્રણેમાં પ્રવૃત્ત થવાનો અધિકારી છે, એમના અનુષ્ઠાનની યોગ્યતા રાખે છે. મારું પૂજન બે પ્રકારનું છે—બાહ્ય અને આભ્યંતર. એ જ રીતે મન, વાણી અને શરીર—આ ત્રિવિધ સાધનોના ભેદથી મારું ભજન ત્રણ પ્રકારનું કહેવાય છે. તપ, કર્મ, જપ, ધ્યાન અને જ્ઞાન—એ મારાં ભજનનાં પાંચ સ્વરૂપ છે; તેથી સાધુપુરુષ અને પાંચ પ્રકારનાં પણ કહે છે. મૂર્તિ વગેરેમાં જે મારું પૂજન વગેરે થાય છે, જેને બીજા લોકો જાણી લે છે, તે બાહ્ય પૂજન અથવા ભજન કહેવાય છે તથા એ જ ભજન-પૂજન જ્યારે મન દ્વારા થવાથી માત્ર પોતાના જ અનુભવનો વિષય થાય છે, ત્યારે 'આભ્યંતર' કહેવાય છે. મારામાં જ લાગી રહેલું ચિત્ત જ 'મન' કહેવાય છે. સામાન્યતઃ મન માત્રને અહીં મન નથી કહેવાયું. આ જ રીતે વાણી મારા નામના જપ અને કીર્તનમાં

લાગી રહે છે, તે જ 'વાણી' કહેવાને યોગ્ય છે, બીજી નહીં અને જે મારા શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ત્રિપુંડ્ર વગેરે ચિહ્નોથી અંકિત છે અને નિરંતર મારી સેવા-પૂજામાં રત રહે છે, તે જ શરીર 'શરીર' છે, બીજું નહીં. મારી પૂજાને જ 'કર્મ' માનવું જોઈએ. બહાર જે યજ્ઞ વગેરે થાય છે, એને 'કર્મ' નથી કહેતા. મારે લીધે શરીરને સૂકવી દેવું તે જ 'તપ' છે, કૃષ્ણ-ચાંદ્રાયણ વગેરેનું અનુષ્ઠાન નહીં. પંચાક્ષર-મંત્રની આવૃત્તિ, પ્રાંત્રવનો અભ્યાસ તથા રુદ્રાધ્યાય આદિનો વારંવાર પાઠ જ અહીં જપ કહેવાય છે, વેદાધ્યયન વગેરે નહીં. મારા સ્વરૂપનું ચિંતન-સ્મરણ જ 'ધ્યાન' છે. આત્મા વગેરે માટે કરેલી સમાધિ નહીં. મારા આગમોના અર્થને સારી પેઠે જાણવા એ જ 'જ્ઞાન' છે, બીજી કોઈ વસ્તુને કે તેના અર્થને સમજવું તે જ્ઞાન નહીં.

હે દેવી! પૂર્વવાસના વશ બાહ્ય અથવા આભ્યંતર જે પૂજનમાં મનનો અનુરાગ હોય, એમાં જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ. બાહ્ય પૂજનથી આભ્યંતર પૂજન સો ગણું અધિક શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે એમાં દોષોનું મિશ્રણ નહીં થાય તથા પ્રત્યક્ષ દેખાનારા દોષોની પણ ત્યાં સંભાવના નથી રહેતી-અંદરની શુદ્ધિને જ શુદ્ધિ સમજાવી જોઈએ. બહારની શુદ્ધિને શુદ્ધિ નથી કહેતા. જે આંતરિક શુદ્ધિથી રહિત છે, તે બહારની શુદ્ધિ હોવા છતાં અશુદ્ધ જ છે. હે દેવી! બાહ્ય અને આભ્યંતર બંને પ્રકારનું ભજન ભાવ (અનુરાગ) પૂર્વક જ થવું જોઈએ, ભાવ વગર નહીં. ભાવરહિત ભજન તો એકમાત્ર વિપ્રલંભ (છલના)નું જ કારણ હોય છે. હું તો સદાયે કૃતકૃત્ય અને પવિત્ર છું, મનુષ્ય મને શું કરવાના છે? એમના દ્વારા કરેલાં બાહ્ય અથવા આભ્યંતર

સત્ય-ભાષણ, સંતોષ, આસ્તિકતા, કોઈ પણ પાન)નો ત્યાગ, મધ અને મધની ગંધનો ત્યાગ, જીવની હિંસા ન કરવી, લજ્જા, શ્રદ્ધા, અધ્યયન, શિવને નિવેદિત (ચંડેશ્વરનો ભાગ) નૈવેદ્યનો યોગ, નિરંતર અધ્યાપન, વ્યાખ્યાન, બ્રહ્મચર્ય, ત્યાગ—આ બધા વર્ણોના સામાન્ય ધર્મ છે, ઉપદેશ-શ્રવણ, તપસ્યા, ક્ષમા, શૌચ, શિખા-બ્રાહ્મણોને માટે વિશેષ ધર્મ આ છે—ક્ષમા, ધારણ, યજ્ઞોપવીત-ધારણ પાઘડી ધારણ કરવી, શાંતિ, સંતોષ સત્ય અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), દુપટ્ટો લગાવવો, નિષિદ્ધ-વસ્તુનું સેવન ન કરવું, બ્રહ્મચર્ય, શિવજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભસ્મ-સેવન અને રુદ્રાક્ષની માળા પહેરવી, પ્રત્યેક પર્વમાં વિશેષતઃ બધી જ આસક્તિઓથી નિવૃત્તિ આ દશ ધર્મોને ચતુર્દશીએ શિવ-પૂજા કરવી, બ્રહ્મકૃચ્ચનું^૧ પાન, બ્રાહ્મણોના વિશેષ ધર્મ કહ્યા છે.

પ્રત્યેક માસમાં બ્રહ્મકૃચ્ચથી વિધિપૂર્વક મને સ્નાન હવે યોગીઓ (યતિઓ)નાં લક્ષણ બતાવાય કરાવીને મારું વિશેષરૂપે પૂજન કરવું, સંપૂર્ણ છે. દિવસમાં ભિક્ષાન્ન ભોજન એમનો વિશેષ ક્રિયાન્નનો ત્યાગ, શ્રાદ્ધાન્નનો પરિત્યાગ, વાસી ધર્મ છે. આ વાનપ્રસ્થ આશ્રમવાળા માટે પણ

૧. પારાશરસ્મૃતિના અભિયારમા અધ્યાયમાં બ્રહ્મકૃચ્ચનું વર્ણન આ રીતે છે :

ગોમૂત્રં ગોમયં ક્ષીરં દધિ સર્પિઃ કુશોદકમ્ । નિર્દિષ્ટં પંચગવ્યં ચ પવિત્રં પાપશોધનમ્ ॥ ૨૯ ॥
ગોમૂત્રં કૃષ્ણવર્ણાયાઃ શેતાપાશ્વૈવ ગોમયમ્ । પયશ્ચ તામ્રવર્ણાપા રક્તાપા ગૃહ્યતે દધિ ॥ ૩૦ ॥
કપિલાયાઃ પૃતં ગ્રાઘં સર્વં કાપિલમેવ વા । મૂત્રમેકપલં દદ્યાદંગુષ્ઠાદં તુ ગોમયમ્ ॥ ૩૧ ॥
ક્ષીરં સપ્તપલં દદ્યાદધિ ત્રિપલમુચ્યતે । પૃતમેકપલં દદ્યાત્ પલમેકં કુશોદકમ્ ॥ ૩૨ ॥
ગાયત્ર્યાડડદાય ગોમૂત્રં ગન્ધદારેતિ ગોમયમ્ । આપ્યાયસ્વેતિ ચ ક્ષીરં દધિકાવ્તસ્તથા દધિ ॥ ૩૩ ॥
તેજોડસિ શુકમિત્યાજયં દેવસ્ય ત્યા કુશોદકમ્ । પંચગવ્યમૃચાપૂતં સ્થાપ્યેદગ્નિસંનિધૌ ॥ ૩૪ ॥
આપો હિ પ્હેતિ ચાલોડયા મા નસ્તોકેતિ મન્ત્રેયત્ । સપ્તાવરાસ્તુ પે દર્ભા અચ્છિન્નાગ્નાઃ શુકત્પિષઃ ॥ ૩૫ ॥
એતૈરુદ્ધત્ય હોતવ્યં પંચગવ્યં યયાવિધિ । ઇરાવતી ઇદં વિષ્ણુર્માનસ્તોકેતિ શંવતી ॥ ૩૬ ॥
એતાભિશ્ચૈવ હોતવ્યં હુતશેષં પિબેદ્ દ્વિજઃ । આલોડ્ય પ્રણવેનેવ નિર્મલ્ય પ્રણવેન તુ ॥ ૩૭ ॥
ઉદ્ધૃત્ય પ્રણવેનેવ પિબેચ્ચ પ્રણવેન તુ । યન્વગસ્થિગતં પાપં દેહે તિષ્ઠતિ દેહિનામ્ ॥ ૩૮ ॥
બ્રહ્મકૃચ્ચં દહેત્સર્વં યથૈવાગ્નિરિવેન્નનમ્ । પવિત્રં ત્રિષુ લોકેષુ દેવતાભિરધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

‘ગોમૂત્ર, છાણ, દૂધ, દહીં, ધી અને કુશાનું જલ—એ પવિત્ર અને પાપનાશક ‘પંચગવ્ય’ કહેવાય છે. (કુશોદકમિશ્રિત પંચગવ્ય જ બ્રહ્મકૃચ્ચ કહેવાય છે). બ્રહ્મકૃચ્ચનું વિધાન કરનારા માટે ઉચિત છે કે કાળી ગાયનું ગોમૂત્ર, સફેદ ગાયનું છાણ, તાંબાના રંગની ગાયનું દૂધ, લાલ ગાયનું દહીં અને કપિલ ગાયનું ધી અથવા કપિલ ગાયનું જ ગોમૂત્ર વગેરે પાંચે વસ્તુ લાવે; ૧ પલ ગોમૂત્ર, અર્ધા અંગુઠા ભર છાણ, ૭ પલ દૂધ, ૩ પલ દહીં, ૧ પલ ધી અને ૧ પલ કુશાનું જલ મિલન કરે, ‘ગાયત્રી’ મંત્રથી ગોમૂત્ર વગેરેને ચલાવે, ‘મા નસ્તોકે’ મંત્રથી ગોમૂત્ર ‘ગન્ધ દારા’ મંત્રથી છાણ, ‘આપ્યાયસ્વ’ મંત્રથી દૂધ, ‘દધિકાવ્ત’ મંત્રથી દહીં, ‘તેજોડસિ શુક’ મંત્રથી ધી અને ‘દેવસ્ય ત્યા’ મંત્રથી કુશાનું જલ મિલન કરવું; આ પ્રકારે ઋચાઓથી પવિત્ર કરેલા પંચગવ્યને અગ્નિની પાસે રાખે, મૂકે. ‘આપો હિ પ્હે’ મંત્રથી અભિમંત્રિત કરે (મથે) ‘ઇરાવતી’, ‘ઇદં વિષ્ણુ’ ‘મા નસ્તોકે’ અને ‘શંવતી’ આ ઋચાઓ દ્વારા અન્નભાગથી યુક્ત ૭ હરિત કુશાઓથી પંચગવ્યનો હોમ કરે; હોમથી વધિલું પંચગવ્યને ઓંકાર ભણીને મેળવો, ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરીને મથો, ઓંકાર ભણીને ઉઘાવો અને ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરીને દ્વિજ પીએ - જેવી રીતે અગ્નિ લાકડાને જલાવે છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મકૃચ્ચ મનુષ્યોની ત્વચા અને હાડકાં ટેકેલા પાપને સળગાવી દે છે. દેવતાઓથી અધિષ્ઠિત હોવાને કારણે બ્રહ્મકૃચ્ચ ત્રણે લોકોમાં પવિત્ર થયું છે. (૨૯-૩૯)

એમની સમાન જ અભીષ્ટ છે. આ બધાએ તથા બ્રહ્મચારીઓએ રાત્રે ભોજન કરવું ન જોઈએ. ભણવું, યજ્ઞ કરાવવો અને દાન લેવું—એનું વિધાન મેં વિશેષતઃ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે નથી કર્યું. મારા આશ્રયમાં રહેનારા રાજાઓ અથવા ક્ષત્રિઓ માટે થોડામાં ધર્મ-સંગ્રહ આ પ્રકારે થાય છે. બધા વર્ણોની રક્ષા, યુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ, દુષ્ટ પક્ષીઓ, મૃગો તથા દુરાચારી મનુષ્યોનું દમન કરવું, બધા લોકો પર વિશ્વાસ ન કરવો, કેવળ શિવયોગીઓ પર વિશ્વાસ કરવો, ઋતુકાળમાં જ સ્ત્રીસંસર્ગ કરવો, સેનાનું સંરક્ષણ, ગુપ્તચરને મોકલીને લોકમાં ઘટિત થનારા સમાચારો જાણવા, સદા અસ્ત્ર ધારણ કરવું તથા ભસ્મગય કંચુક (વસ્ત્ર, બાબતર) ધારણ કરવો. ગૌરક્ષા, વાણિજ્ય અને કૃષિ—એ વૈશ્યના ધર્મ છે. શૂદ્રેતરવર્ત્ત—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવા શૂદ્રનો ધર્મ છે. બાગ લગાડવો, મારાં તીર્થોની યાત્રા કરવી, પોતાની ધર્મપત્ની સાથે જ સમાગમ કરવો તે ગૃહસ્થ માટે વિહિત ધર્મ છે. વનવાસીઓ, યતિઓ અને બ્રહ્મચારીઓ માટે બ્રહ્મચર્યનું પાલન મુખ્ય ધર્મ છે. સ્ત્રીઓ માટે પતિની સેવા એ જ સનાતન ધર્મ છે, બીજો નહીં. હે કલ્યાણિ! જો પતિની આજ્ઞા હોય તો નારી મારું પૂજન કરી શકે છે. જો સ્ત્રી પતિની સેવા છોડીને વ્રતમાં તત્પર થતી હોય તો તે નરકમાં જાય છે. આ વિષયમાં વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી.

હવે હું વિધવા સ્ત્રીઓના સનાતન ધર્મનું વર્ણન કરીશ. વ્રત, દાન, તપ, શૌચ, ભૂમિ-શયન, કેવળ રાત્રે જ ભોજન, સદા બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન, ભસ્મ અથવા જલથી સ્નાન,

શાંતિ, મૌન, ક્ષમા, વિધિપૂર્વક બધા જીવોને
અન્નનું વિતરણ, આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા તથા
વિશેષતઃ એકાદશીએ વિધિવત્ ઉપવાસ અને
મારું પૂજન—એ વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મ છે. હે
દેવી! આ પ્રકારે મેં સંક્ષેપમાં પોતાના આશ્રમનું
સેવન કરનારા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિઓ, વૈશ્યો,
સંન્યાસીઓ તથા વાનપ્રસ્થીઓ તથા ગૃહસ્થોના
ધર્મોનું વર્ણન કર્યું. સાથે જ શૂદ્રો અને નારીઓને
માટે પણ આ સનાતન ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.
હે દેવેશ્વરિ! તમારે સદા મારું ધ્યાન અને મારા
પડક્ષર-મંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. આ જ સંપૂર્ણ
વેદોક્ત ધર્મ છે અને આ જ ધર્મ તથા અર્થનો
સંગ્રહ છે.

લોકમાં જે મનુષ્ય પોતાની ઈચ્છાથી મારા વિગ્રહની સેવાનું વ્રત ધારણ કરેલ છે, પૂર્વજન્મની સેવાના સંસ્કારથી યુક્ત હોવાને કારણે ભાવાતિરેકથી સંપન્ન છે, તે સ્ત્રી વગેરે વિષયોમાં અનુરક્ત હોય અથવા વિરક્ત હોય, પાપોથી એ જ રીતે લિપ્ત થતા નથી, જેવી રીતે જલથી કમળનું પતું-પાન લિપ્ત થતું નથી. મારા પ્રસાદથી વિશુદ્ધ થયેલા એ વિવેકી પુરુષોને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. પછી એમને માટે કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિધિ-નિષેધ રહેતો નથી. સમાધિ તથા શરણાગતિ પણ જરૂરી રહેતી નથી. જેમકે મારે માટે કોઈ વિધિ-નિષેધ નથી, એવી જ રીતે એમને માટે પણ નથી. પરિપૂર્ણ હોવાને કારણે મારે માટે કશું સાધ્ય નથી, એ જ પ્રકારે એ કૃતકૃત્ય જ્ઞાનયોગીઓ માટે પણ કોઈ કર્તવ્ય રહી જતું નથી. તે મારા ભક્તોના હિત માટે માનવભાવનો આશ્રય લઈને ભૂતલ પર સ્થિત છે. એમને રુદ્રલોકથી પરિબ્રષ્ટ રુદ્ર જ સમજવા

જોઈએ, એમાં સંશય નથી. જેવી રીતે મારી આજ્ઞા બ્રહ્મા વગેરે દેવતાઓને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનારી બને છે, એવી જ રીતે એ શિવયોગીઓની આજ્ઞા પણ અન્ય મનુષ્યોને કર્તવ્ય-કર્મમાં લગાડનારી છે. તે મારી આજ્ઞાના આધાર છે. એમનામાં અતિશય સદ્ભાવ પણ છે. એટલે એમનાં દર્શન કરવા માત્રથી સર્વ પાપનો નાશ થઈ જાય છે તથા પ્રશસ્ત ફળની પ્રાપ્તિને સૂચિત કરનારા વિશ્વાસ પણ વૃદ્ધિ થાય છે. જે પુરુષોનો મારામાં અનુરાગ છે, એમને એ વાતોનું પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે, જે પહેલાં ક્યારેય એમણે જોઈ, સાંભળી કે અનુભવી પણ ન હોય. એમનામાં અકસ્માત્ કંપ, સ્વેદ, અશ્રુપાત, કંઠમાં સ્વરવિકાર તથા આનંદ વગેરે ભાવોનો વારંવાર ઉદય થવા માંડે છે. એ બધાં લક્ષણ એમનામાં ક્યારેક એક એક કરીને અલગ પ્રગટ થાય છે અને ક્યારેક સંપૂર્ણ ભાવોનો એકસાથે ઉદય થવા માંડે છે. ક્યારેય અલગ ન થનારા આ મંદ, મધ્યમ અને ઉત્તમ ભાવો દ્વારા એ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની ઓળખાણ કરી લેવી જોઈએ.

જ્યારે લોખંડ આગમાં તપીને લાલધૂમ ઘઈ જાય છે, ત્યારે તે કેવળ લોખંડ નથી રહી જતું, એવું જ મારું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તે કેવળ મનુષ્ય નથી રહી જતા—તે મુજ સ્વરૂપ બની જાય છે. હાથ, પગ વગેરે સાધર્મ્યથી માનવ-શરીર ધારણ કરવા છતાં પણ તે વાસ્તવમાં રુદ્ર છે. એમને પ્રાકૃત મનુષ્ય સમજીને વિદ્વાન પુરુષે એમની અવહેલના ન કરવી જોઈએ—જે મૃદચિત્ત માનવ એમની અવહેલના કરે છે. તે પોતાનું આયુષ્ય, લક્ષ્મી, કુળ અને શીલનો ત્યાગ કરીને

નરકમાં પડે છે અથવા બહુ કહેવાથી શો લાભ?
ગમે તે ઉપાયે મુજમાં ચિત્ત લગાડી દેવું તે
કલ્યાણની પ્રાપ્તિનું એકમાત્ર સાધન છે.

ઉપમન્યુ કહે છે—આ પ્રકારે પરમાત્મા શ્રીકંઠનાથ શિવે ત્રણે લોકોના હિત માટે જ્ઞાનના સારભૂત અર્થનો સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે. સંપૂર્ણ વેદશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ અને વિદ્યાઓ આ વિજ્ઞાન-સંગ્રહની જ વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ છે. જ્ઞાન, જ્ઞેય, અનુષ્ઠેય, અધિકાર, સાધન અને સાધ્ય—એ છ અર્થોનો જ આ સંક્ષિપ્ત સંગ્રહ બતાવ્યો છે. હે શ્રીકૃષ્ણ! જે શિવ અને શિવાસંબંધી જ્ઞાનામૃતથી તૃપ્ત છે, અને એમની ભક્તિથી સંપન્ન છે, એમને માટે અંદર-બહાર કશુંય કર્તવ્ય શેષ નથી. એટલા માટે ક્રમશઃ બાહ્ય અને આભ્યંતર કર્મનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનથી જ્ઞેયનો સાક્ષાત્કાર કરીને પછી આ સાધનભૂત જ્ઞાનને પણ છોડી દે. જો ચિત્ત શિવમાં એકાગ્ર નથી તો કર્મ કરવાથી પણ શો લાભ? અને જો ચિત્ત એકાગ્ર જ છે તો કર્મ કરવાની આવશ્યકતા શી છે? તેથી બહાર અને અંદરનાં કર્મ કરે કે ન કરે જે કોઈ ઉપાયથી ભગવાન શિવમાં ચિત્ત પસોવે. જેનું ચિત્ત ભગવાન શિવમાં લાગેલું છે અને જેમની બુદ્ધિ સુસ્થિર છે, એવા સત્પુરુષોને ઈલલોકમાં અને પરલોકમાં પણ સર્વત્ર પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં ‘ૐ નમઃ શિવાય’ એ મંત્રથી સર્વ સિદ્ધિઓ સુલભ થાય છે તેથી પરાવર વિભૂતિ (ઉત્તમ-મધ્યમ ઐશ્વર્ય)ની પ્રાપ્તિ માટે આ મંત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

(अध्याय ११)

પંચાક્ષર-મંત્રના માહાત્મ્યનું વર્ણન

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—હે સર્વજ્ઞ મહર્ષિ પ્રવર!
આપ સંપૂર્ણ જ્ઞાનના મહાસાગર છો. હવે હું
આપના મુખે પંચાક્ષરમંત્રના માહાત્મ્યનું તત્વત-
વર્ણન સાંભળવા ચાહું છું.

ઉપમન્યુએ કહ્યું—હે દેવકીનંદન! પંચાક્ષર-મંત્રના માહાત્મ્યને વિસ્તારપૂર્વક કહેવા-વર્ણવવા તો સો કરોડ વર્ષોમાં પણ તે ન થઈ શકે, તેથી સંક્ષેપમાં એનો મહિમા સાંભળો—વેદમાં તથા શૈવાગમમાં બંને જગાએ આ પડક્ષર (પ્રણવસહિત પંચાક્ષર) મંત્ર સમસ્ત શિવભક્તોને સંપૂર્ણ અર્થનો સાધક કહેવામાં આવ્યો છે. આ મંત્રમાં અક્ષર તો થોડા જ છે, પરંતુ એ માધ્યન અર્થથી સંપન્ન છે. તે વેદનું સારતત્ત્વ છે. મોક્ષ આપનાર છે, શિવની આજ્ઞાથી સિદ્ધ છે, સંદેહશૂન્ય છે તથા શિવસ્વરૂપ વાક્ય છે. એ વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓથી યુક્ત, દિવ્ય, લોકોના મનને પ્રસન્ન અને નિર્મળ કરનારો, સુનિશ્ચિત અર્થવાળો (અથવા નિશ્ચય જ મનોરથને પૂર્ણ કરનારો) તથા પરમેશ્વરનું ગંભીર વચન છે. આ મંત્રનું મુખથી સુખપૂર્વક ઉચ્ચારણ થાય છે. સર્વજ્ઞ શિવે સંપૂર્ણ દેહધારીઓના બધા જ મનોરથની સિદ્ધિ માટે આ 'ૐ નમઃ શિવાય' મંત્રનું પ્રતિષ્ઠાદન કર્યું છે. આ આદિ પડક્ષર-મંત્ર સંપૂર્ણ વિદ્યાઓ (મંત્રો)નું બીજ (મૂળ) છે. જેવી વડના ટેટામાં મધ્યન વૃક્ષ છુપાઈને રહ્યું છે, એવી જ રીતે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી પણ આ મંત્રને માધ્યન અર્થથી પરિપૂર્ણ સમજવો જોઈએ.

‘ૐ’ આ એકાક્ષર-મંત્રમાં ત્રણે ગુણોથી
અતીત, સર્વજ્ઞ, સર્વકર્તા, ધૃતિમાન, સર્વ વ્યાપ્ત
પ્રભુ શિવ પ્રતિષ્ઠિત છે. ઈશાન વગેરે જે સૂક્ષ્મ

એકાક્ષરરૂપ બ્રહ્મ છે, એ બધું 'નમઃ શિવાય' એ મંત્રમાં ક્રમશઃ સ્થિત છે. સૂક્ષ્મ પદક્ષર-મંત્રમાં પંચબ્રહ્મરૂપધારી સાક્ષાત્ ભગવાન શિવ સ્વભાવતઃ વાય્ય-વાચકભાવથી બિરાજમાન છે. અપ્રમેય હોવાને કારણે શિવ વાય્ય છે અને મંત્ર એનો વાયક છે. શિવ અને મંત્રનો વાય્ય-વાચક ભાવ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. જેવી રીતે આ ધોર સંસારસાગર અનાદિકાળથી પ્રવૃત્ત છે તેવી જ રીતે સંસારથી છોડાવનાર ભગવાન શિવ પણ અનાદિકાળથી જ નિત્ય બિરાજમાન છે. જેવી રીતે ઔષધ રોગનો સ્વભાવતઃ શત્રુ છે, એ જ પ્રકારે ભગવાન શિવ સંસારદોષોના સ્વાભાવિક શત્રુ મનાયા છે. જો એ ભગવાન વિશ્વનાથ ન હોય તો આ જગત્ અંધકારમય થઈ જાત, કેમકે પ્રકૃતિ જડ છે અને જીવાત્મા અજ્ઞાની છે. અતઃ એમને પ્રકાશ આપનાર પરમાત્મા જ છે. પ્રકૃતિથી લઈને પરમાત્મા-પર્યંત જે કંઈ જડરૂપ તાવ છે, તે કોઈ બુદ્ધિમાન (ચેતન) કારણ વગર 'કર્તા' નથી જણાયા. જીવોને માટે ધર્મ કરવાનું અને અધર્મથી બચવાનું—એવો ઉપદેશ અપાય છે. એમાં બંધન અને મોક્ષ પણ જોવા મળે છે. અતઃ વિચાર કરવાથી સર્વજ્ઞ પરમાત્મા શિવ સિવાય ગ્રાણીઓના આદિસર્ગની સિદ્ધિ થતી નથી. જેવી રીતે રોગી વૈદ્ય વગર સુખથી રહિત થઈને ક્લેશ પામે છે, એવી જ રીતે સર્વજ્ઞ શિવનો આશ્રય ન લઈને સંસારી જીવ વિવિધ પ્રકારના ક્લેશ ભોગવે છે.

તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવોનો સંસાર-
સાગરથી ઉદ્ધાર કરનારા સ્વામી જનાદિ સર્વજ્ઞ
પરિપૂર્ણ સદાશિવ જ વિદ્યમાન છે. તે પ્રભુ

આ પ્રતો દ્વારા મારા લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ જે ભક્તિપૂર્વક પંચાક્ષર-મંત્રથી જ એક વાર મારું પૂજન કરી લે છે, તે પણ આ મંત્રના જ પ્રતાપથી મારા ધામમાં પહોંચી જાય છે. એટલા માટે તપ, યજ્ઞ, વ્રત અને નિયમ પંચાક્ષર દ્વારા મારા પૂજનની કરોડની કલાની સમાન પણ નથી. કોઈ બદ્ધ હોય અથવા મુક્ત હોય, જે પંચાક્ષર-મંત્ર દ્વારા મારું પૂજન કરે છે, તે અવશ્ય જ સંસાર-પાશથી છુટકારો મેળવે છે. હે દેવી! ઈશાન આદિ પાંચ બ્રહ્મ જેનાં અંગ છે, એ ષડક્ષર અથવા પંચાક્ષર-મંત્ર દ્વારા જે ભક્તિભાવથી મારું પૂજન કરે છે, તે મુક્ત થઈ જાય છે. કોઈ પતિત હોય કે અપતિત, તે આ પંચાક્ષર-દ્વારા મારું પૂજન કરે. મારો ભક્ત પંચાક્ષર-મંત્રનો ઉપદેશ ગુરુ પાસેથી લઈ લે या ન લે, તે ક્રોધને જીતીને આ મંત્ર દ્વારા મારી પૂજા કર્યા કરે. જેણે મંત્રની દીક્ષા નથી લીધી, એની અપેક્ષા દીક્ષા લેનારો પુરુષ કોટિ-કોટિ ગણો અધિક મનાયો છે. તેથી હે દેવી! દીક્ષા લઈને જે આ મંત્રથી મારું પૂજન કરવું જોઈએ. જે આ મંત્રની દીક્ષા લઈને મૈત્રી, મુદિતા (કરુણા, ઉપેક્ષા) વગેરે ગુણોથી યુક્ત તથા બ્રહ્મચર્ય પરાયણ થઈને ભક્તિભાવથી મારું પૂજન કરે છે, તે મારી સમતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ વિષયમાં અધિક કહેવાથી શો લાભ? મારા પંચાક્ષર-મંત્રમાં બધા ભક્તોને અધિકાર છે, તેથી જ તે શ્રેષ્ઠતર મંત્ર છે. પંચાક્ષરના પ્રભાવતી જ લોક, વેદ, માહર્ષિ, સનાતન ધર્મ, દેવતા તથા આ સંપૂર્ણ જગટ કરી રહ્યું છે.

હે દેવી! પ્રલયકાળે જ્યારે ચરાચર જગત

નષ્ટ થઈ જાય છે અને સમગ્ર પ્રપંચ પ્રકૃતિમાં મળીને ત્યાં જ લીન થઈ જાય છે, ત્યારે હું એકલો જ સ્થિત રહું છું, બીજું કોઈ ક્યાંય રહેતું નથી. એ સમયે સમસ્ત દેવતા અને શાસ્ત્ર પંચાક્ષર-મંત્રમાં સ્થિત રહે છે. તેથી મારી શક્તિથી પાલિત હોવાને કારણે તે નષ્ટ થતાં નથી. તદનંતર મુજથી જ પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદથી યુક્ત સૃષ્ટિ થાય છે. તત્પશ્યાત્ ત્રિગુણાત્મક મૂર્તિઓનો સંહાર કરનાર અવાંતર પ્રલય થાય છે. એ પ્રલયકાળમાં ભગવાન નારાયણ દેવ માયામય શરીરનો આશ્રય લઈ જલની અંદર શેષશૈયા પર શયન કરે છે. એમના નાભિકમળથી પંચમુખ બ્રહ્માજીનો જન્મ થાય છે. બ્રહ્માજી ત્રણે લોકોની સૃષ્ટિ કરવા ચાહે છે; પરંતુ કોઈ સહાયક ન હોવાથી એ સૃષ્ટિ કરી શકતા નહોતા. ત્યારે એમણે પહેલાં અગિત તેજસ્વી દશ મહર્ષિઓની સૃષ્ટિ કરી, જે એમના માનસપુત્રો કહેવાયા. એ પુત્રોની સિદ્ધિ વધારવા માટે પિતામહ બ્રહ્માએ મને કહ્યું—હે મહાદેવ! હે મહેશ્વર! મારા પુત્રોને શક્તિનું પ્રદાન કરો. એમની આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરવાથી પાંચ મુખ ધારણ કરનારા મેં બ્રહ્માજી પ્રતિ પ્રત્યેક મુખથી એક એક અક્ષરના ક્રમથી પાંચ અક્ષરોનો ઉપદેશ કર્યો. લોકપિતામહ બ્રહ્માજીએ પાત્ર પોતાનાં પાંચ મુખો દ્વારા ક્રમશઃ એ પાંચ અક્ષરોને ગ્રહણ કર્યા અને વાચ્ય-વાચક બાવથી મુજ મહેશ્વરને જાણ્યા-મંત્રના પ્રયોગને જાણીને પ્રજાપતિએ વિધિવત્ એને સિદ્ધ કર્યો. તત્પશ્યાત્ એમણે પોતાના પુત્રોને યથાવત્ રૂપે એ મંત્રનો અને એના અર્થનો પાત્ર ઉપદેશ કર્યો. સાક્ષાત્ લોકપિતામહ

પાસેથી મે મંત્રને મેળવીને મારી પહેલાં મારા જ મુખે નીકળી; એટલા માટે મારા સાધનાની ઈચ્છા રાખનારા એ મુનિઓએ જ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારી છે. એનું એક ની બતાવેલી પદ્ધતિથી એ મંત્રનો જપ કરતાં દેવીરૂપે ધ્યાન કરવું જોઈએ. એ દેવીની અંગકાંતિ મેરુના રમણીય શિખર પર મુંજવાન પર્વત તપાવેલા સુવર્ણ સમાન છે. એમનાં પીન પયોધર એક સહસ્ર દિવ્ય વર્ષો સુધી તીવ્ર તપસ્યા ઉપર ઊઠેલાં છે. એ ચાર ભુજાઓ અને ત્રણ તે લોકસૃષ્ટિ માટે અત્યંત ઉત્સુક હતા. નેત્રોથી સુશોભિત છે. એમના મસ્તક પર એ વાયુ પીને કદોર તપસ્યામાં લાગી ગયા. બાલચંદ્રમાનો મુગટ છે. બે હાથમાં પદ્મ અને એમની તપસ્યા ચાલી રહી હતી, તે ઉત્પલ છે. અન્ય બે હાથમાં વરદ અને અભયની મુંજવાન પર્વત સદાયે મને પ્રિય છે અને મુદ્રા છે. મુખાકૃતિ સૌમ્ય છે. એ સમસ્ત શુભ-ભક્તોએ નિરંતર એની રક્ષા કરી છે. લક્ષ્મીથી સંપન્ન અને સંપૂર્ણ આભૂષણોથી એ ઋષિઓની ભક્તિ જોઈને મેં એમને વિભૂષિત છે. શ્વેત કમળના આસન પર એ દર્શન આપ્યાં અને એ આર્ય ઋષિઓને બિરાજમાન છે. એમના કાળા-કાળા વાંકડિયા સ્વર-મંત્રના ઋષિ, દેવતા, બીજ, શક્તિ, કેશ બહુ જ શોભે છે. એમનાં અંગોમાં પાંચ પડંગન્યાસ, દિગ્બંધન અને વિનિયોગ - પ્રકારના વર્ણ છે. જેની રશ્મિઓ પ્રકાશિત થઈ બધી વાતોનું પૂર્ણરૂપે જ્ઞાન કરાવ્યું. સંસારની રહી છે. એ વર્ણ છે : પીત, કૃષ્ણ, પૂત્ર, સ્વર્ણમ વધે એ માટે મેં એમને મંત્રની બધી અને રક્ત - આ વર્ણોનો જો પૃથક્ પૃથક્ પ્રયોગ ઓ બતાવી ત્યારે તે એ મંત્રના માહાત્મ્યથી ધાય તો એમને બિંદુ અને નાદથી વિભૂષિત થયામાં ઘણા વધી ગયા અને દેવતાઓ, કરવા જોઈએ. બિંદુની આકૃતિ અર્ધચંદ્ર-સમાન છે અને નાદની આકૃતિ દીપશિખા સમાન છે. તે તથા મનુષ્યોની સૃષ્ટિનો સારી પેઠે છે અને નાદની આકૃતિ દીપશિખા સમાન છે. માર કરવા લાગ્યા. હે સુમુખિ! આમ તો આ મંત્રના બધા જ અક્ષરો હવે આ ઉત્તમ વિદ્યા પંચાક્ષરીના સ્વરૂપનું બીજરૂપ છે, તથાપિ એમાં બીજા અક્ષરને આ કરવામાં આવે છે. આદિમાં 'નમઃ' પદનો મંત્રનું બીજ સમજવું જોઈએ. દીર્ઘસ્વરપૂર્વક જે કરવો જોઈએ. એ પછી 'શિવાય' પદનો. ચોથો વર્ણ છે અને કીલક અને પાંચમા વર્ણને જ તે પંચાક્ષરી વિદ્યા છે, જે સમસ્ત શક્તિ સમજવી જોઈએ. આ મંત્રના વામદેવ ઓની શિરમોર છે તથા સંપૂર્ણ શબ્દ ઋષિ છે અને પંક્તિ છંદ છે. હે વરાનને! હું તપની બીજરૂપિણી છે. આ વિદ્યા પહેલાં શિવ જ આ મંત્ર દેવતા છું."

‘ૐ’ અત્ય ધ્રીશિવપંચાક્ષરી મંત્રસ્ય વામદેવ ઋષિઃ, પંક્તિઃ છંદઃ, શિવો દેવતા, મં બીજમ્, પં શક્તિઃ, પાં કીલકં, સદાશિવકૃપાપ્રસાદોપલબ્ધિપૂર્વકમખિલ પુરુષાર્થ સિદ્ધયે જપે વિનિયોગઃ” શિવપુરાણના આ વર્ણન અનુસાર આજ વિનિયોગ-વાક્ય છે. મંત્ર-મહાર્ણવ વગેરેમાં જે વિનિયોગ આપ્યો છે, એમાં ‘ૐ’ બીજમ્, ‘નમઃ’ શક્તિઃ અને ‘શિવાય’ ઈતિ કીલકમ્ એટલું અંતર છે.

ગુરુ પાસેથી મંત્ર લેવાની તથા એના જપની વિધિ
તથા એનો મહિમા, મંત્રની ગણના માટે વિભિન્ન
મહત્ત્વ તથા આંગળીઓના ઉપયોગનું વર્ણન, જપ
તથા દિશા જપમાં વર્જનીય વાતો, સદાચારનું મ
પ્રશંસા તથા પંચાક્ષર-મંત્રની વિશેષતા

(મહાદેવજી કહે છે)—હે વરાનને! આજ્ઞાહીન, ક્રિયાહીન, શ્રદ્ધાહીન તથા વિધિના પાલનાર્થ આવશ્યક દક્ષિણાથી હીન જે જપ કરવામાં આવે છે, તે સદા નિષ્ફળ થાય છે. મારો સ્વરૂપભૂત મંત્ર જો આજ્ઞાસિદ્ધ, ક્રિયાસિદ્ધ, શ્રદ્ધાસિદ્ધ હોવાની સાથે જ દક્ષિણાથી પાત્ર યુક્ત હોય તો એની સિદ્ધિ થાય છે અને એનાથી મહાન ફળ મળે છે. શિષ્ય માટે એ જરૂરી છે કે તે પહેલાં તત્ત્વવેત્તા આચાર્ય, જપશીલ, સદ્ગુણસંપન્ન ધ્યાનયોગપરાયણ અને બ્રાહ્મણ ગુરુની સેવામાં ઉપસ્થિત થાય, મનમાં શુદ્ધ ભાવ રાખીને પ્રયત્નપૂર્વક એમને સંતુષ્ટ કરે. બ્રાહ્મણ સાધક પોતાનાં મન, વાણી, શરીર અને ધનથી આચાર્યનું પૂજન કરે. તે જો વૈભવ હોય તો ગુરુને ભક્તિભાવથી હાથી, ઘોડા, રથ, રત્ન સ્ત્ર અને ગૃહ વગેરે અર્પિત કરે. જો તે પોતાને માટે સિદ્ધિ ચાહતો હોય તો તેણે ધનના દાનમાં કૃષ્ણતા ન કરવી. તદનંતર બધી સામગ્રીસહિત પોતાની જાતને ગુરુની સેવામાં અર્પિત કરી દેવી.

આ પ્રકારે યથાશક્તિ નિશ્ચલભાવથી ગુરુની આપે—'તમારું ક
વિધિવત્, પૂજા કરીને તે ગુરુ પાસેથી મંત્ર અને શોભન લો, ત્રિય
જ્ઞાનનો ઉપદેશ ક્રમશઃ ગ્રહણ કરે. આ રીતે અને આજ્ઞા આપે.

મંત્ર અને આજ્ઞા મેળવી છે. શિષ્ય એકાગ્રચિત્ત થઈને સંકલ્પ કરીને પુરશ્ચરણપૂર્વક પ્રતિદિન એ મંત્રનો જપ કરતો રહે. તે જ્યાં સુધી જીવે, ત્યાં સુધી અનન્યભાવથી તત્પરતાપૂર્વક નિત્ય એક હજાર આઠ મંત્રોનો જપ કર્યા કરે. જે આવું કરે છે તે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રતિદિન સંયમથી રહીને કેવળ રાત્રે જ ભોજન કરે છે અને મંત્રના જેટલા અક્ષર છે, એટલા લાખના ચાર ગણા જપ આદરપૂર્વક પૂરા કરી દે છે તે 'પૌરશ્ચરણિક' કહેવાય છે, જે પુરશ્ચરણ કરીને પ્રતિદિન જપ કરતો રહે છે. એના સમાન આ લોકમાં બીજું કોઈ નથી. તે સિદ્ધિદાયક સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સાધક માટે જરૂરી છે કે તે શુદ્ધ દેશમાં સ્નાન કરીને સુંદર આસન બાંધીને પોતાના હૃદયમાં તમારી સાથે મુજ શિવનું અને પોતાના ગુરુનું ચિંતન કરતાં કરતાં ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફ મુખ કરીને મૌન ભાવથી બેસે, ચિત્તને એકાગ્ર કરે તથા દહન-પ્લાવન વગેરે દ્વારા પાંચ તત્ત્વોનું શોધન કરીને મંત્રના ન્યાસ વગેરે કરે. એ પછી સકલી-કરણની ક્રિયા સંપન્ન કરીને પ્રાણ અને અપાનનું નિયમન કરતાં અમે બંનેનું સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે અને વિદ્યાસ્થાન પોતાને રૂપ, રૂપિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ તથા મંત્રના વાચ્યાર્થરૂપ મુજ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરીને પંચાક્ષરીનો જપ કરે. માનસ જપ ઉત્તમ છે, ઉપાંશુ જપ મધ્યમ છે તથા વાચિક જપ એથી પણ નિમ્નકોટિનો મનાય છે—એવું આગમાર્થવિશારદ વિદ્વાનોનું કથન છે. જે ઊંચા-નીચા સ્વરથી યુક્ત તથા સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ પદો અને અક્ષરો સાથે મંત્રનો વાણી

દ્વારા ઉચ્ચારણ કરે છે એને 'વાચિક' કહેવાય છે જે જપમાં કેવળ જિહ્વા જ હાલે છે અથવા બહુ જ ધીમા સ્વરથી અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય છે તથા જે બીજાના કાનમાં પડવા છતાં પણ એમને સંભળાય નહીં, એવા જપને 'ઉપાંશુ' કહે છે. જે જપમાં અક્ષર-પંક્તિના એક વર્ણથી બીજા વર્ણનો, એક પદથી બીજા પદનો તથા શબ્દ અને અર્થનું મન દ્વારા વારંવાર ગિંતનમાત્ર થાય છે, તે 'માનસ' જમ કહેવાય છે. વાચિક જપ એકગણું ફળ આપે છે, ઉપાંશુ જપ સો ગણું ફળ આપે છે એવું કહેવાય છે, માનસ જપનું ફળ હજારગણું કહેવાય છે તથા સર્ગર્ભ જપ એનાથી પણ સોગણું અધિક ફળ આપે છે. પ્રાણાયામપૂર્વક જે જપ થાય છે, એને 'સર્ગર્ભ' જપ કહે છે. અર્ગર્ભ જપમાં પણ આદિ અને અંતમાં પ્રાણાયામ કરતી વખતે ચાલીશ વાર મંત્રનું સ્મરણ કરી લે છે. જે આમ કરવામાં અસમર્થ હોય, તે પોતાની શક્તિ અનુસાર જેટલા થઈ શકે, એટલા જ મંત્રોનો માનસિક જપ કરી લે. પાંચ, ત્રણ અથવા એક વાર અર્ગર્ભ અથવા સર્ગર્ભ પ્રાણાયામ કરે. આ બંનેમાં સર્ગર્ભ પ્રાણાયામ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે. સર્ગર્ભની અપેક્ષાએ પણ ધ્યાન સહિત જપ હજારગણું ફળ આપનાર કહેવાય છે. આ પાંચ પ્રકારના જપમાંથી કોઈ પણ જપ પોતાની શક્તિ અનુસાર કરવો જોઈએ.

આંગણીથી જાપની ગણના કરવી એકગણી
મનાય છે, રેખાથી ગણના કરવી તે આઠગણી
ઉત્તમ ગણાય છે. પુત્રજીવ (જિયાપોતા)નાં
બીજોની માળાથી ગણના કરવાથી જાપનું દશગણું
ફળ મળે છે. રાખના મણકાથી સોગણું, મુંગા

મનુષ્ય જપ અને ધ્યાન કરીને કલ્યાણનો ભાગી થાય છે. આચાર પરમ ધર્મ છે, આચાર ઉત્તમ ધન છે, આચાર શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે અને આચાર જ પરમ ગતિ છે. આચારહીન પુરુષ સંસારમાં નિંદિત થાય છે અને પરલોકમાં પણ સુખ પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેથી સૌએ આચારવાન થવું જોઈએ.* વેદજ્ઞ વિદ્વાનોએ વેદશાસ્ત્રના કથનાનુસાર જે વર્ણને માટે જે કર્મ વિહિત બતાવ્યું છે, એ વર્ણના પુરુષે એ જ કર્મનું સમ્યક્ આચરણ કરવું જોઈએ, એ જ એનો સદાચાર છે, બીજો નહીં. સત્પુરુષોએ એનું આચરણ કર્યું છે; એટલા જ માટે સદાચાર કહેવાય છે. એ સદાચારનું મૂળ કારણ આસ્તિકતા છે. જો મનુષ્ય આસ્તિક હોય તો પ્રમાદ વગેરેને કારણે સદાચારથી ભ્રષ્ટ થઈ જવા છતાં પણ દૂષિત થતો નથી. તેથી સદા આસ્તિકતાનો સહારો લેવો જોઈએ. જેવી રીતે આ લોકમાં સત્કર્મ કરવાથી સુખ મળે છે અને દુષ્કર્મ કરવાથી દુઃખ થાય છે, એવી જ રીતે પરલોકમાં પણ થાય છે, આ વિશ્વાસને આસ્તિકતા કહે છે.

સદાચારથી હીન, પતિત અને અત્યંજનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કલિયુગમાં પંચાક્ષર-મંત્રથી અધિકો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ચાલતાં-ફરતાં, ઊભા રહેતાં અથવા સ્વેચ્છાનુસાર કર્મ કરતાં અપવિત્ર કે પવિત્ર પુરુષના જપ કરવાથી પણ આ મંત્ર નિષ્ફળ થતો નથી. અંત્યજ, મૂર્ખ, મૂઢ, પતિત, મર્યાદારહિત અને નીચને માટે પણ આ

મંત્ર નિષ્ફળ થતો નથી. કોઈ પણ અવસ્થામાં પડેલો મનુષ્ય પણ, જો મારામાં ઉત્તમ ભક્તિભાવ રાખતો હોય, તો એને માટે આ મંત્ર નિઃસંદેહ સિદ્ધ થશે જ, પરંતુ બીજા કોઈને માટે તે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. હે પ્રિયે! આ મંત્ર માટે લગ્ન, તિથિ, નક્ષત્ર, વાર અને યોગ વગેરેનો વધારે વિચાર અપેક્ષિત નથી. આ મંત્ર ક્યારેય સુખ થતો નથી, સદા જાગ્રત જ રહે છે. આ મહામંત્ર ક્યારેય કોઈનો શત્રુ નથી થતો. એ સદા સુસિદ્ધ, સિદ્ધ અથવા સાધ્ય જ રહે, સિદ્ધ ગુરુના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલો મંત્ર સુસિદ્ધ કહેવાય છે. અસિદ્ધ ગુરુનો પણ આપેલો મંત્ર સિદ્ધ કહેવાય છે, જે કેવળ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયો છે. કોઈ ગુરુ પાસે ઉપદેશપૂર્વક નથી મળ્યો. તે મંત્ર સાધ્ય હોય છે. જે મુજમાં, મંત્રમાં અને ગુરુમાં અતિશય શ્રદ્ધા રાખનારા છે, એમણે મળેલા મંત્ર કોઈ ગુરુ દ્વારા સાધિત હોય કે અસાધિત હોય, સિદ્ધ થઈને જ રહે છે, એમાં સંશય નથી. એટલા માટે અધિકારીની દૃષ્ટિએ વિઘ્નયુક્ત થનારા બીજા મંત્રોને છોડીને વિદ્વાન પુરુષ સાક્ષાત્ પરમા વિદ્યા પંચાક્ષરીની આશ્રય લે. બીજા મંત્રોના સિદ્ધ થઈ જવાથી આ મંત્ર સિદ્ધ થતો નથી. પરંતુ આ મહામંત્રના સિદ્ધ થઈ જવાથી બીજા મંત્રો અવશ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. હે મહેશ્વરિ! જેવી રીતે અન્ય દેવતાઓની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ હું પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ મારી પ્રાપ્તિ થઈ ગયા પછી બધા દેવતા પ્રાપ્ત થઈ

* આચાર: પરમો ધર્મ આચાર: પરમ ધનમ્ । આચાર: પરમા વિદ્યા આચાર: પરમા ગતિ: ॥
આચારહીન: પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિત: । પરત્ર ચ સુખી ન સ્યાન્તસ્માદાચારવાન્ ભવને ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૧૪/૫૫-૫૬)

છે; તેથી સંક્ષેપથી એ વિષયમાં નિવેદન કરવામાં આવે છે. જે શિષ્યમાં ગુરુની શક્તિનો પાત નથી થયો, એમાં શુદ્ધિ આવતી નથી તથા એમાં ન તો વિદ્યા, ન શિવાચાર, ન મુક્તિ અને ન તો સિદ્ધિઓ જ હોય છે; તેથી પ્રચુર શક્તિપાતનાં લક્ષણો જોઈને ગુરુ જ્ઞાન અથવા ક્રિયા દ્વારા શિષ્યનું શોધન કરે છે. જો મોહવશ આનાથી વિપરીત આચરણ કરે છે તો તે દુર્બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે; તેથી ગુરુ બધી જ રીતે શિષ્યનું પરીક્ષણ કરે. ઉત્કૃષ્ટ બોધ અને આનંદની પ્રાપ્તિ જ શક્તિપાતનું લક્ષણ છે; કેમકે તે પરમાશક્તિ પ્રબોધાનંદરૂપિણી છે જ. આનંદ અને બોધનું લક્ષણ છે અંતઃકરણમાં (સાત્ત્વિક) વિકાર. જ્યારે અંતઃકરણ દ્રવિત થાય છે, ત્યારે બાહ્ય શરીરમાં કંપ, રોમાંચ, સ્વરવિકાર^૧ નેત્રવિકાર^૨ અને અંગવિકાર^૩ પ્રગટ થાય છે.

શિષ્ય પણ શિવપૂજન વગેરેમાં ગુરુનો સંપર્ક પ્રાપ્ત કરીને અથવા એમની સાથે રહીને એમનામાં પ્રગટ થનારાં એ લક્ષણોથી ગુરુની પરીક્ષા કરે. શિષ્ય ગુરુનો શિક્ષણીય હોય છે અને એમનો ગુરુ પ્રત્યે ગૌરવનો ભાવ હોય છે. એટલા માટે સર્વથા પ્રયત્ન કરીને શિષ્ય એવું આચરણ કરે, જે ગુરુના ગૌરવને અનુરૂપ હોય. જે ગુરુ છે તે શિવ કહેવાય છે અને જે શિવ છે તેમને ગુરુ કહેવાય છે. વિદ્યાના આકારમાં શિવ જ ગુરુ બનીને બિરાજમાન છે. જેવા શિવ છે એવી વિદ્યા છે અને જેવી વિદ્યા

છે તેવા ગુરુ છે. શિવ, વિદ્યા અને પૂજનનું સમાન ફળ છે. શિવ સર્વદેવાત્મા અને ગુરુ સર્વમંત્રમય છે. તેથી સંપૂર્ણ ગુરુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરવી જોઈએ. મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ ચાહતો હોય બુદ્ધિમાન હોય તો તે ગુરુ પ્રત્યે મન, અને ક્રિયા દ્વારા ક્યારેય મિથ્યાચાર કરવતાર્થ ન કરે. ગુરુ આજ્ઞા આપે કે ન શિષ્ય સદા એમનું હિત અને પ્રિય કરે. સામે અને પીઠ પાછળ પત્ર એમનું જ કાર્ય કરે. આવા આચારથી યુક્ત ગુરુભક્ત સદા મનમાં ઉત્સાહ રાખનારો જે ગુરુનાં કાર્ય કરનારો શિષ્ય છે, તે જ શૈવ ઉપદેશોનો અધિકારી છે. જો ગુરુ ગુરુ વિદ્વાન, પરમાનંદના પ્રકાશક, તત્ત્વવેત્તા શિવ-ભક્ત છે તો તે જ મુક્તિ આપના બીજા નહીં. જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરના પરમાનંદજનિત તત્ત્વ છે, એને જેણે જાણ્યું છે, તે જ આનંદનો સાક્ષાત્કાર કરાવી મુક્તિ આપના જ્ઞાનરહિત નામમાત્રનો ગુરુ આવું કરી નથી.

નૌકાઓ એકબીજાને પાર લગાવી મર્યાદા
પરંતુ એક પથ્થર બીજા પથ્થરને તારી શકે
નામમાત્રના ગુરુ નામમાત્રની જ મુક્તિ
કરાવી શકે. જેમને તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ
મુક્ત થઈને બીજાઓને પણ મુક્ત કરાવે
છે. તત્ત્વહીનને કેવી રીતે બોધ થશે અને

કારણ શિવમાં સ્વાભાવિક અનુરાગ રાખતા શુદ્ધિ કરે.

હોય તો શિવચરણોદક લઈને પોતાનાં પાપની

(અધ્યાય-૧૫)

*

સમય-સંસ્કાર અથવા સમયાચાર દીક્ષાની વિધિ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! વિવિધ પ્રકારના દોષોથી રહિત શુદ્ધ સ્થાન અને પવિત્ર દિવસમાં ગુરુ પહેલાં શિષ્યનો 'સમય' નામક સંસ્કાર કરે, ગંધ, વર્ણ અને રસ વગેરેથી વિધિપૂર્વક ભૂમિની પરીક્ષા કરીને વાસ્તુશાસ્ત્રમાં બનાવેલી પદ્ધતિથી ત્યાં મંડપ નિર્માણ કરે. મંડપની વચમાં વેદી બનાવીને આઠે દિશાઓમાં નાના નાના કુંડ બનાવે. પછી ઈશાન કોણમાં અથવા પશ્ચિમ દિશામાં પ્રધાન કુંડનું નિર્માણ કરે. એક જ પ્રધાનકુંડ બનાવીને ચંદ્રવો, ધ્વજ તથા અનેક પ્રકારની બહુસંખ્યક માળાઓથી એને શણગારે ત્યાર પછી વેદીના મધ્યભાગમાં શુભ લક્ષણોથી યુક્ત મંડળ બનાવે. લાલ રંગના સુવર્ણ વગેરે ચૂર્ણથી મંડલ બનાવવો જોઈએ. મંડલ એવો હોય કે એમાં ઈશ્વરનું આવાહન કરી શકાય. નિર્ધન મનુષ્ય સિંદૂર તથા અગલની તથા તિન્ની (ખડધાન્ય, વગર છોડલા ચોખા)ના ચૂર્ણથી મંડલ બનાવે. એ મંડલમાં એક તા બે હાથનું શ્વેત અથવા લાલ કમળ બનાવે. એક હાથના કમળની કર્ણિકા આઠ આંગળની હોવી જોઈએ. એનું કેસર ચાર આંગળમાં હોય અને બાકીના ભાગમાં અષ્ટદાન વગેરેની રચના કરે, કલ્પના કરે. બે હાથના કમળની કર્ણિકા એક હાથવાળાથી બમણી હોવી જોઈએ. ઉક્ત વેદી અથવા મંડલના ઈશાન કોણમાં પુનઃ એક વેદી

પર એક હાથ અથવા અર્ધા હાથનો મંડળ બનાવે અને એને શોભાજનક સામગ્રીથી સુશોભિત કરે. ત્યાર પછી ડાંગર, ચોખા, સરસવ, તલ ફૂલ અને કુશથી એ મંડળને આચ્છાદિત કરે અને એની ઉપર શુભલક્ષણથી યુક્ત શિવકળશની સ્થાપના કરે. તે કળશ, સોનું, ચાંદી કે તાંબુ અથવા માટીનો હોવો જોઈએ. એના ઉપર ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત, કુશ અને દૂર્વાકુર રાખવામાં આવે, એના કંઠમાં સૂતર લપેટવામાં આવે, અને બે નવાં વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત કરવો જોઈએ. એમાં શુદ્ધ જલ ભરી દેવું જોઈએ. કળશની અંદર એક મુઠ્ઠી કુશ-અગ્રભાગ ઉપર રહે એમ ગોઠવી દેવો. સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્ય પધરાવવું અને કળશને ઉપરથી ઢાંકી દેવો. એ આસનરૂપ કમળના ઉત્તર દળમાં સૂત્ર વગેરે વિના ઝારી અથવા નાળચાવાળો લોટો, વર્ષની (વિશિષ્ટ જલપાત્ર), શંખ, ચક્ર અને કમલદલ વગેરે સામગ્રીનો સંગ્રહ કરીને રાખવો. ઉક્ત આસનમંડળના અગ્રભાગમાં ચંદનમિશ્રિત જલથી ભરેલી વર્ષની અસ્થરાજને માટે રાખે. પછી મંડળના પૂર્વભાગમાં પૂર્વવત્ મંત્રયુક્ત કળશની સ્થાપના કરીને શિવની વિધિવત્ મહાપૂજાનો આરંભ કરે.

સમુદ્ર અથવા નદી-કિનારે, ગોશાળામાં પર્વતના શિખર ઉપર, દેવાલયમાં અથવા ઘરમાં અથવા કોઈ પણ મનોહર સ્થાનમાં મંડપ વગેરે

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

શિવ છું' એ અભિમાનથી યુક્ત ગુરુ શિવના તેજથી સંપન્ન પોતાના હાથને શિષ્યના માથા પર રાખે અને શિવમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. એ જ હાથથી શિષ્યનાં સંપૂર્ણ અંગોનો સ્પર્શ કરે. શિષ્ય પણ આચાર્યરૂપમાં ઉપસ્થિત થયેલા ઈશ્વરને પૃથ્વી પર પડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે. ત્યાર બાદ, જ્યારે શિષ્ય શિવ-અગ્નિમાં મહાદેવજીની વિધિવત્ પૂજા કરીને ત્રણ આહુતિ આપીને પૂરી કરી લે, ત્યારે ગુરુ પુનઃ પૂર્વવત્ શિષ્યને પોતાની પાસે બેસાડી લે. કુશળા અગ્ર ભાગથી એનો સ્પર્શ કરતાં વિદ્યા અથવા મંત્ર દ્વારા પોતાની જાતને એની અંદર આવિષ્ટ કરે. જે જાતિથી જ બ્રાહ્મણ છે, એ શિષ્યમાં કેવળ રુદ્રત્વની જ સ્થાપના કરે. પછી શિષ્યનું પ્રોક્ષણ અને તાડન કરીને એને અગ્નિના તણાખા સમાન પ્રકાશમાન શિવસ્વરૂપ આત્માને નાડીથી ગુરુ-મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક વાયુનું રેચન (નિઝારણ) કરે. વાયુનું નિઝારણ કરીને એ નાડી દ્વારા જ શિષ્યના હૃદયમાં તે સ્વયં પ્રવેશ કરે. પ્રવેશ કરીને એના ચૈતન્યના નીલ બિંદુ સમાન ચિંતન કરે, સાથે જ એ ભાવના કરે કે મારા તેજથી આના બધા જ મળ નષ્ટ થઈ ગયા અને તે પૂર્ણતઃ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. એ પછી એ જીવ-ચૈતન્યને લઈને નાડીથી સંહારમુદ્રા અને

ત્યાર પછી મહાદેવજીને પ્રણામ કરીને નાડી-સંધાન કરે. પછી શિવ-શાસ્ત્રમાં બતાવેલા માર્ગથી પ્રાણનું નિષ્ક્રમાણ કરીને શિષ્યના શરીરમાં પ્રવેશની ભાવના કરે, સાથે જ મંત્રોનું પાત્ર તર્પણ કરે. મૂળમંત્રના તર્પણ માટે એના જ ઉચ્ચારણપૂર્વક દશ આહુતિ આપવી જોઈએ. પાત્ર અંગોના તર્પણ માટે અંગ-મંત્રો દ્વારા જ ક્રમશઃ ત્રણ આહુતિ આપે. એ પછી પૂર્ણઆહુતિ આપીને મંત્રવેત્તા ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તને નિમિત્તે પુનઃ અગ્નિમાં દશ આહુતિ આપે. પછી દેવેશ્વર શિવનું પૂજન કરીને સમ્યક્ આચમન અને હવન કર્યા પછી યથોચિત રીતિથી જાતિતઃ વૈશ્યનો ઉદ્ધાર કરે. ભાવના દ્વારા એના વૈશ્યત્વનો નિકાલ કરીને એમાં ક્ષત્રિયત્વની ઉત્પત્તિ કરે પછી એ જ રીતે ક્ષત્રિયત્વનો પાત્ર ઉદ્ધાર કરીને ગુરુ એમાં બ્રાહ્મણત્વની ઉદ્ભાવના કરે. આ પ્રણાલીથી જાતિતઃ ક્ષત્રિયનો પણ ઉદ્ધાર કરીને બ્રાહ્મણ બનાવે. પછી એ બંને શિષ્યોમાં રુદ્રત્વની ઉત્પત્તિ

*****

તે શિવાગમનું ગ્રહણ, પઠન અને શ્રવણ કરે, દીક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે. એ મનુષ્યને સાક્ષાત્, ન તો પોતાની ઈચ્છાથી અને ન તો બીજા શિવધામની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે ઉત્તમ કોઈની ઈચ્છાથી કે બીજાની પ્રેરણાથી—આ સાધન છે

प्रकारे में संक्षेपमां समयाभ्या-संस्कार-समयाचारनी

(अध्याय-१६)

✱

પડધ્વશોધનની વિધિ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! એ પછી ગુરુ શિષ્યની યોગ્યતા જોઈને એનાં સંપૂર્ણ બંધનોની નિવૃત્તિ માટે પડવ્યશોધન કરે. કલા, તત્ત્વ, ભુવન, વર્ણ, પદ અને મંત્ર - આજ સંક્ષેપથી છ અધ્યા કહેવાય છે. નિવૃત્તિ વગેરે જે પાંચ કલાઓ છે એને વિદ્વાન પુરુષ કલાધ્યા કહે છે. અન્ય પાંચ અધ્યા આ પાંચે કલાઓથી વ્યાપ્ત છે. શિવતત્ત્વથી લઈને ભૂમિપર્યંત જે છવીંશ તત્ત્વ છે, એમને 'તત્ત્વાધ્યા' કહે છે. આ અધ્યા શુદ્ધ અને અશુદ્ધના ભેદથી બે પ્રકારના છે. આધારથી લઈને ઉન્મના સુધી 'ભુવનાધ્યા' કહેવાય છે. આ ભેદ અને ઉપભેદોને છોડીને સાઠ છે. રુદ્રસ્વરૂપ જે પચાશ વર્ણ છે, એમને 'વર્ણાધ્યા'ની સંજ્ઞા અપાઈ છે-પદોને 'પદાધ્યા' કહે છે, જેના અનેક ભેદો છે. બધા પ્રકારના ઉપમંત્રોથી 'મંત્રાધ્યા' થાય છે, જે પરમ વિદ્યાથી વ્યાપ્ત છે. જેવી રીતે તત્ત્વનાયક શિવની તત્ત્વોમાં ગણના થતી નથી, એ જ રીતે એ મંત્રનાયક મહેશ્વરની મંત્રાધ્યામાં ગણના થતી નથી. કલાધ્યા વ્યાપક છે અને અન્ય અધ્યા વ્યાપ્ય છે. જે આ વાતને ઠીક ઠીક નથી જાણતો, તે અધ્યશોધનનો અધિકારી નથી. જેણે છ પ્રકારના અધ્યાનું રૂપ નથી જાણ્યું, તે એમના વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવને સમજી જ નથી શકતો. એટલા માટે અધ્યાઓના સ્વરૂપ તથા એમના વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવને ઠીક ઠીક જાણીને જ અધ્યશોધન કરવું જોઈએ.

પૂર્વવત્ કુંડ અને મંડલનિર્માણનું કાર્ય ત્યાં કરીને પૂર્વ દિશામાં બે હાથ લાંબો-પહોળો કળશમંડલ બનાવે. ત્યાર પછી શિવાચાર્ય શિષ્યસહિત સ્નાન અને નિત્યકર્મ કરીને મંડલમાં પ્રવિષ્ટ થઈને પહેલાંની જેમ જ શિવપૂજા કરે. પછી ત્યાં લગભગ ચાર શેર ચોખાથી તૈયાર કરેલી ખીરમાંથી અર્ધાંનું પ્રભુને નૈવેદ્ય કરી દે અને બાકીની ખીરને હોમ માટે રાખી મૂકે. પૂર્વ દિશા તરફ બનેલા અનેક રંગોથી અલંકૃત મંડલમાં ગુરુ પાંચ કળશોની સ્થાપના કરે. ચારને તો ચારે દિશાઓમાં રાખે અને એકને મધ્યભાગમાં. એ કળશો ઉપર મૂળમંત્રના 'નમઃ શિવાય' એ પાંચે અક્ષરોને ચિંદ્રુ અને નાદથી યુક્ત કરીને એમના દ્વારા કલ્પવિધિના જ્ઞાતા ગુરુ ઈશાન વગેરે બ્રહ્મોની સ્થાપના કરે. મધ્યવર્તી કળશ પર 'ૐ' નં ઈશાનાય નમઃ ઈશાનં સ્થાપયામિ' બોલીને ઈશાનની સ્થાપના

* નિવૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા, વિદ્યા, શાંતિ અને સામ્યતાતા - એ પાંચ કલાઓ છે.

એના શરીર પર લપેટેલા સૂત્રને મૂલમંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક શાન્ત્યતીત પદમાં અંકિત કરે. આ પ્રકારે ક્રમશઃ શાન્ત્યતીતથી માંડીને નિવૃત્તિકલાપર્યંત પૂર્વોક્ત કાર્ય કરીને ત્રણ આહુતિ આપીને મંડળમાં પુનઃ શિવનું પૂજન કરે. એ પછી દેવતાના દક્ષિણ ભાગમાં શિષ્યને કુશયુક્ત આસન પર મંડલમાં ઉત્તરાભિમુખ બેસાડીને ગુરુ હોમાવશિષ્ટ ચરુ એને આપી દે. ગુરુના આપેલા એ ચરુને શિષ્ય આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરે અને શિવનું નામ લઈને એ ખાઈ જાય. પછી બે વાર આચમન કરીને શિવમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. એ પછી ગુરુ બીજા મંડલમાં શિષ્યને પંચગવ્ય આપે. શિષ્ય પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર એને પીને બે વાર આચમન કરીને શિવનું સ્મરણ કરે. એ પછી ગુરુ શિષ્યને મંડલમાં પૂર્વવત્ બેસાડીને શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણથી યુક્ત દંતધાવન આપે. (દાંત સાફ કરવા તથા મુખશુદ્ધિ માટે આપે તે દંતધાવન) શિષ્ય પૂર્વ કે ઉત્તર તરફ મુખ કરીને બેસે અને મૌન થઈને એ દાતાજ્ઞના કોમલ અગ્રભાગ દ્વારા પોતાના દાંત સાફ કરે. પછી એ દાતાજ્ઞને ધોઈને ફેંકી દે અને કોગળા કરીને હાથ-મોં ધોઈને શિવનું સ્મરણ કરે. પછી ગુરુની આજ્ઞા મેળવીને શિષ્ય હાથ જોડીને શિવમંડલમાં પ્રવેશ કરે. તે ફેંકેલા દાતાજ્ઞને જો ગુરુએ પૂર્વ, ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ દિશામાં પોતાની સામે જોઈ લે તો મંગલ છે; અન્યથા અન્ય દિશામાં જોવાથી અમંગળ થાય છે. જો નિન્દિત દિશામાં એ જોઈ જાય તો એના દોષની શાંતિ માટે ગુરુ મૂલમંત્રથી એક સો આઠ અથવા ચોપન આહુતિનો હોમ કરે. તત્પશ્ચાત્ શિષ્યનો સ્પર્શ કરીને એના કાનમાં 'શિવ' નામનો જપ કરીને મહાદેવજીના દક્ષિણ ભાગમાં શિષ્યને બેસાડે. ત્યાં નૂતન વસ્ત્ર પર પાથરેલા કુશને અભિગંત્રિત આસન પર પવિત્ર થયેલો શિષ્ય મનમાં ને મનમાં શિવનું ધ્યાન કરતાં પૂર્વની બાજુ ઓશીકું મૂકીને રાત્રે ઊંધે. શિખામાં સૂત્ર બાંધેલા એ શિષ્યની શિખાને શિખાથી બાંધીને ગુરુ નૂતન-વસ્ત્ર દ્વારા હુંકાર ઉચ્ચારણ કરીને એને ઢાંકી દે. પછી શિષ્યની ચારે બાજુએ ભસ્મ, તલ અને સરસવથી ત્રણ રેખાઓ ખેંચીને ફદ્દ મંત્રનો જપ કરીને રેખાના બાહ્ય ભાગમાં દિફ્પાલો માટે બલિ આપે. શિષ્ય પણ ઉપવાસપૂર્વક ત્યાં જ રાત્રે ઊંધી રહે અને સવાર થતાં ઊઠીને પોતે જોયેલાં સ્વપ્નની વાત ગુરુને બતાવે.

પડધ્વશોધનની વિધિ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! તદ્દનંતર નેત્રઅંધનપર્યંત કરી લીધા પછી ગુરુ એને ગુરુની આજ્ઞા લઈને શિષ્ય સ્નાન વગેરે સંપૂર્ણ કર્મને સમાપ્ત કરીને શિવનું ચિંતન કરતાં હાથ જોડીને શિવમંડલ સમીપે જાય. એ પછી પૂજા સિવાય પહેલા દિવસનાં શેષ બધાં કૃત્ય એને નિર્માલ્ય મંડળમાં લઈ જઈને ઈશાન દેવની

કર્મનું સંપાદન કરીને ભૂતશુદ્ધિ કરે. સ્થિરતત્વ (પૃથ્વી) અસ્થિર તત્વ(વાયુ), શીતતત્વ (જલ), ઉષ્ણતત્વ (અગ્નિ) તથા વ્યાપકતા અને એકતારૂપ આકાશ તત્વનું ભૂતશુદ્ધિ કર્મમાં ચિંતન કરે. આ ચિંતન એ ભૂતોની શુદ્ધિના ઉદ્દેશ્યથી જ કરવું જોઈએ. ભૂતોની ગ્રંથિઓનું હેદન કરીને એમના અધિપતિઓ અથવા અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ સહિત એમના ત્યાગપૂર્વક સ્થિતિયોગ દ્વારા એમને પરમ શિવમાં નિયોજિત કરે. આ રીતે શિષ્યના શરીરનું શોષન કરીને ભાવના દ્વારા એને દગ્ધ કરે. પછી એની રાખને ભાવના દ્વારા જ અમૃતકણ્ઠોથી આપ્લાવિત કરે. ત્યાર બાદ એમાં આત્માની સ્થાપના કરીને એના વિશુદ્ધ અધ્યમય શરીરનું નિર્માણ કરે. એમાં પહેલાં સંપૂર્ણ અધ્વોમાં વ્યાપક શુદ્ધ શાન્ત્યતીતા કલાનો શિષ્યના મસ્તક ઉપર ન્યાસ કરે. પછી શાંતિકલાનો મુખમાં, વિદ્યાકલાનો ગળાથી માંડીને નાભિ સુધીના ભાગમાં, પ્રતિષ્ઠાકલાનો એનાથી પણ નીચેના અંગોમાં ચિંતન કરે. તદનંતર, પોતાનાં બીજો સહિત સૂત્રમંત્રનો ન્યાસ કરીને સંપૂર્ણ અંગોસહિત શિષ્યને શિષ્યસ્વરૂપ સમજે. પછી એના હૃદયકમલમાં મહાદેવજીનું આવાહન કરીને પૂજન કરે. ગુરુ માટે ઉચિત છે કે શિષ્યમાં ભગવાન શિવના સ્વરૂપની નિત્ય ઉપસ્થિતિ માનીને શિવના તેજથી તેજસ્વી થયેલા એ શિષ્યની અભિમા વગેરે ગુણોનું પણ ચિંતન કરે. પછી ભગવાન શિવને 'આપ પ્રસન્ન થાઓ' એવું કહીને અગ્નિમાં ત્રણ આહુતિ આપે. આ રીતે પુનઃ શિષ્ય માટે નિમ્નાંકિત ગુણોનું જ ઉપપાદન કરે. સર્વજ્ઞતા, તૃપ્તિ, આદિ-અંતરહિત

બોધ, અલુપ્તશક્તિમત્તા, સ્વતંત્રતા અને અનંત શક્તિ-આ ગુણોની એમાં ભાવના કરે.

એ પછી મહાદેવજી પાસેથી આજ્ઞા લઈને એ દેવેશ્વરનું મનમાં ને મનમાં ચિંતન કરતાં સદ્યોજાત વગેરે કળશો દ્વારા શિષ્યનો અભિષેક કરે. ત્યાર પછી શિષ્યને પોતાની પાસે બેસાડીને પૂર્વવત્ શિવની અર્ચના કરીને એમની આજ્ઞા લે. એ શિષ્યને શૈવી-વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે. એ શૈવીવિદ્યાના આદિમાં ઓંકાર હોય. તે આ ઓંકારથી સંપુટિત થઈ અને એના અંતમાં નમઃ લગાડેલું હોય. તે વિદ્યા શિવ અને શક્તિ બંનેથી સંયુક્ત હોય. યથા ઓં ઓં નમઃ શિવાય ઓં નમઃ આ રીતે શક્તિ-વિદ્યાનો પણ ઉપદેશ કરે યથા ઓં ઓં નમઃ શિવાય ઓં નમઃ આ વિદ્યાઓની સાથે ઋષિ, છંદ, દેવતા, શિવા અને શિવની શિવરૂપતા, આવરણ-પૂજા તથા શિવસંબંધી આસનોનો પણ ઉપદેશ આપે. ત્યાર પછી દેવેશ્વર શિવનું પુનઃ પૂજન કરીને કહે— 'હે ભગવન્! મેં જે કંઈ ક્યું છે, તે બધાને આપ સંકૃતરૂપ કરી દો.' આ રીતે ભગવાન શિવ પાસે નિવેદન કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ શિષ્યસહિત ગુરુ પૃથ્વી પર દંડની જેમ પડીને મહાદેવજીને પ્રણામ કરે. પ્રણામ પછી એ મંડળથી અને અગ્નિથી પણ એમનું વિસર્જન કરી દે. એ પછી સમસ્ત પૂજનીય સદસ્યોનું ક્રમશઃ પૂજન કરવું જોઈએ. સદસ્યો અને ઋત્વિઓની પોતાના વૈભવ અનુસાર સેવા કરવી જોઈએ. સાધક જો કલ્યાણ ચાહતો હોય તો ધન ખર્ચ કરવામાં કંજુસાઈ ન કરે.

(અધ્યાય-૧૮)

સાધક-સંસ્કાર અને મંત્ર-માહાત્મ્યનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! હવે શું સાધક-સંસ્કાર અને મંત્ર-માહાત્મ્યનું વર્ણન કરીશ. આ વાતની સૂચના હું પહેલાં આપી ચૂક્યો છું. પૂર્વવત્ મંડલમાં કળશ પર સ્થાપિત મહાદેવજીની પૂજા કર્યા પછી હવન કરે. પછી ઉઘાડે માથે શિષ્યને એ મંડલની પાસે બેસાડે, ભૂમિ પર બેસાડે. પૂર્ણાહુતિ હોમ પર્વત બધાં કાર્ય પૂર્વવત્ કરીને મૂલમંત્રથી સો આહુતિ આપે. શ્રેષ્ઠ ગુરુ કળશોમાંથી મૂલમંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક તર્પણ કરીને સંદીપન કર્મ કરે. પછી ક્રમશઃ પૂર્વોક્ત કર્મોનું સંપાદન કરીને અભિષેક કરે. ત્યાર પછી ગુરુ શિષ્યને ઉત્તમ મંત્ર આપે, ત્યાં વિદ્યોપદેશાન્ત બધાં કાર્ય વિસ્તારપૂર્વક સંપાદિત કરીને પુષ્પયુક્ત જલથી શિષ્યના હાથ પર શૈવી વિદ્યા સમર્પિત કરે અને આ પ્રકારે કહે—

તવૈહિકામુષ્મિકયોઃ સર્વસિદ્ધિફલપ્રદઃ ।
ભવત્વેષ મહામંત્ર પ્રસાદાત્પરમેષ્ઠિનઃ ॥

‘હે સૌમ્ય! આ મહામંત્ર પરમેશ્વર શિવની કૃપા-પ્રસાદથી તમારે માટે ઐહલૌકિક તથા પારલૌકિક સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓના ફળને આપનારો થાઓ.’

આવું કહીને મહાદેવજીની પૂજા કરીને એમની આજ્ઞા લઈને ગુરુ સાધકને સાધન અને શિવયોગનો ઉપદેશ દે છે. ગુરુના એ ઉપદેશને સાંભળીને મંત્રસાધક શિષ્ય એમની સામે જ વિનિયોગ કરીને મંત્ર-સાધનનો આરંભ કરે. મૂલમંત્રના સાધનને પુરસ્કરણ કહે છે; કેમકે વિનિયોગ નામનું કર્મ સૌથી પહેલાં આચરણમાં લાવવા યોગ્ય છે. આ જ પુરસ્કરણ શબ્દની

વ્યુત્પત્તિ છે. મુમુક્ષુ માટે મંત્રસાધન અત્યંત કર્તવ્ય છે; કેમકે કરેલું મંત્ર-સાધન આ લોક અને પરલોકમાં સાધક માટે કલ્યાણદાયક હોય છે.

શુભ દિન અને શુભ દેશમાં નિર્દોષ સમયમાં દાંત અને નખ સાફ કરીને સારી રીતે સ્નાન કરે. પૂર્વાહ્નિકાલિક કૃત્ય પૂર્ણ કરીને યથાપ્રાપ્ત ગંધ, પુષ્પમાળા તથા આભૂષણોથી અલંકૃત થઈને, માથા પર પાંચડી રાખીને, દુપટ્ટો ઓઢીને પૂર્વતઃ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને દેવાલયમાં, ઘરમાં અથવા કોઈ પવિત્ર અથવા મનોહર દેશમાં પહેલાંથી જ અભ્યાસમાં ઉપયોગી થયેલ સુખાસનમાં બેસીને શિવશાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અનુસાર પોતાના શરીરને શિવરૂપ બનાવે. પછી દેવેશ્વર નકુલીશ્વર શિવનું પૂજન કરીને એમને ખીરનું નૈવેદ્ય અર્પિત કરે. ક્રમશઃ એમની પૂજા પૂરી કરીને એ પ્રભુને પ્રણામ કરે અને એમના મુખથી આજ્ઞા મેળવીને એક કરોડ, અર્ધો કરોડ અથવા પા કરોડ શિવમંત્રનો જપ કરે અથવા વીશ લાખ કે દશ લાખ જપ કરે. એ પછી સદા ખીર અને ક્ષાર મીઠારહિત અન્ય પદાર્થનું દિવસ-રાતમાં કેવળ એક વાર ભોજન કરે. અહિંસા, ક્રમા, શમ(મનોનિગ્રહ), દમ (ઈન્દ્રિય સંયમ)નું પાલન કર્યા કરે. ખીર ન મળે તો ફળ, મૃગ વગેરેનું ભોજન કરે. ભગવાન શિવે નિમ્નાંકિત ભોજ્ય પદાર્થોનું વિધાન કર્યું છે, જે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. પહેલાં તો ચરુભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. એ પછી સત્તુના કણ, જવના લોટનો હલવો, શાક, દૂધ, દહીં, ઘી, ગૂળ, ફળ અને જળ-એ આદ્યર

સંસ્કારોના અભિષેક કરવાનો આદેશ આપે છે. આ આદેશ મુજબ શિવજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે. આ રીતે તે વગર કોઈ આયાસે શૌચ, ક્ષમા, દયા, અસ્પૃહા (કામનાત્યાગ) તથા અનસૂયા (ઈર્ષ્યાત્યાગ) વગેરે ગુણો યત્નપૂર્વક પોતામાં સંઘરે છે. આ રીતે એ શિષ્યને આદેશ આપીને મંડળથી શિવનું શિવકળશોનું તથા અગ્નિ વગેરેનું વિસર્જન કરીને તે સદસ્યોનું પૂજન (દક્ષિણા વગેરેથી સત્કાર) કરે.

અભિષેક કરવો જોઈએ એ પછી શિવભાવને કરે, જેથી સર્વ લોકોમાં સન્માન થાય છે. પ્રાપ્ત થયેલ આચાર્ય શિષ્યના મસ્તક પર 'આચાર્ય' પદવીને પ્રાપ્ત થયેલ પુરુષ શિવહસ્ત* રાખે અને એને શિવાચાર્યની સંજ્ઞા શિવશાસ્ત્રોક્ત લક્ષણો અનુસાર યત્નપૂર્વક આપો. તદનંતર એને વસ્ત્રાભૂષણોથી અલંકૃત શિષ્યોની પરીક્ષા કરીને એમના સંસ્કાર કર્યા કરીને શિવમંડળમાં મહાદેવજીની આરાધના પછી એમને શિવજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે. આ કરીને એકસો આઠ આહુતિ અને પૂર્ણાહુતિ રીતે તે વગર કોઈ આયાસે શૌચ, ક્ષમા, દયા, આપે. પછી દેવેશ્વરની પૂજા અને ભૂતલ પર અસ્પૃહા (કામનાત્યાગ) તથા અનસૂયા સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને ગુરુ મસ્તક પર હાથ (ઈર્ષ્યાત્યાગ) વગેરે ગુણો યત્નપૂર્વક પોતામાં જોડીને ભગવાન શિવને આમ નિવેદન કરે— સંઘરે છે. આ રીતે એ શિષ્યને આદેશ આપીને ભગવંસ્ત્વત્પ્રસાદેન દેશિકોડયં મયા કૃતઃ । મંડળથી શિવનું શિવકળશોનું તથા અગ્નિ અનુગ્રહ્ય ત્વયા દેવ દિવ્યાજ્ઞાસ્મૈ પ્રદીયતામ્ ॥ વગેરેનું વિસર્જન કરીને તે સદસ્યોનું પૂજન

‘હે ભગવન્! આપની કૃપાથી મેં આ યોગ્ય (દક્ષિણા વગેરેથી સત્કાર) કરે. શિષ્યને આચાર્ય બનાવી દીધો છે. હે દેવ! હવે અથવા, પોતાના ગણોસહિત ગુરુ એકસાથે આપ અનુગ્રહ કરીને આને દિવ્ય આજ્ઞાનું પ્રદાન જ બધા સંસ્કાર કરે. જ્યાં બે કે ત્રણ સંસ્કારોનો કરો.’ આ પ્રકારે કહીને ગુરુ શિષ્યની સાથે પુનઃ પ્રયોગ કરવાનો હોય, ત્યાંને માટે વિધિનો શિવને પ્રણામ કરે અને દિવ્ય શિવ-શાસ્ત્રનું ઉપદેશ કરવામાં આવે છે—ત્યાં આદિમાં જ શિવની જેમ જ પૂજન કરે. એ પછી શિવની અધ્યશુદ્ધિ-પ્રકરણમાં કહ્યા અનુસાર કળશોની આજ્ઞા લઈને આચાર્ય પોતાના એ શિષ્યને સ્થાપના કરે. અભિષેક સિવાય સમયાચાર પોતાના બંને હાથથી શિવ-સંબંધી જ્ઞાનનું પુસ્તક દીક્ષાનાં બધાં કર્મ કરીને શિવનું પૂજન અને આપે. તે એ શિવાગમ વિધાને મસ્તક ઉપર અધ્યશોધન કરે. અધ્યશુદ્ધિ થઈ ગયા પછી રાખીને પછી એને વિદ્યાસન પર રાખે અને મહાદેવજી પૂજા કરે. એ પછી હવન અને મંત્ર-યથોચિત રીતિથી પ્રણામ કરીને એની પૂજા કરે. તર્પણ કરીને દીપન-કર્મ કરે તથા મહેશ્વરની ત્યાર બાદ ગુરુ એને રાજોચિત ચિહ્ન પ્રદાન કરે, આજ્ઞા લે. શિષ્યના હાથમાં મંત્રસમર્પણપૂર્વક કેમકે આચાર્યપદવીને પ્રાપ્ત થઈને પુરુષ રાજ્ય શેષ કાર્ય પૂર્ણ કરે. મેળવવાને માટે પણ યોગ્ય છે.

અથવા સંપૂર્ણ મંત્ર-સંસ્કારનું ક્રમશઃ ત્યાર પછી ગુરુ એને પૂર્વાચાર્યો દ્વારા અનુચિંતન કરીને ગુરુ અભિષેક-પર્યંત અધ્યશુદ્ધિનું આચરિત શિવ-શાસ્ત્રોક્ત આચારનું અનુશાસન કાર્ય સંપન્ન કરે. ત્યાં શાન્ત્યતીતા આદિ કલાઓ

* ગુરુ પહેલાં પોતાના જમણા હાથ પર સુગંધ દ્રવ્ય દ્વારા મંડળનું નિર્માણ કરે, પછી તે એના પર વિધિપૂર્વક ભગવાન શિવની પૂજા કરે. આ પ્રકારે તે ‘શિવહસ્ત’ થઈ જાય છે. ‘હું સ્વયં પરં શિવ છું.’ આવી નિશ્ચય કરીને શ્રી ગુરુદેવ અસંદિગ્ધ ચિત્તથી શિષ્યના માથાનો સ્પર્શ કરે છે. એ ‘શિવહસ્ત’ના સ્પર્શમાત્રથી શિષ્યનું શિવત્વ અભિવ્યક્ત થઈ જાય છે.

માટે જે વિધિનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું છે. પરિશિષ્ટ' પ્રતિષ્ઠાકલાધ્યા' અને એનાથી તે આખું વિધાન ત્રણ તત્વોની શુદ્ધિ માટે પણ 'નિવૃત્તિકલાધ્યા' વ્યાપ્ત છે. શિવશાસ્ત્રના પારંગત કર્તવ્ય છે. શિવ-તત્વ, વિદ્યા-તત્વ અને આત્મ-મનીષી પુરુષ મંત્રમૂલક શાંભવ (શૈવ) સંસ્કારને તત્વ એ ત્રણ તત્વ કહેવાયાં છે. શક્તિમાં પહેલાં દુર્લભ માનીને શાક્તસંસ્કારનું પ્રતિપાદન કરે છે. શિવનું, પછી વિદ્યાનું અને એ પછી એના હે શ્રીકૃષ્ણ! આ પ્રકારે મેં તમને સંપૂર્ણ ચુતર્વિધ આત્માને આવિર્ભાવ થયો છે. શિવથી સંસ્કારકર્મનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે. હવે બીજું 'શાન્ત્યતીતાધ્યા' વ્યાપ્ત છે. એનાથી શું સાંભળવા ચાહો છો? 'શાંતિકલાધ્યા', એનાથી 'વિદ્યાકલાધ્યા' વિદ્યાથી

(અધ્યાય-૨૦)

*

અન્તર્યાગ અથવા માનસિક પૂજાવિધિનું વર્ણન

તદનંતર શ્રીકૃષ્ણના પૂછવા પર નિત્ય-જેમ શોભા પામે છે. એમની અંગકાંતિ શુદ્ધ નૈમિત્તિક કર્મ તથા ન્યાસનું વર્ણન કર્યા પછી સ્ફટિકની જેમ નિર્મલ છે. ત્રણ નેત્ર પ્રફુલ્લ ઉપમન્યુ બોલ્યા—હવે હું પૂજાના વિધાનનું કમલની જેમ સુંદર છે. ચાર ભુજાઓ, ઉત્તમ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરું છું. આને શિવશાસ્ત્રમાં શિવે અંગ અને મનોહર ચંદ્રકલાનો મુગટ ધારણ શિવા પ્રત્યે કહ્યું છે. મનુષ્ય અગ્નિહોત્રપર્યંત કરેલા ભગવાન હર પોતાના બે હાથમાં વરદ તથા અભયની મુદ્રા ધારણ કરે છે અને બાકીના એમના કાંડા પર સર્પની માળા કડાનું કામ આપે બે હાથમાં મૃગમુદ્રા અને ટંક (પરશુ) રાખે છે. છે—) અન્તર્યાગમાં પહેલાં પૂજાદ્રવ્યોને મનથી એમના કાંડા પર સર્પની માળા કડાનું કામ આપે કલ્પિત અને શુદ્ધ કરીને ગણેશજીનું વિધિપૂર્વક છે. ગણામાં મનોહર નીલચિહ્ન શોભિત છે, એની ચિંતન અને પૂજન કરે. ત્યાર પછી દક્ષિણ અને ક્યાંય કોઈ ઉપમા નથી. તે પોતાના અનુગામી ઉત્તર ભાગમાં ક્રમશઃ નંદીશ્વર અને સુવશાની સેવકો તથા આવશ્યક ઉપકરણો સાથે બિરાજમાન આરાધના કરીને વિદ્વાન પુરુષ ઉત્તમ આસનની છે.

કલ્પના કરે. સિંહાસન, યોગાસન અથવા ત્રણે આ રીતે ધ્યાન કરીને એમના વામભાગમાં તત્વોથી યુક્ત નિર્મલ પદ્માસનની ભાવના કરે. મહેશ્વરી શિવાનું ચિંતન કરે. શિવાની અંગકાંતિ એની ઉપર સર્વ મનોહર સામ્બશિવનું ધ્યાન કરે. પ્રફુલ્લ કમલદલ સમાન પરમ સુંદર છે. એમનાં તે શિવ સમસ્ત શુભ લક્ષણોથી યુક્ત અને સંપૂર્ણ નેત્ર મોટાં મોટાં છે. મુખ પૂર્ણ ચંદ્રમા સમાન અવયવોથી શોભાયમાન છે. એ સૌથી વધારે સુશોભિત છે. મસ્તક પર કાળા વાંકડિયા કેશ છે, અધિક છે અને સમસ્ત આભૂષણો એમની શોભે છે. તે નીલ ઉત્પલદલ સમાન કાંતિમયી છે. મસ્તક પર અર્ધચંદ્ર મુગટ ધારણ કરે છે. એમનાં પીન પયોધર અત્યંત ગોળ, ધનીભૂત,

ઝીંચાં અને સ્નિગ્ધ છે. શરીરનો મધ્યભાગ કૃશ છે. નિતંબ-ભાગ સ્થૂળ છે, તેમણે ઝીણાં પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે. સંપૂર્ણ આભૂષણ એમની શોભા વધારે છે. લલાટ પર લાગેલું સુંદર તિલક એમની શોભામાં, સૌંદર્યમાં વધારે ખીલી ઊઠે છે. વિચિત્ર ફૂલોની માલાથી ગુંકિત કેશપાશ એમની શોભા વધારે છે. એમની આકૃતિ બધી બાજુથી સુંદર અને સુગ્રેહ છે. મુખ લજ્જાથી ઘોડું ઘોડું નમેલું છે. તે જમાના હાથમાં શોભાશાળી સુવર્ણમય કમળ ધારણ કરે છે અને બીજા હાથને દંડની જેમ સિંહાસન પર રાખીને એનો સહારો લઈ એ મહાન આસન પર બેઠેલાં છે. શિવાદેવી સમસ્ત પાશોનું છેદન કરનારાં સાક્ષાત્ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપિણી છે. આ પ્રકારે મહાદેવ અને મહાદેવીનું ધ્યાન કરીને શુભ અને શ્રેષ્ઠ આસન પર સંપૂર્ણ ઉપચારોથી યુક્ત ભાવમય પુષ્પો દ્વારા એમનું પૂજન કરે.

અથવા ઉપર્યુક્ત વર્ણન અનુસાર પ્રભુ કરે.

શિવની એક મૂર્તિ બનાવી લેવી, એનું નામ શિવ અથવા સદાશિવ હોય. બીજી મૂર્તિ શિવાની હોવી જોઈએ. એનું નામ માહેશ્વરી પદ્મિંશકા અથવા 'શ્રીકૃષ્ણ' હો. પછી પોતાના જ શરીરની જેમ મૂર્તિમાં મંત્રન્યાસ વગેરે કરીને એ મૂર્તિમાં સત્-અસત્થી પરે મૂર્તિમાન પરમ શિવનું ધ્યાન કરે. એ પછી બાહ્ય પૂજનના ક્રમથી જ મનથી પૂજા સંપાદિત કરે. ત્યાર પછી સમિધા અને ઘી વગેરેથી નાભિમાં હોમની ભાવના કરે. તદનંતર ભૂમધ્યમાં શુદ્ધ દીપશિખા સમાન આકારવાળા જ્યોતિર્મય શિવનું ધ્યાન કરે. આ રીતે પોતાના અંગમાં અથવા સ્વતંત્રવિગ્રહમાં શુભ ધ્યાન યોગ દ્વારા અગ્નિમાં હોમ પર્યંત આમું પૂજન કરવું જોઈએ. આ વિધિ સર્વત્ર સમાન જ છે. આ રીતે ધ્યાનમય આરાધનાનો આખો ક્રમ સમાપ્ત કરીને મહાદેવજીનું શિવલિંગમાં વેદી પર અથવા અગ્નિમાં પૂજન

(अध्याय २१-२३)

*

શિવપૂજનની વિધિ

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! વિશુદ્ધિને માટે મૂલમંત્રથી ગંધ, ચંદનમિશ્રિત જલ દ્વારા પૂજા સ્થાનનું પ્રોક્ષણ કરવું જોઈએ. એ પછી ફૂલ વેરે. અસ્ત્ર-મંત્ર (૬૮)નું ઉચ્ચારણ કરીને વિઘ્નોને તગેડી મૂકે. પછી કવચ-મંત્ર (૬૯)થી પૂજાસ્થાનને બધી બાજુથી અવગુંઠિત કરે. અસ્ત્રમંત્રનો સંપૂર્ણ દિશાઓમાં ન્યાસ કરીને પૂજાભૂમિની કલ્પના કરે. ત્યાં બધે જ ફૂલ પાથરી દે અને પ્રોક્ષણ વગેરે દ્વારા એ ભૂમિનું પ્રક્ષાલન કરે. પૂજા સંબંધી સમસ્ત પાત્રોનું શોધન કરીને

દ્રવ્ય શુદ્ધિ કરે. પ્રોક્ષણીપાત્ર, અર્ધ્યપાત્ર, પાદપાત્ર અને આચમનીય પાત્ર - એ ચારેનું પ્રક્ષાલન, પ્રોક્ષણ અને વીક્ષણ કરીને એમાં શુભ જલ રેડે અને જેટલાં મળી શકે એ બધાં પવિત્ર દ્રવ્યો એમાં મૂકી દે. પંચરત્ન, ચાંદી, સોનું, ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત વગેરે તથા ફળ, પલ્લવ અને કુશ-આ બધાં અનેક પ્રકારનાં પુણ્ય દ્રવ્ય છે. સ્નાન અને પીવાના પાણીમાં વિશેષરૂપે સુગંધ વગેરે અને શીતલ, મનોહર પુષ્પ વગેરે પથરાવે. પાદપાત્રમાં ખસ અને ચંદન પથરાવવાં જોઈએ.

આચમનીયપાત્રમાં વિશેષતઃ જાયફળ, કંકોલ, કપૂર, સહિજન (શોભાંજન-સરગવો), અને તમાલનું ચૂર્ણ નાખવું જોઈએ. એલચી બધાં જ પાત્રોમાં નાખવાની વસ્તુ છે. કપૂર, ચંદન, કુશાગ્રભાગ, અક્ષત જવ, તલ, ઘી, સરસવ, ફૂલ અને ભસ્મ-આ સર્વને અર્ધપાત્રમાં પધરાવવાં જોઈએ. કુશ, ફૂલ, જવ, ડાંગર સરગવો, તમાલ અને ભસ્મ-એ સૌનું પ્રોક્ષણીપાત્રમાં પ્રક્ષેપણ કરવું જોઈએ. સર્વત્ર મંત્રન્યાસ કરીને કવચ-મંત્રથી પ્રત્યેક પાત્રને બહારથી આવેષિત કરવું જોઈએ-ત્યાર પછી અસ્ત્ર-મંત્રથી એની રક્ષા કરીને ધેનુમુદ્રા દેખાડવી-પૂજાની બધી સામગ્રી બધાં દ્રવ્યોને પ્રોક્ષણીપાત્રના જલથી મૂલમંત્રથી પ્રોક્ષણ કરીને વિધિવત્ શોધન કરે. શ્રેષ્ઠ સાધક માટે એ જરૂરી છે કે વધારે પાત્રો ન મળવા પર બધાં કર્મોમાં એકમાત્ર પ્રોક્ષણીપાત્રને જ સંપાદિત કરીને રાખે અને એના જલથી સામાન્યતઃ અર્ધ વગેરે આપે. ત્યાર પછી મંડપના દક્ષિણ દ્વાર ભાગમાં ભસ્મ-ભોજવ આદિના કમથી વિધિપૂર્વક વિનાયકદેવની પૂજા કરીને અંતઃપુરના સ્વામી સાક્ષાત્ નન્દીની સારી રીતે પૂજા કરે. એમની અંગકાંતિ સુવર્ણમય પર્વત સમાન છે. સંપૂર્ણ આભૂષણ એમની શોભા વધારે છે. મસ્તક પર બાલચંદ્રનો મુગટ સુશોભિત હોય છે, એમની મૂર્તિ સૌમ્ય છે. તે ત્રણ નેત્ર અને ચાર ભુજાઓથી યુક્ત છે. એમના એક હાથમાં ચમકતું ત્રિશૂલ, બીજામાં મૃગી, ત્રીજામાં ટંક અને ચોથામાં તીક્ષ્ણ સોટી છે, નેતરની સોટી છે. એમના મુખની કાંતિ ચંદ્રમંડલસમાન ઉજ્જવળ છે. મુખ વાનર જેવું છે.

દ્વારના ઉત્તર પાર્શ્વમાં એમની પત્ની સુયશા

છે, જે મરુદ્ગગણોની કન્યા છે. તે ઉત્તમ વ્રતનું પાલન કરનારા છે અને પાર્વતીજીના ચરણોનો શણગાર કરવામાં લાગ્યાં રહે છે. એમનું પૂજન કરીને પરમેશ્વર શિવના ભવનની અંદર પ્રવેશ કરે અને એ દ્રવ્યોથી શિવલિંગનું પૂજન કરીને નિર્માલ્યને ત્યાંથી હટાવી દે. ત્યાર પછી ફૂલ ધોઈને શિવલિંગના મસ્તક પર એની શુદ્ધ માટે રાખે. પછી હાથમાં ફૂલ લઈને યથાશક્તિ મંત્ર જપે આનાથી મંત્રની શુદ્ધિ થાય છે. ઈશાન કોણમાં ચંડીની આરાધના કરીને એમને પૂર્વોક્ત નિર્માલ્ય અર્પિત કરે. તત્પશ્ચાત્ ઇષ્ટદેવ માટે આસનની કલ્પના કરે. ક્રમશઃ આધાર આદિનું ધ્યાન કરે—કલ્યાણમયી આધારશક્તિ ભૂતલ પર બિરાજમાન છે અને એમની અંગકાંતિ શ્યામ છે. આ પ્રકારે એમના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું. એમની ઉપર ફેણ ચઢાવીને સર્પાકાર અનંત બેઠા છે, જેમની અંગકાંતિ ઉજ્જ્વળ છે. તે પાંચ ફેણથી યુક્ત છે અને જાણે કે આકાશને ચાટે છે. અનંતની ઉપર બદ્રાસન છે, જેના ચારે પાયામાં સિંહની આકૃતિ બનેલી છે. એ ચાર પાયાને ક્રમશઃ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યરૂપ છે. ધર્મ નામનો પાયો આગ્નેય કોણમાં છે અને એનો રંગ સફેદ છે—જ્ઞાન નામનો પાયો નૈઋત્ય કોણમાં છે અને એનાં રંગ લાલ છે. વૈરાગ્ય વાયવ્ય કોણમાં છે અને એનો રંગ પીળો છે તથા ઐશ્વર્ય ઈશાન કોણમાં છે અને એનો વર્ણ શ્યામ છે. અધર્મ આદિ એ આસનના પૂર્વાદિ ભાગમાં ક્રમશઃ સ્થિત છે અર્થાત્ અધર્મ પૂર્વમાં, અજ્ઞાન દક્ષિણમાં, અવૈરાગ્ય પશ્ચિમમાં અને અનૈશ્વર્ય ઉત્તરમાં છે. એમનાં અંગ રાજાવર્ત મણિ સમાન છે. એવી ભાવના કરવી જોઈએ.

આ ભદ્રાસનને ઉપરથી આચ્છાદિત કરનાર શ્વેત સ્ફટિક સમાન ઉજ્જ્વળ છે. તે નિશ્ચલ, નિર્મલ પદ્મમય આસન છે. અગ્નિમા વગેરે આઠ અવિનાશી, સમસ્ત લોકોનું પરમ કારણ, સર્વલોક ઐશ્વર્ય-ગુણ જ એ કમળનાં આઠ દળ છે; સ્વરૂપ, સૌની બહાર-અંદર વિદ્યમાન, સર્વવ્યાપી, વામદેવ આદિ રુદ્ર પોતાની વામા આદિ અણુથી જ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન છે. શક્તિઓ સાથે એ કમળના કેસર છે. તે ભક્તોને અનાયાસ જ દર્શન આપે છે. સૌના મનોમની વગેરે અન્તઃશક્તિઓ જ બીજ છે, ઈશ્વર અને અવ્યય છે. બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ તથા અપર વૈરાગ્ય કર્ણિકા છે, રુદ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ અગોચર છે. સંપૂર્ણ છે, શિવધર્મ કંદ છે, કર્ણિકાની ઉપર ત્રણ મંડલ વેદોનું સારતત્ત્વ છે. વિદ્વાનોના પણ દષ્ટિપથમાં (ચંદ્રમંડલ, સૂર્યમંડલ અને વહ્નિમંડલ) છે અને આવતા નથી. આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે. ભવરોગથી વ્રસ્ત પ્રાણીઓ માટે ઔષધરૂપ એ મંડલોની ઉપર આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને છે. શિવતત્ત્વરૂપે વિખ્યાત છે. સૌનું કલ્યાણ શિવતત્ત્વરૂપ ત્રિવિધ આસન છે એ બધાં કરવા માટે જગતમાં સુસ્થિર શિવલિંગરૂપે આસનો પર વિચિત્ર પાથરણાંથી આચ્છાદિત વિદ્યમાન છે. એક સુખદ દિવ્ય આસનની કલ્પના કરે, જે શુદ્ધ

વિદ્યાથી અત્યંત પ્રકાશમાન હો. આસન પછી
આવાહન, સ્થાપન, સંનિરોધન, નિરીક્ષણ અને
નમસ્કાર કરે. આ સૌની પૃથક્-પૃથક્ મુદ્રાઓ
બાંધીને દેખાડે.”

ત્યાર પછી પાદ, આચમન, અર્ધ્ય (સ્નાનીય, વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવીત), ગંધ, પુષ્પ, દીપ, (નૈવેદ્ય) અને તાંબુલ આપીને શિવા અને શિવને શયન કરાવે અથવા, ઉપર્યુક્ત રૂપે આસન અને મૂર્તિની કલ્પના કરીને મૂલમંત્ર અને અન્ય ઈશાન આદિ બ્રહ્મમંત્રો દ્વારા સકલીકરણની ક્રિયા કરીને દેવી પાર્વતી સહિત પરમ કારણ શિવનું આવાહન કરે. ભગવાન શિવની અંગક્રાંતિ શુદ્ધ

આવી ભાવના કરીને ભક્તિભાવથી ગંધ, પૂપ, દીપ, પુષ્પ અને નૈવેદ્ય - આ પાંચ ઉપચારો દ્વારા ઉત્તમ શિવલિંગનું પૂજન કરે. પરમાત્મા મહેશ્વર શિવની લિંગમયી મૂર્તિના સ્નાનકાલમાં જય-જયકાર આદિ શબ્દ અને મંગલપાઠ કરે. પંચગવ્ય, ઘી, દૂધ, દહીં, મધ અને શર્કરા સાથે ફળ-મૂળના સારતત્ત્વથી, તલ, સરસવ, સતૃ (સાઘવો)ના ઉખટનથી, જવ આદિના ઉત્તમ બ્રીજોથી, અડદ વગેરે ચૂર્ણથી તથા લોટ વગેરેનું આલેપન કરીને ગરમ પાણીથી શિવલિંગને નવગ્રવવું, લેપ અને ગંધના નિવારણ માટે બિલ્વપત્ર ધસે. પછી જલથી નવગ્રવી જે ચક્રવર્તી

* બંને હાથની અંજલિ બનાવી અનામિકા આંગળીના મૂળપર્વ પર અંગૂઠો લગાવી દેવો તે 'આવાહન' મુદ્રા છે. આ જ આવાહન મુદ્રાને અપોમુખ કરી દેવાય તો તે 'સ્થાપન' મુદ્રા થઈ જાય છે. જો મુઠ્ઠીની અંદર અંગૂઠો નાખી દેવામાં આવે અને બંને હાથની મુઠ્ઠી સંયુક્ત કરી દેવાય તો તે 'સંગિરોપન' મુદ્રા કહેવાય. બંને મુઠ્ઠીઓને ઉભા કરી દેવાથી 'સમ્મુખીકરણ' નામનો મુદ્રા થાય. એને જ અહીં 'ગિરીશત્ર' નામે કહી છે. શરીરને દંડની જેમ દેવતા સામે નાખી દેવું, મુખ નીચેની બ્રાહ્મ સપ્તવું અને બંને હાથ દેવતા તરફ ફેલાવવા-સાષ્ટાંગ પ્રજ્ઞામની આ ક્રિયાને જ અહીં 'નમસ્કાર' મુદ્રા કહી છે.

સમ્રાટ માટે ઉપયોગી ઉપચારોથી (અર્થાત્ સુગંધિત તેલ-ફુલેલ વગેરે દ્વારા) સેવા કરે. સુગંધયુક્ત આમળાં, હળદર પણ ક્રમશઃ અર્પિત કરે. આ બધી વસ્તુઓથી શિવલિંગ અથવા શિવમૂર્તિને સારી રીતે શોધન કરીને ચંદનમિશ્રિત જલ, કુશ-પુષ્પ યુક્ત જલ, સુવર્ણ અને રત્નયુક્ત જલ તથા મંત્રસિદ્ધ જલથી ક્રમશઃ સ્નાન કરાવવું. આ બધાં દ્રવ્યોનું મળવું સંભવ ન બને તો યથાસંભવ સંગૃહીત વસ્તુઓ યુક્ત જલ દ્વારા અથવા કેવલ મંત્રાભિમંત્રિત જલ દ્વારા શિવજીને સ્નાન કરાવે. કળશ, શંખ અને વર્ષની તથા કુશ અને પુષ્પ યુક્ત હાથના જલથી મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક ઈષ્ટ દેવતાને સ્નાન કરાવે એ જરૂરી છે. પવમાનસૂક્ત, રુદ્રસૂક્ત, નીલરુદ્રસૂક્ત, ત્વરિતમંત્ર, લિંગસૂક્ત, આદિસૂક્ત, અથર્વશીર્ષ, ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા શિવસંબંધી ઈશાન આદિ પંચ-બ્રહ્મમંત્ર, શિવમંત્ર તથા પ્રણવથી દેવદેવેશ્વર શિવને સ્નાન કરાવવું.

જેવી રીતે મહાદેવજીને સ્નાન કરાવો, એવી જ રીતે મહાદેવી પાર્વતીને પણ સ્નાન આદિ કરાવવાં જોઈએ. એ બંનેમાં કોઈ અંતર નથી, કેમકે એ બંને સર્વથા સમાન છે. પહેલાં મહાદેવજીના ઉદ્દેશ્યથી ક્રિયા કરીને પછી દેવીને માટે એ જ દેવાધિદેવના આદેશથી બધું કરે. અર્ધનારીશ્વરની પૂજા કરવી હોય તો એમાં પૂર્વાપરનો વિચાર નથી. અતઃ એમાં મહાદેવ અને મહાદેવીની સાથે સાથે પૂજા થતી રહે છે. શિવલિંગમાં અથવા અન્યત્ર મૂર્તિ આદિમાં અર્ધનારીશ્વરની ભાવનાથી બધા ઉપચારોનો શિવ અને શિવા માટે એકસાથે જ ઉપયોગ થાય છે. પવિત્ર સુગંધિત જળથી શિવલિંગનો અભિષેક

કરીને એને વસ્ત્રથી લોહવું-લૂછવું. પછી નૂતન વસ્ત્ર અને યજ્ઞોપવીત ચઢાવવાં. તત્પશ્ચાત્ પાદ, આચમન, અર્ધ્ય, ગંધ, પુષ્પ, આભૂષણ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, પેયજલ, મુખશુદ્ધિ, પુનરાચમન, મુખવાસ તથા સંપૂર્ણ રત્નોથી જડિત સુંદર મુગટ, આભૂષણ, વિવિધ પ્રકારની પવિત્ર પુષ્પમાળાઓ, છત્ર, ચામર, વ્યજન, તાડનો પંખો, અને દર્પણ આપીને સર્વ પ્રકારના મંગલમય વાદ્યધ્વનિઓ સાથે ઈષ્ટદેવની નીરાજના (આરતી) કરે. એ સમયે ગીત અને નૃત્ય વગેરેની સાથે જયજયકાર પણ થવો જોઈએ. સોનું, ચાંદી, તાંબુ અથવા માટીના સુંદર પાત્રમાં કમલ વગેરે શોભાયમાન ફૂલ રાખે. કમળનાં બીજ તથા દહીં, અક્ષત વગેરે પણ નાખી દે. ત્રિશૂલ, શંખ, બે કમળ, નન્દાવર્ત નામનો શંખ વિશેષ, સૂકાં છાણાંની આગ, શ્રીવત્સ, સ્વસ્તિક, દર્પણ, વજ્ર તથા અગ્નિ આદિથી ચિહ્નિ પાત્રમાં આઠ દીપક રાખે. તે આઠેઆઠ દિશાઓમાં રહે. અને એક નવમો દીપક મધ્યભાગમાં રાખે. આ નવે દીપકોમાં વામા આદિ નવ શક્તિઓનું પૂજન કરે. પછી કવચ-મંત્રથી આચ્છાદન અને અસ્ત્રમંત્રથી બધી બાજુ સંરક્ષણ કરીને પેનુમુદ્રા બતાવીને બંને હાથે પાત્રને ઉપર ઉઠાવે અથવા પાત્રમાં ક્રમશઃ પાંચ દીપ રાખે. ચારને ચારે ખૂણામાં અને એકને વચમાં સ્થાપિત કરે. તત્પશ્ચાત્ એ પાત્રને ઝિંચકીને શિવલિંગ અથવા શિવમૂર્તિ વગેરે ઉપર ક્રમશઃ ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણ ક્રમથી ફેરવે. ધૂમાવે અને મૂલમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતા રહે. તદનંતર મસ્તક પર અર્ધ્ય અને સુગંધિત ભસ્મ ચઢાવે. પછી પુષ્પાંજલિ આપીને ઉપહારનું નિવેદન કરે. એ પછી જલ આપીને

સુવર્ણ જડેલાં હોય. શંખ સિવાય પણ વિવિધ પ્રકારના ધ્વનિ કરનાર સુંદર કાહલ (એક પ્રકારનું વિશેષ વાદ્ય), જે સુવર્ણનિર્મિત તથા મોતીથી અલંકૃત હોય, તે વગાડવાં જોઈએ. એ ઉપરાંત ભેરી, મૃદંગ, મુરજ, તિમિચ્છ અને પટલ વગેરે વાજાં પણ જે સમુદ્રની ગર્જના સમાન ધ્વનિ કરનાર હોય તે યત્નપૂર્વક ભેગાં કરી રાખવાં જોઈએ. પૂજાનાં બધાં પાત્ર અને ભાંડ પણ સોનાનાં જ બનાવવાં જોઈએ. પરમાત્મા મહેશ્વર શિવનું મંદિર રાજમહેલ સમાન બનાવવું જોઈએ, જે શિલ્પશાસ્ત્રમાં બનાવેલાં લક્ષણો અનુસાર હોય. તે ઊંચી ચાર દીવાલોથી ઘેરાયેલું હોય. એનું ગોપુર એટલું ઊંચું હોય કે તે પર્વતાકાર જણાય. તે અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી આચ્છાદિત હોય. એના દરવાજાનાં દ્વાર સોનાનાં બનેલાં હોવાં જોઈએ. એના મંદિરના મંડપમાં તપાવેલા સોના તથા સેંકડો રત્નો ઢાંભલા લાગેલા હોય. ચંદ્રવામાં મોતીની સેરો હોવી જોઈએ. દરવાજાના દ્વારમાં પરવાળાં લાગેલાં હોવાં જોઈએ. મંદિરનું શિખર સોનાના બનેલા દિવ્ય કળશાકાર મુગટોથી અલંકૃત અને અસ્થરાજ ત્રિશૂલથી ચિહ્નિત હોય.

ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી ભક્તિપૂર્વક મહાદેવજીની પૂજા કરવી જોઈએ. જો કોઈ અન્યાયથી ઉપાર્જિત દ્રવ્યથી પણ ભક્તિપૂર્વક શિવજીની પૂજા કરે છે તો એને કોઈ પણ પાપ

નથી લાગતું, કેમકે ભગવાન તો ભાવને વશીભૂત છે. ન્યાયોપાર્જિત ધનથી પણ જો કોઈ ભક્તિ વગર પૂજન કરે તો એને તેનું ફળ મળતું નથી; કેમકે પૂજાની સફળતામાં ભક્તિ જ કારણ છે. ભક્તિથી પોતાના વૈભવ અનુસાર ભગવાન શિવના ઉદ્દેશ્યથી જે કાંઈ કરવામાં આવે તે થોડું હોય કે વધારે, કરનાર ધનવાન હોય કે દરિદ્ર બંનેનું સમાન ફળ છે. જેની પાસે બહુ થોડું ધન છે, તે માનવ ભક્તિભાવથી પ્રેરિત થઈને ભગવાન શિવનું પૂજન કરી શકે છે, પરંતુ મહાન વૈભવશાળી પણ જો ભક્તિહીન હોય તો એણે શિવનું પૂજન ન કરવું જોઈએ. શિવ પ્રત્યે ભક્તિહીન પુરુષ જો પોતાનું સર્વસ્વ પણ આપી દે તો એનાથી તે શિવ-આરાધનાના ફળનો ભાગી થતો નથી; કેમકે આરાધનામાં ભક્તિ જ કારણ છે." શિવ પ્રત્યે ભક્તિ છોડીને કોઈ અત્યંત ઉગ્ર તપસ્યાઓ અને સંપૂર્ણ મહાયજ્ઞોથી પણ દિવ્ય શિવધામમાં નથી જઈ શકાતું. તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ! સર્વત્ર પરમેશ્વર શિવના આરાધનમાં જ ભક્તિનું મહત્વ છે. આ ગુહ્યથી પણ ગુહ્યતર વાત છે. એમાં સંદેહ નથી.

પાપના મહાસાગરને પાર કરવા માટે ભગવાન શિવની ભક્તિ નૌકા સમાન છે. એટલા માટે જે ભક્તિભાવથી યુક્ત છે, એને રજોગુણ અને તમોગુણથી શી હાનિ થઈ શકે છે? હે શ્રીકૃષ્ણ! અત્યંજ, અધમ, મૂર્ખ અથવા પતિત મનુષ્ય પણ જો ભગવાન શિવને શરણે જતો

* ભક્ત્યા પ્રચોદિતઃ કુપ્યાદલ્પચિત્તોઽપિ માનવઃ । મહાવિભવસારોઽપિ ન કુપ્યાદ્ ભક્તિ વર્જિતઃ ॥
સર્વસ્વમપિ યો દદ્યાચ્છિવે ભક્તિ રિવર્જિતઃ । ન તેન ફલભાક્ સ ત્યાદ્ ભક્તિરેવાત્ર કારણમ્ ॥
(શિ.પુ.વા.સં.ઉ.ખં. ૨૫/૫૧-૫૨)

ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જતી નથી, ત્યાં સુધીમાં ભગવાન શંકરની આરાધના કરી લો. ભગવાન શિવની આરાધના સમાન બીજો કોઈ ધર્મ ત્રણે લોકમાં નથી.”

હવે હું અગ્નિકાર્યનું વર્ણન કરીશ. કુંડમાં, સ્થંડિલ પર, વેદીમાં, લોઢાના હવનપાત્રમાં અથવા નૂતન સુંદર માટીના પાત્રમાં વિધિપૂર્વક અગ્નિની સ્થાપના કરીને એનો સંસ્કાર કરે. ત્યાર પછી ત્યાં મહાદેવજીની આરાપના કરીને હોમકાર્યનો આરંભ કરે. કુંડ બે અથવા એક હાથ લાંબો-પહોળો હોવો જોઈએ. વેદીને ગોળ અથવા ચોરસ બનાવવી જોઈએ. સાથે જ મંડલ પાત્ર બનાવવાં આવશ્યક છે. કુંડ વિસ્તૃત અને ઊંડો હોવો જોઈએ. એના મધ્યભાગમાં અષ્ટદલ કમલ અંકિત કરે. એ બે અથવા ચાર આંગળ ઊંચો હોવો જોઈએ. કુંડની અંદર બે વેંતની ઊંચાઈ પર નાભિની સ્થિતિ બતાવી છે. મધ્યમા આંગળીના મધ્યમ અને ઉત્તમ પર્વ બરાબર મધ્યભાગ યા કટિભાગ જાણવો જોઈએ. સાપુપુરુષ ચોવીશ આંગળ બરાબર એક હાથનું પરિમાણ બતાવે છે. કુંડની ત્રણ, બે, યા એક મેખલા (કંદોરો) હોવી જોઈએ. આ મેખલાઓનું એવી રીતે નિર્માણ કરે, જેથી કુંડની શોભા વધે. સુંદર અને ચીકણી યોનિ બનાવે, જેની આકૃતિ પીપળના પાન જેવી અથવા હાથીના અપરોષ્ઠ જેવી હોય; કુંડના દક્ષિણ અથવા પશ્ચિમ ભાગમાં મેખલાની વચ્ચોવચ સુંદર યોનિનું નિર્માણ કરવું.

જોઈએ; જે મેખલાથી થોડી નીચે હોય. એનો અગ્રભાગ કુંડ તરફ હોય તથા એ મેખલાને થોડે દૂર છોડીને બનાવેલી હોય. વેદીને માટે ઊંચાઈનો કોઈ નિયમ નથી. તે માટી અથવા રેતીની હોવી જોઈએ. ગાયનું છાત્ર અથવા જલથી મંડલ બનાવવું જોઈએ. પાત્રનું પરિમાણ બતાવ્યું નથી. કુંડ અને માટીની વેદીને છાત્ર અને જલથી લીપવાં જોઈએ. પાત્રને ધોઈને તપાવીને અને અન્ય વસ્તુઓનું જલથી પ્રોક્ષણ કરે. પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણેની વિધિ અનુસાર કુંડમાં અને વેદી પર ઉલ્લેખન (રિખા) કરે. (રિખાઓ પર મૃતિકા લઈને ઈશાન કોણમાં ફેંકી દે.) પછી અગ્નિના એ આસનના કુશો અને પુષ્પો દ્વારા જલથી પ્રોક્ષણ કરે. તત્પશ્ચાત્ પૂજન અને હવન માટે બધાં પ્રકારનાં દ્રવ્યોનો સંગ્રહ કરે. ધોવાયોગ્ય વસ્તુઓને ધોઈને પ્રોક્ષણીના જલથી એમનું પ્રોક્ષણ કરીને એમને શુદ્ધ કરે. એ પછી સૂર્યકાંતમણિથી પ્રગટ, કાષ્ઠથી ઉત્પન્ન, ક્ષોત્રિયની અગ્નિશાળામાં સંચિત અથવા બીજા કોઈ ઉત્તમ અગ્નિને આધારસહિત લઈ આવે. એને કુંડ અથવા વેદી પર ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણક્રમથી ફેરવીને અગ્નિબીજ (રં)નું ઉચ્ચારણ કરીને એ અગ્નિને ઉક્ત કુંડ યા વેદી આસન પર સ્થાપિત કરી દે. કુંડમાં સ્થાપિત કરવો હોય તો યોનિમાર્ગથી અગ્નિનું આધાન કરે અને વેદી પર પોતાની સામે જ અગ્નિની સ્થાપના કરે. યોનિપ્રદેશની પાસે સ્થિત વિદ્વાન પુરુષ સમસ્ત

* त्वरितं ह्रितं याति त्वरितं याति देवतम् ॥

त्वरितं व्याधिरभ्येति तस्मात्पूज्यः पिनाङ्गुक्षु । पावन्नायाति नरदां पावन्नाक्रमते ज्वरा॥
पावन्नेन्द्रियवैकल्यं तापत्पूज्यः शंकरम् । न शिवार्चनतुल्योऽस्ति भर्माऽन्यो भुवनत्रये॥

(वि.पु.वा.स.प्र.म. २९/२१-२३)

~~~~~

યશિય વૃક્ષની હોવી જોઈએ. એમની લંબાઈ બાર આંગળની હોવી જોઈએ. સમિધાઓ વાંકી ન હોવી જોઈએ. સ્વતઃ સૂકી થયેલી પત્ર ન હોય. એનાં છોડાં કાઢેલાં ન હોય. એમના પર કોઈ પત્ર પ્રકારનો ઘા, ચોટ ન હોય. બધી સમિધાઓ એક જેવી હોવી જોઈએ. દશ આંગળ લાંબી સમિધાઓ પત્ર હવન માટે વિહિત છે. એની મોટાઈ કનિષ્ઠિકા આંગળી સમાન હોવી જોઈએ અથવા પ્રાદેશમાત્ર (અંગૂઠાથી લઈને તર્જની પર્યંત) લાંબી સમિધાઓ લાવવી જોઈએ. જો ઉપર્યુક્ત સમિધાઓ ન મળે તો જે મળી શકે, એ બધાથી હવન કરવો જોઈએ, સમિધા-હવન પછી ધીની આહુતિ આપે. ધીની ધારા દૂર્વાદલ સમાન પાતળી અને ચાર આંગળ લાંબી હોવી જોઈએ. એ પછી અન્નની આહુતિ આપવી જોઈએ, જેનો પ્રત્યેક ગ્રાસ સોળ સોળ મારા બરાબર હોય. લાવા (લાજા-ધાણી), સરસવ, જવ અને તલ (આઠ રત) આ બધામાં ઘી ભેળવીને યથાસંભવ ભસ્ય, લેહ્ય અને ગોપ્ય પત્ર મિશ્રિત કરે તથા એ સૌની યથાશક્તિ દશ, પાંચ યા ત્રણ આહુતિ આપે અથવા એક જ આહુતિ આપે. સુવાથી, સમિધાથી, સુક્રથી અથવા હાથથી આહુતિ આપવી જોઈએ. એમાં પત્ર દિવ્ય તીર્થથી અથવા ઋષિતીર્થથી આહુતિ આપવાનું વિધાન છે; જો ઉપર્યુક્ત બધાં દ્રવ્ય ન મળે તો કોઈ પત્ર એક દ્રવ્યથી શ્રદ્ધાપૂર્વક આહુતિ આપવી જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત માટે મંત્રથી અભિમંત્રિત કરીને ત્રણ આહુતિ આપે. પછી હોમાવશિષ્ટ ધીથી સુક્રને ભરીને એના અગ્રભાગમાં ફૂલ રાખીને એને દર્બ સદિત અધોમુખ સુવાથી ઢાંકી દે. એ પછી ઊભા થઈને

એને અંજલિમાં લઈને ‘ૐ નમઃ શિવાય
વૌષટ્’નું ઉચ્ચારણ કરીને જવતુલ્ય ધીની ધારાની
આહુતિ આપે. આ પ્રકારે પૂર્ણાહુતિ કરીને
અગ્નિમાં પૂર્વવત્ જલનો છાંટો નાખે. ત્યાર
પછી દેવેશ્વર શિવનું વિસર્જન કરીને અગ્નિની
રક્ષા કરે. પછી અગ્નિનું પણ વિસર્જન કરીને
ભાવના દ્વારા નાભિમાં સ્થાપિત કરીને નિત્ય
યજન કરે.

અથવા શિવ-શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર વાગીશ્વરીના ગર્ભથી પ્રગટ થયેલા અગ્નિદેવને લાવીને વિધિવત્ સંસ્કાર કરીને એમનું પૂજન કરે. પછી સમિધાનું આધાન કરીને બધી બ્રાહ્મણે પરિધિઓનું નિર્માણ કરે. એ પછી બે બે પાત્ર રાખીને શિવનું યજન કરીને પ્રોક્ષણીપાત્રનું શોધન કરે. એ પાત્રના જલથી પૂર્વોક્ત વસ્તુઓનું પ્રોક્ષણ કરીને જલથી ભરેલા પ્રણીતાપાત્રને ઈશાન કોણમાં રાખે ધીના સંસ્કાર સુધી બધાં કાર્ય કરીને સુદ્ અને સુવાનું સંશોધન કરે. ત્યાર પછી શિવ દ્વારા માતા વાગીશ્વરીનું ગર્ભાધાન, પુંસવન અને સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર કરીને પ્રત્યેક સંસ્કાર નિમિત્ત પૃથક્ પૃથક્ આહુતિ આપે. ગર્ભથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાની ભાવના કરે. એમને ત્રણ પગ, સાત હાથ, ચાર શિંગડાં અને બે મસ્તક છે, મધુ સમાન પિંજલવર્ણવાળાં ત્રણ નેત્ર છે. માથા પર જટાજૂટ અને ચંદ્રમાનો મુગટ છે. એમની અંગકાંતિ લાલ છે. લાલ રંગનાં જ વસ્ત્ર, ચંદન, માળા અને આભૂષણ એમની શોભા વધારે છે. બધાં લક્ષણોથી સંપન્ન, યજ્ઞોપવીતધારી તથા ત્રિગુણ મેખલાથી યુક્ત છે. એમના જમણા હાથોમાં શક્તિ છે, સુદ્ અને સુવા છે, એમના ડાબા

હાથમાં ન આપે. ભગવાન શિવનું વિસર્જન ન થયું હોય, ત્યારે જ ભસ્મનો સંગ્રહ કરી લેવો, કેમકે વિસર્જન પછી એના ઉપર ચંડનો અધિકાર થઈ જાય છે.

જ્યારે અગ્નિકાર્ય સંપન્ન કરી લેવામાં આવે, ત્યારે શિવશાસ્ત્રોક્ત માર્ગથી અથવા પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં બતાવેલી વિધિથી બલિકર્મ કરે. તદનંતર સારી રીતે લીપેલું પોતેલું મંડલ હોય તેમાં વિદ્યાસનને પાથરવું, તે પછી વિદ્યાકોશની સ્થાપના કરીને ક્રમશઃ પુષ્પ વગેરેથી યજન કરે. વિદ્યાની સામે ગુરુનું પત્ર મંડલ બનાવીને ત્યાં શ્રેષ્ઠ આસન રાખે અને એના પર પુષ્પ વગેરે દ્વારા ગુરુની પૂજા કરે. તદનંતર પૂજનીય પુરુષોની પૂજા કરે, ભૂખ્યાંને ભોજન કરાવે. એ પછી સ્વયં સુખપૂર્વક શુદ્ધ અન્નનું ભોજન કરે. તે અન્ન તત્કાલ ભગવાન શિવને નિવેદિત કરેલું હોય અથવા એમનો પ્રસાદ હોય. એને આત્મશુદ્ધિ માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભોજન કરે. જે અન્ન ચંડને સમર્પિત હોય, એને લોભવશ ગ્રહણ ન કરે. ગંધ અને પુષ્પમાલા વગેરે જે વસ્તુઓ છે, એમને માટે પત્ર આ વિધિ સમાન જ છે અર્થાત્ ચંડનો ભાગ હોવાથી એને ગ્રહણ ન કરવો. ત્યાં વિદ્વાન પુરુષ 'હું જ શિવ છું'

એવી બુદ્ધિ ન કરે. ભોજન અને આયમન કરીને મનમાં ને મનમાં ચિંતન કરતાં મૂલમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. બાકીનો સમય શિવશાસ્ત્રની કથાના શ્રવણ વગેરે યોગ્ય કાર્યોમાં પસાર કરે. રાતનો પ્રથમ પ્રહર વીતી જાય પછી મનોહર પૂજા કરીને શિવ અને શિવા માટે એક પરમ સુંદર શૈયા પ્રસ્તુત કરે. એ સાથે ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, વસ્ત્ર, ચંદન અને પુષ્પમાળા વગેરે પત્ર રાખી મૂકે. મનથી અને ક્રિયા દ્વારા પત્ર બધી સુંદર વ્યવસ્થા કરીને પવિત્ર થઈને મહાદેવજી અને મહાદેવજીનાં ચરણો પાસે શયન કરે. જો ઉપાસક ગૃહસ્થ હોય તો ત્યાં પોતાની પત્ની સાથે શયન કરે. જો ગૃહસ્થ ન હોય તો તે એકલો જ શયન કરે. ઉપકાલ આવ્યો જાણીને મનમાં ને મનમાં પાર્વતીદેવી તથા પાર્ષદોસહિત અવિનાશી ભગવાન શિવને પ્રણામ કરીને દેશકાલોચિત કાર્ય તથા શૌચ વગેરે કૃત્ય પૂર્ણ કરે. પછી યથાશક્તિ શંખ વગેરે વાદ્યોના દિવ્ય ધ્વનિથી મહાદેવ અને મહાદેવીને જગાડે. એ પછી એ સમયે ખિલેલાં પરમ સુગંધિત પુષ્પો દ્વારા શિવા અને શિવની પૂજા કરીને પૂર્વોક્ત કાર્યનો આરંભ કરે.

(અધ્યાય-૨૭)

*

કામ્ય કર્મના પ્રસંગમાં શક્તિ સહિત પંચમુખ મહાદેવની પૂજાના વિધાનનું વર્ણન

તદનંતર શિવાશ્રમ સેવીઓ માટે નૈમિત્તિક કર્મની વિધિ બતાવીને ઉપમન્યુજીએ કહ્યું— હે યદુનંદન! હવે હું કામ્ય કર્મનું વર્ણન કરીશ, જે આલોક અને પરલોકમાં પણ કળ આપનારાં

છે. શૈવો તથા માહેશ્વરોએ ક્રમશઃ અંદર અને બહાર આને કરવું જોઈએ. જેવી રીતે શિવ અને મહેશ્વરમાં અહીં અત્યંત ભેદ નથી, એવી જ રીતે શૈવો અને માહેશ્વરોમાં પણ અતિ ભેદ

શ્રીશિવપુરાણ સંસ્કૃત સ્વરૂપે લખાયેલું છે. આ પુરાણમાં શિવજીનાં અવતારો, કૃત્યો, શાસ્ત્રો, મંત્રો, યજ્ઞો, ઉપાસના, વગેરેનો વર્ણન કરવામાં આવ્યો છે. આ પુરાણમાં શિવજીનાં અવતારો, કૃત્યો, શાસ્ત્રો, મંત્રો, યજ્ઞો, ઉપાસના, વગેરેનો વર્ણન કરવામાં આવ્યો છે.

નથી. જે મનુષ્ય શિવને આશ્રિત રહીને જ્ઞાનયજ્ઞમાં તત્પર હોય છે, તે શૈવ કહેવાય છે અને જે શિવાશ્રિત ભક્ત ભૂતલ પર કર્મયજ્ઞમાં સંલગ્ન રહે છે, તે મહાન ઈશ્વરનું યજ્ઞ કરવાને કારણે માલેશ્વર કહેવાયા છે. એટલા માટે જ્ઞાનયોગી શૈવોએ પોતાની અંદર ભગવાન દ્વારા કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ અને કર્મપરાયણ માલેશ્વરોએ બહાર વિહિત દ્રવ્યો તથા ઉપકરણો દ્વારા એનું સંપાદન કરવું જોઈએ. આગળ બતાવેલાં કર્મના પ્રયોગમાં એમને માટે કોઈ ભેદ નથી.

ગંધ, વાર્ણ અને રસ વગેરે દ્વારા વિષિપૂર્વક ભૂમિની પરીક્ષા કરીને મનોહરભિલષિત સ્થાન પર આકાશમાં ચંદ્રવો તાણી દેવો અને એ સ્થાનને સારી પેઠે લીલી-પોતીને દર્પણ સમાન સ્વચ્છ બનાવી દેવું. ત્યાર પછી શાસ્ત્રોક્ત માર્ગથી ત્યાં પહેલાં પૂર્વ દિશાની કલ્પના કરે. એ દિશામાં એકબે હાથનું મંડલ બનાવે એ મંડલમાં સુંદર ગજદલ કમલ અંકિત કરે. કમળમાં કર્ણિકા હોવી જરૂરી છે. યથાસંભવ સંચિત રત્ન અને સુવર્ણ વગેરેના ચૂર્ણથી એનું નિર્માણ કરે. તે અત્યંત શોભાપમાન તથા પાંચ આવરણોથી યુક્ત હોય. કમલનાં આઠ દલોમાં કમળી અગ્નિમા વગેરે આઠ સિદ્ધિઓની કલ્પના કરે તથા એમના કેસરોમાં શક્તિસહિત વામદેવ આદિ આઠ રુદ્રોની પૂર્વાદિ દલના કમળી સ્થાપિત કરે. કમલની કર્ણિકામાં વૈરાગ્યને સ્થાન આપે તથા બીજોમાં નવશક્તિઓની સ્થાપના કરે. કમલના કંદમાં શિવ-સંબંધી ધર્મ અને નાલમાં શિવસંબંધી જ્ઞાનની ભાવના કરે. કર્ણિકાની ઉપર અગ્નિમંડલ, સૂર્યમંડલ અને ચંદ્રમંડલની

ભાવના કરે. આ મંડલોની ઉપર શિવતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરે. સંપૂર્ણ કમલાસન પર સુખપૂર્વક બિરાજમાન અને વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોથી અલંકૃત, પાંચ આવરણોસહિત ભગવાન શિવનું માતા પાર્વતીની સાથે પૂજન કરે. એમની અંગકાંતિ શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ સમાન ઉજ્જવળ છે. તે સતત પ્રસન્ન રહે છે. એમની પ્રભા શીતલ છે. મસ્તક પર વિદ્યુત્મંડલ સમાન ચમકતી જટારૂપ મુગટ એમની શોભા વધારે છે. તેમણે વ્યાઘ્રચર્મ પારણ કર્યું છે. એમના મુખારવિંદ પર મંદ સ્મિતની છટા છવાઈ ગઈ છે. એમના હાથની હથેળીઓ અને પગનાં તળિયાં લાલ કમલ સમાન અરુણ પ્રભાથી ઉદ્ભાસિત છે. તે ભગવાન શિવ સમસ્ત શુભલક્ષણોથી સંપન્ન અને સર્વ પ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત છે. એમના હાથમાં ઉત્તમોત્તમ દિવ્ય આયુધ શોભી રહ્યાં છે અને અંગોમાં દિવ્ય ચંદનનો લેપ લગાવેલો છે. એમને પાંચ મુખ અને દશ ભુજાઓ છે. અર્ધચંદ્ર એમની શિખાનો મણિ છે. એમનું પૂર્વવર્તી મુખ પ્રાતઃકાળના સૂર્યની જેમ અરુણ પ્રભાથી ઉદ્ભાસિત અને સૌમ્ય છે. એમાં ત્રણ નેત્રરૂપી કમળ ખિલેલાં છે તથા મસ્તક પર બાલચંદ્રમાનો મુગટ શોભે છે. દક્ષિણ મુખ નીલ જલધર (વાહન) સમાન શ્યામ પ્રભાથી ભાસિત થાય છે એમની ભ્રમરો વાંકી છે. તે દેખાવમાં ભયાનક છે. એમાં ગોળાકાર લાલ-લાલ આંખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દાઢોને કારણે તે મુખ વિકરાળ જણાય છે. એમનો પરાભવ કરવો કોઈને માટે પાત્ર કઠિન છે. એમના અધરપલ્લવ ફરકતા રહે છે, ફરક્યા કરે છે. ઉત્તરવર્તી મુખ પરવાણાની જેમ

લાલ છે. કાળા કાળા કેશપાશ એમની શોભા વધારે છે. એમાં વિભ્રમવિલાસથી યુક્ત ત્રણ નેત્ર છે અને એમનું મસ્તક અર્ધચંદ્રમય મુગટથી વિભૂષિત છે. ભગવાન શિવનું પશ્ચિમ મુખ પૂર્ણ ચંદ્રમા સમાન ઉજ્જવળ તથા ત્રણ નેત્રોથી પ્રકાશમાન છે. એમનું મસ્તક ચંદ્રલેખાની શોભા ધારણ કરે છે...

તે મુખ દેખાવમાં સૌમ્ય છે અને મંદ સ્મિતની શોભાથી ઉપાસકોનાં મન મોહી લે છે. એમનું પાંચમું મુખ સ્ફટિક મણિ સમાન નિર્મળ, ચંદ્રલેખાથી સમુજ્જવલ, અત્યંત સૌમ્ય તથા ત્રણ પ્રફુલ્લ નેત્ર કમળોથી પ્રકાશમાન છે.

ભગવાન શિવ પોતાના જમણા હાથમાં શૂલ, વજ્ર, ખડ્ગ અને અગ્નિ ધારણ કરીને એ સૌની પ્રભાથી પ્રકાશિત થાય છે તથા ડાબા હાથમાં નાગ, બાણ, ધંટા, પાશ તથા અંકુશ એમની શોભા વધારે છે. પગથી લઈને ઘૂંટણ સુધીનો ભાગ નિવૃત્તિકલાથી સંબદ્ધ છે. એની ઉપર નાભિ સુધીનો ભાગ પ્રતિષ્ઠાકલાથી કંઠ સુધીનો ભાગ વિદ્યાકલાથી, લલાટ સુધીનો ભાગ શાંતિકલાથી અને એથી પણ ઉપરનો ભાગ શાન્ત્યતીતા કલાથી સંયુક્ત છે. આ પ્રકારે તે પંચધ્વવ્યાપી તથા સાક્ષાત્ પંચકલામય શરીરધારી છે. ઈશાનમંત્ર એમનો મુગટ છે. તત્પુરુષમન્ત્ર એ પુરાતન દેવનું મુખ છે. અધોરમંત્ર હૃદય છે, વામદેવમંત્ર એ મહેશ્વરનો ગુહ્ય ભાગ છે

અને સદ્યોજાતમંત્ર એમનાં યુગલ ચરણ છે. એમની મૂર્તિ આડત્રીશ કલામયી છે" પરમેશ્વર શિવનો વિગ્રહ માતૃકા (વાર્ગમાલા-) મય, પંચબ્રહ્મ (ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામ્ ઈત્યાદિ પાંચ મંત્ર,) મય, પ્રણવમય, તથા હંસશક્તિથી સંપન્ન છે. ઈચ્છા શક્તિ એમના અંગમાં આરૂઢ છે, જ્ઞાન શક્તિ દક્ષિણ ભાગમાં છે, તથા ક્રિયાશક્તિ વામભાગમાં બિરાજમાન છે. તે ત્રિતત્ત્વમય છે. અર્થાત્ આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ, અને શિવતત્ત્વ એમનાં સ્વરૂપ છે. તે સદાશિવ સાક્ષાત્ વિદ્યામૂર્તિ છે. આ પ્રકારે એમનું ધ્યાન કરવું જોઈએ.

મૂલમંત્રથી મૂર્તિની કલ્પના અને સકલીકરણની ક્રિયા કરીને મૂલમંત્રથી જ યથોચિત રીતિથી ક્રમશઃ પાદ આદિ વિશેષાધ્યપર્યંત પૂજન કરે. પછી પરાશક્તિની સાથે સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન શિવનું પૂર્વોક્ત મૂર્તિમાં આવાહન કરીને સદસદ્વ્યક્તિ રહિત પરમેશ્વર મહાદેવનું ગંધ આદિ પંચોપચારથી પૂજન કરે. પાંચ બ્રહ્મમંત્રોથી, છ અંગમંત્રોથી, માતૃકામંત્રથી, પ્રણવથી, શક્તિયુક્ત શિવમંત્રથી, શાંત તથા અન્ય વેદમંત્રોથી અથવા કેવળ શિવમંત્રથી એ પરમ દેવનું પૂજન કરે. પાદથી લઈને મુખશુદ્ધિપર્યંત પૂજન સંપન્ન કરીને ઈષ્ટદેવનું વિસર્જન કર્યા વગર જ ક્રમશઃ પાંચ આવરણોની પૂજા આરંભ કરે.

(અધ્યાય ૨૮-૨૯)

*

* કલા, કાલ, નિયતિ, વિદ્યા, રાગ, પ્રકૃતિ અને ગુણ-એ સાતત્ત્વ, પંચભૂત, પંચતન્માત્રા, દશ ઇન્દ્રિયો, ચાર અંતઃકરણ અને પાંચ શબ્દાદિ વિષય—એ છત્રીશ તત્ત્વ છે. આ બધાં તત્ત્વ જીવના શરીરમાં હોય છે. પરમેશ્વરના શરીરને શક્ત શક્તિસ્વરૂપ અને ચિન્માય) તથા મંત્રમય કહેવાય છે. આ બંને તત્ત્વોને જોડી લેવાથી આડત્રીશ કલાઓ થાય છે. સમસ્ત જડ-ચેતન પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ હોવાથી મૂર્તિને આડત્રીસ કલામયી બતાવી છે. અથવા પાંચ સ્વર અને તેત્રીશ વ્યંજનરૂપ હોવાથી એમના શરીરને આડત્રીશ કલામય કહેવાયું છે.

આવરણપૂજાની વિસ્તૃત વિધિ તથા ઉક્ત વિધિથી પૂજનના મહિમાનું વર્ણન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે યદુનંદન! પહેલાં મહાદેવ—એ ક્રમશઃ આઠ મૂર્તિઓ છે. એ પછી
 અને શિવના જમણે ડાબે ભાગે ક્રમશઃ એ જ આવરણમાં શક્તિઓ સહિત મહાદેવ
 અને કાર્તિકેયેનું ગંધ આદિ પાંચ ઉપચારો વગેરે અગિયાર મૂર્તિઓની પૂજા કરવી જોઈએ.
 પૂજન કરે. પછી એ સૌનું ચારે બાજુ મહાદેવ, શિવ, રુદ્ર, શંકર, નીલલોહિત ઈશાન,
 નથી લઈને સઘોજાતપર્યંત પાંચ વિજય, ભીમ, દેવદેવ, ભવોદ્ભવ તથા કપર્દશિ
 મૂર્તિઓનું શક્તિસહિત ક્રમશઃ પૂજન કરવું. (યા કપાલીશ) એ અગિયાર મૂર્તિઓ છે.
 પ્રથમ આવરણમાં કરવાનું પૂજન છે. આ એમાંથી જે પ્રથમ આઠ મૂર્તિઓ છે, એમનું
 આવરણમાં હૃદય આદિ છ અંગો તથા શિવ અગ્નિકોણવાળા દળથી લઈને પૂર્વ દિશાપર્યંત
 શિવાનું અગ્નિકોણથી લઈને પૂર્વ દિશા આઠ દિશાઓમાં પૂજન કરવું જોઈએ. દેવદેવને
 આઠ દિશાઓમાં પૂજન કરે. ત્યાં જ વામા પૂર્વ દિશાના દલમાં સ્થાપિત અને પૂજિત કરે
 દે શક્તિઓની સાથે વામ આદિ આઠ અને ઈશાનનું પુનઃ અગ્નિ કોણમાં સ્થાપન-
 ની પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં ક્રમશઃ પૂજા કરે. પૂજન કરે. પછી મેં બંનેની વચમાં ભવોદ્ભવની
 પૂજન વૈકલ્પિક છે. હે યદુનંદન! આ મેં પૂજા કરે અને એમના પણ કપાલીશ અથવા
 પ્રથમ આવરણનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. કપર્દશિનું સ્થાપન-પૂજન કરવું જોઈએ. એ
 હવે પ્રેમપૂર્વક બીજા આવરણનું વર્ણન તૃતીય આવરણમાં ફરી વૃષભરાજનું પૂર્વમાં,
 આમાં આવે છે, શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળો. પૂર્વ નંદીનું દક્ષિણમાં, મહાકાલનું ઉત્તરમાં, શાસ્તાનું
 આવાળ દળમાં અનંતનું અને એમના વામ અગ્નિકોણના દલમાં, માતૃકાઓનું દક્ષિણ દિશાના
 આમાં એમની શક્તિનું પૂજન કરે. દક્ષિણ દલમાં, ગણેશજીનું નૈઋત્યકોણના દલમાં,
 આવાળ દળમાં શક્તિ સહિત સૂક્ષ્મદેવની પૂજા કાર્તિકેયનું પશ્ચિમ દલમાં, જ્યેષ્ઠાનું વાયવ્યકોણના
 પશ્ચિમ દિશાના દળમાં શક્તિ સહિત દલમાં, ગૌરીનું ઉત્તરદલમાં, ચંડનું ઈશાન
 કોણમાં તથા શાસ્તા અને નંદીશ્વરની વચમાં કોણમાં તથા શાસ્તા અને માતૃકાઓની
 નેત્રના, ઈશાન કોણવાળા દલમાં એકરુદ્ર મુનીન્દ્ર વૃષભનું પૂજન કરે. મહાકાલના
 એમની શક્તિનું, અગ્નિકોણવાળા દળમાં ઉત્તરભાગમાં પિંગલનું શાસ્તા અને માતૃકાઓની
 મૂર્તિ અને એમની શક્તિનું તથા વચમાં ભૃંગીશ્વરનું માતૃકાઓ તથા ગણેશજીની
 વ્યકોણવાળા દળમાં શક્તિ સહિત શિવંદ્રીશનું વચમાં ચીરભદ્રનું, સ્કંદ અને ગણેશજી વચમાં,
 ન કરે. સમસ્ત ચક્રવર્તીઓની પણ દ્વિતીય સરસ્વતી દેવીનું જ્યેષ્ઠા અને કાર્તિકેયની વચમાં
 આવરણમાં જ પૂજા કરવી જોઈએ. ત્રીજા શિવચરણોની અર્ચના કરનારી શ્રીદેવીનું, જ્યેષ્ઠા
 આવરણમાં શક્તિ સહિત અષ્ટમૂર્તિઓનું પૂર્વ અને ગણામ્બા (ગૌરી)ની વચમાં મહામોટાની
 દે આઠે દિશાઓમાં ક્રમશઃ પૂજન કરે. ભવ, પૂજા કરે ગણામ્બા અને ચંડની વચમાં દુર્ગાદેવીની
 ઈશાન, રુદ્ર, પશુપતિ, ઉગ્ર, ભીમ અને પૂજા કરે. આ જ આવરણમાં પુનઃ શિવના

અનુચરવર્ગની પૂજા કરે. આ અનુચર વર્ગમાં રુદ્રગણ, પ્રથમગણ અને ભૂતગણ આવે છે આ સૌનાં વિવિધ રૂપ છે અને આ બધા જ પોતાની શક્તિઓ સાથે છે. એ પછી એકાગ્રચિત્ત થઈને શિવાના સખીવર્ગનું ધ્યાન અને પૂજન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે તૃતીય આવરણના દેવતાઓનું વિસ્તારપૂર્વક પૂજન થઈ ગયા પછી એના બાહ્ય ભાગમાં ચતુર્થ આવરણનું ચિંતન અને પૂજન કરે. પૂર્વદલમાં સૂર્યનું, દક્ષિણદલમાં ચતુર્મુખ બ્રહ્માનું, પશ્ચિમદલમાં રુદ્રનું અને ઉત્તર દિશાના દલમાં ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરે. આ ચારે દેવતાઓમાં પણ જુદાં જુદાં આવરણ છે. એમના પ્રથમ આવરણમાં છએ અંગો તથા દીપ્તા વગેરે શક્તિઓની પૂજા કરવી જોઈએ. દીપ્તા, સૂક્ષ્મા, જ્યા, ભદ્રા, વિભૂતિ, વિમલા, અમોઘા અને વિદ્યુતા - એમની ક્રમશઃ પૂર્વ આદિ આઠ દિશાઓમાં સ્થિતિ છે. દ્વિતીય આવરણમાં પૂર્વથી લઈને ઉત્તર સુધી ક્રમશઃ ચાર મૂર્તિઓની અને એમના પછી એમની શક્તિઓની પૂજા કરે. આદિત્ય, ભાસ્કર; ભાનુ અને રવિ એ ચાર મૂર્તિઓ ક્રમશઃ પૂર્વ-આદિ ચાર દિશાઓનાં પૂજનીય છે. ત્યાર પછી અર્ક, બ્રહ્મા, રુદ્ર તથા વિષ્ણુ - એ ચાર મૂર્તિઓ પણ પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં પૂજનીય છે. પૂર્વ દિશામાં વિસ્તરા, દક્ષિણમાં સુતરા, પશ્ચિમમાં બોધિની અને ઉત્તરમાં આપ્યાયિનીની પૂજા કરે - ઈશાન કોણમાં ઉપાની, અગ્નિ કોણમાં પ્રભાની, નૈર્ઋત્ય કોણમાં પ્રાણાની અને વાયવ્ય કોણમાં સંધ્યાની પૂજા કરે. આ રીતે દ્વિતીય આવરણમાં આ સૌની સ્થાપના કરીને વિધિવર પૂજા કરવી જોઈએ.

તૃતીય આવરણમાં સૌમ, મંગલ, બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ બુધ, વિશાલબુદ્ધિ બૃહસ્પતિ,

તેજોનિધિ શુક્ર, શનૈશ્વર અને ધૂમ્રવર્ણવાળા બયંકર રાહુ-કેતુનું પૂર્વાદિ દિશાઓમાં પૂજન કરે અથવા દ્વિતીય આવરણમાં દ્વાદશ આદિત્યોની પૂજા કરવી જોઈએ અને તૃતીય આવરણમાં દ્વાદશ રાશિઓની પૂજા કરવી જોઈએ. એના બાહ્ય ભાગમાં સાત સાત ગણોની બધી બાજુએ પૂજા કરવી જોઈએ. ઋષિઓ, દેવતાઓ, ગંધર્વો, નાગો, અપ્સરાઓ, ગ્રામિણીઓ, યક્ષો, યાતુર્ધાનો સાત છંદોમય અશ્વો તથા વાલગ્નિલ્લોનું પૂજન કરે. આ રીતે તૃતીય આવરણમાં સૂર્યદેવનું પૂજન કરીને તે પછી ત્રણ આવરણો સહિત બ્રહ્માજીનું પૂજન કરે.

પૂર્વ દિશામાં હિરણ્યગર્ભનું, દક્ષિણમાં વિરાડનું પશ્ચિમ દિશામાં કાળનું અને ઉત્તર દિશામાં પુરુષનું પૂજન કરે. હિરણ્યગર્ભ નામના જે પહેલા બ્રહ્મા છે, એમની અંગકાંતિ કમળ સમાન છે, કાળ જન્મથી જ અંજન સમાન કાળા છે અને પુરુષ સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્મલ છે. ત્રિગુણ, રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક એ ચારે પાત્ર પૂર્વ આદિ દિશાના ક્રમથી પ્રથમ આવરણમાં જ સ્થિત છે.

દ્વિતીય આવરણમાં પૂર્વ આદિ દિશાઓના દલમાં ક્રમશઃ સનતકુમાર, સનક, સનંદન અને સનાતનનું પૂજન કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી ત્રીજા આવરણમાં અગિયાર પ્રજાપતિઓનું પૂજન કરે. એમાંથી પ્રથમ આઠનું તો પૂર્વ આદિ આઠ દિશાઓમાં પૂજન કરે. પછી બાકી ત્રણનું પૂર્વ આદિના ક્રમથી અર્થાત્ પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં પૂજન કરે. દક્ષ, રુચિ, ભૃગુ, મરીચિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ, અત્રિ, કશ્યપ અને વસિષ્ઠ-એ અગિયાર વિખ્યાત પ્રજાપતિ છે. એમની સાથે એમની પત્નીઓનું પૂજન કરવું

જોઈએ. પ્રસૂતિ, આકૃતિ, ખ્યાતિ, સંભૂતિ, વૃત્તિ, સ્મૃતિ, ક્ષમા, સંનતિ, અનસૂયા, દેવમાતા અદિત તથા અરુન્ધતી—આ બધી ઋષિપત્નીઓ, સદા શિવપૂજન પરાયણા, કાન્તિમતી અને પ્રિયદર્શના (પરમ સુંદરી) છે. અથવા પ્રથમ આવરણમાં ચારે વેદોનું પૂજન કરે, પછી દ્વિતીય આવરણમાં ઈતિહાસ-પુરાણોની અર્ચના કરે તથા તૃતીય આવરણમાં ધર્મશાસ્ત્ર સહિત સંપૂર્ણ વૈદિક વિદ્યાઓનું બધી બાજુથી પૂજન કરવું જોઈએ. ચાર વેદોનું પૂર્વ આદિ ચાર દિશાઓના પૂજવા જોઈએ, અન્ય ગ્રંથોને પોતાની રુચિ અનુસાર આઠ અથવા ચાર ભાગમાં વહેંચીને બધી જ બાજુએથી એમની પૂજા કરવી જોઈએ. આ પ્રકારે દક્ષિણમાં ત્રણ આવરણોથી યુક્ત બ્રહ્માજીની પૂજા કરીને પશ્ચિમમાં આવરણ સહિત રુદ્રનું પૂજન કરે.

ઈશાન આદિ પાંચ બ્રહ્મ અને હૃદય આદિ છ અંગોને રુદ્રદેવનું પ્રથમ આવરણ કહે છે. દ્વિતીય આવરણ વિદ્યેશ્વરમય છે. તૃતીય આવરણમાં ભેદ છે. તેથી એનું વર્ણન કરવામાં આવે છે એ આવરણમાં પૂર્વાદિ દિશાઓના ક્રમથી ત્રિગુણાદિ ચાર મૂર્તિઓની પૂજા કરવી જોઈએ. પૂર્વ દિશામાં પૂર્ણરૂપ શિવ નામના મહાદેવ પૂજિત થાય છે, એમની 'ત્રિગુણ' સંજ્ઞા છે. (કેમકે એ ત્રિગુણાત્મક જગતના આશ્રય છે), દક્ષિણ દિશામાં 'રાજસ' પુરુષના નામથી પ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માનું પૂજન કરવામાં આવે છે, એ

‘ભવ’ કહેવાય છે. પશ્ચિમ દિશામાં ‘તામસ’ પુરુષ અગ્નિની પૂજા થાય છે, એમને જ સંહારકારી હર કહ્યા છે. ઉત્તર દિશામાં ‘સાત્વિક’ પુરુષ સુખદાયક વિષ્ણુનું પૂજન કરવામાં આવે છે. એ જ વિશ્વપાલક ‘મૃડ’ છે. આ પ્રકારે પશ્ચિમ ભાગમાં શંભુના શિવરૂપનું જે પચ્ચીશ તત્વોના સાક્ષી છવ્વીશમું⁺ તત્વ છે, પૂજન કરીને ઉત્તર દિશામાં ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરવું જોઈએ.

એમના પ્રથમ આવરણમાં વાસુદેવને પૂર્વમાં, અનિરુદ્ધને દક્ષિણમાં, પ્રદ્યુમ્નને પશ્ચિમમાં અને સંકર્ષણને ઉત્તર ભાગમાં સ્થાપિત કરીને પૂજા કરવી જોઈએ. આ પ્રથમ આવરણ બતાવ્યું. હવે દ્વિતીય શુભ આવરણ બતાવાય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ, વામન, ત્રણમાંથી એક રામ, આપશ્રી શ્રીકૃષ્ણ અને હયગ્રીવ એ દ્વિતીય આવરણમાં પૂજિત થાઓ છો. તૃતીય આવરણમાં પૂર્વભાગમાં ચક્રની પૂજા કરે, દક્ષિણમાં ગમે ત્યાં પ્રતિહત ન થનાર નારાયણાચનું યજન કરે, પશ્ચિમનાં પાંચજન્યનું અને ઉત્તરમાં શાર્ગધનુષની પૂજા કરે. આ રીતે ત્રણ આવરણોથી યુક્ત સાક્ષાત્ વિશ્વનાયક પરમ હરિ મહાવિષ્ણુની, જે સદા સર્વત્ર વ્યાપક છે, મૂર્તિમાં ભાવના કરીને પૂજા કરે. આ રીતે વિષ્ણુના ચતુર્વ્યૂહ, ક્રમથી ચાર મૂર્તિઓનું પૂજન કરીને ક્રમશઃ એમની ચાર શક્તિઓનું પૂજન કરે—પ્રભાનું અગ્નિકોણમાં, સરસ્વતીનું નૈર્ઋત્ય કોણમાં, ગણાઞ્જિકાનું વાયવ્ય

* પાશુપત-દર્શનમાં વિદ્યેશ્વરોની સંખ્યા આઠ કહી છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે: અનંત, સૂક્ષ્મ, શિવોત્તમ, એકનેત્ર, એકરુદ્ર, ત્રિમૂર્તિ, શ્રીકંઠ અને શિખંડી. એમને ક્રમશઃ પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં સ્થાપિત કરીને એમની પૂજા કરે. દ્વિતીય આવરણમાં એમની પૂજા બતાવી છે.

+ સાંખ્યોક્ત ૨૪ પ્રાકૃત તત્ત્વોના સાક્ષી જીવને પરમ્વીશમું તત્ત્વ કહેવાય છે; જે આદી પદ્મ પરે છે, તે સર્વસાક્ષી પરમાત્મા શિવ છપ્પવીશમાં તત્ત્વરૂપ છે.

એટલા માટે મનુષ્ય જો ફલસિદ્ધિનો ઉત્સુક હોય તો ઉપેક્ષાભાવને છોડીને સંપૂર્ણ અંગોના યોગથી કામ્ય કર્મોનું સંપાદન કરે. આ રીતે પૂજા સમાપ્ત કરીને મહાદેવ અને મહાદેવીને પ્રણામ કરે. પછી ભક્તિભાવથી મનને એકાગ્ર કરીને સ્તુતિપાઠ કરે. સ્તુતિ પછી સાધક ઉત્સુકતાપૂર્વક ઓછામાં ઓછું એક સો આઠ વાર અને સંભવ હોય તો એક હજારથી વધારે પંચાક્ષરી વિધાનો જપ કરે. તત્પશ્ચાત્ વિદ્યા અને ગુરુની પૂજા કરીને પોતાના અભ્યુદય અને શ્રદ્ધા અનુસાર યજ્ઞમંડપના સદસ્યોનું પણ પૂજન કરે. પછી આવરણોસહિત દેવેશ્વર શિવનું વિસર્જન કરીને યજ્ઞનાં ઉપકરણો સહિત આખું મંડળ ગુરુને અથવા શિવચરણાશ્રિત ભક્તોને આપી દે. અથવા એને શિવના જ ઉદ્દેશ્યથી શિવના ક્ષેત્રમાં સમર્પિત કરી દે. અથવા સમસ્ત આવરણ-દેવતાઓનું યથોચિત રીતિથી પૂજન કરીને સાત પ્રકારનાં હોમ દ્રવ્યો દ્વારા શિવાગ્નિમાં ઈષ્ટદેવતાનું ભજન કરે.

આ ત્રણે લોકોમાં વિખ્યાત યોગેશ્વર નામનો યોગ છે. એનાથી વધારે કોઈ યોગ ત્રિભુવનમાં ક્યાંય નથી. સંસારમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી, જે આનાથી સાધ્ય ન હોય. આ લોકમાં મળનારું કોઈ ફળ હોય અથવા પરલોકમાં, આ દ્વારા બધું જ સુલભ છે, આ આનું ફલ નથી, એવું કોઈ નિયંત્રણ કરી શકાય નહિ; કેમકે સંપૂર્ણ શ્રેયોરૂપ સાધ્યનું આ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. આમ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય કે પુરુષ જે કોઈ ફળ ચાહે તે બધું આ ચિંતામગ્નિ સમાન આનાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તથાપિ કોઈ શુદ્ધ ફળના

ઉદ્દેશ્યથી આનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ; કેમકે કોઈ મહાનથી લઘુ ફળની ઈચ્છા રાખનારો પુરુષ સ્વયં લઘુતર થઈ જાય છે. મહાદેવજીના ઉદ્દેશ્યથી મહાન અથવા અલ્પ જે કાંઈ કર્મ થાય. તે બધું સિદ્ધ થાય છે. અતઃ એમના ઉદ્દેશ્યથી કર્મનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. શત્રુ અને મૃત્યુ પર વિજય મેળવવો વગેરે જે ફળ બીજાઓથી સિદ્ધ થનાર નથી, એ જ લૌકિક અથવા પારલૌકિક ફળો માટે વિદ્વાન પુરુષ આનો પ્રયોગ કરે. મહાપાતકમાં, મહાન રોગથી ભય વગેરેમાં તથા દુર્ભિક્ષ વગેરેમાં જો શાંતિ કરવાની આવશ્યકતા હોય તો આનાથી શાંતિ કરે. અધિક વધારે ને વધારે વાતો કરવાથી શો લાભ? આ યોગને મહેશ્વર શિવે શૈવોને માટે બહુ ભારે આપત્તિના નિવારણ કરનાર પોતાનું આગવું અસ્ત્ર કહ્યું છે. અતઃ આથી વધારે અહીં કોઈ આપણું રક્ષક નથી, એવું સમજીને આ કર્મનો પ્રયોગ કરનારો પુરુષ શુભ ફળનો ભાગી થાય છે. જે પ્રતિદિન પવિત્ર અને એકાગ્રચિત્ત થઈને સ્તોત્રમાત્રનો પાઠ કરે છે, તે પાત્ર અભીષ્ટ પ્રયોજનનો અષ્ટમાંશ ફળનો ભાગીદાર બને છે. જે અર્ધનું અનુસંધાન કરીને પૂર્ણિમા, અષ્ટમી અથવા ચૌદશે ઉપવાસપૂર્વક સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે, એને અર્ધું અભીષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે અર્ધનું અનુસંધાન કરતાં કરતાં લગાતાર એક માસ સુધી સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે અને પૂર્ણિમા અષ્ટમી અને ચતુર્દશીને દિવસે વ્રત રાખે છે, તે સંપૂર્ણ મનોવાંછિત અભીષ્ટ ફળની ભાગી થાય છે.

(21214-30)

ત બધા દેવતાઓની સ્તુતિ તથા એમની પૂર્તિ અને મંગલની કામના

નિરંજન નિરાપાર જય નિષ્કારગ્રોદયા
નિરંતરપરાનંદ જય નિવૃત્તિકારણા પા||
|| ૧ || નિરંજન (નિર્મલ), આધારરહિત તથા વગર
કે હું કારણે પ્રગટ થનારા શિવ! આપનો જય હો. હે
નિરંતર પરમાનંદમય! શાંતિ અને સુખના કારણ
આપનો જય હો|| ૧ ||

જ્યાતિપરમૈશ્વર્ય જ્યાતિકરુણાસ્પદા
જય સ્વતંત્રસર્વસ્વ જયાસદૃશ વૈભવા|| ૨ ||
અતિશય ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યથી સુશોભિત તથા
અત્યંત કરુણાના આધાર! આપનો જય હો. હે
|| ૨ || પ્રભો! આપનું સર્વ કોઈ સ્વતંત્ર છે તથા આપના
અન્મય વૈભવની ક્યાંય સમતા નથી; આપનો જય હો,
તથા જય હો|| ૨ ||

મનની જ્યાવૃત્તમહાવિશ્વ જ્યાનાવૃત્ત કેનચિત્
જય જ્યોતાર સમસ્તસ્ય જયત્યન્તનિરુત્તરા|| ૩ ||
આપે વિરાટ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે,
પરંતુ આપ કોઈનાથી પણ વ્યાપ્ત નથી. આપનો
|| ૩ || જય હો, જય હો. આપ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ છો, કિન્તુ
લ છે, આપથી શ્રેષ્ઠ કોઈ છે જ નહીં. આપનો જય હો,
જય હો || ૩ ||

આપ જ્યાદ્રૂત જ્યાક્ષુદ્ર જ્યાક્ષત જ્યાવ્યયા
છો, જ્યામેય જ્યામાય જ્યાભવ જ્યામલા|| ૪ ||

આપ અદ્ભુત છો. આપનો જય હો. આપ
|| ૪ || અક્ષુદ્ર (મહાન) છો, આપનો જય હો. આપ અક્ષત
(નિર્વિકાર) છો, આપનો જય હો. આપ અવિનાશી
આપના છો, આપનો જય હો. અપ્રમેય પરમાત્મનું! આપની
જય હો. જય હો. હે માયારહિત મહેશ્વર! આપનો જય હો.

સર્વથા સત્કાર કરે છે. આ બંને ભાઈ નિરંતર સંપૂર્ણ લોકોની રક્ષા કરવા તૈયાર રહે છે અને પોતાના વિભિન્ન અંશો દ્વારા અનેક વાર સ્વેચ્છાપૂર્વક અવતાર ધારણ કરે છે. એ જ આ બંને બંધુ શિવ અને શિવાના પાર્શ્વભાગમાં મારા દ્વારા આ પ્રકારે પૂજિત થઈને એ બંનેની આજ્ઞા લઈને પ્રતિદિન મને પ્રાર્થિત વસ્તુનું પ્રદાન કરો. ॥ ૨૩-૨૬ ॥

દેવી! આપ પોતાના આ ભક્ત મનોરથ સિદ્ધ કરો. ॥ ૧૯-૧૫ ॥

પંચવક્રો દશભુજઃ શુદ્ધસ્ફટિકસંનિભઃ।
વર્ણબ્રહ્મકલાદેહો દેવઃ સકલ નિષ્કલઃ ॥ ૨૦ ॥
શિવમૂર્તિસમારૂઢઃ શાન્ત્યતીતઃ સદાશિવઃ।
ભક્ત્યા મયાર્થિતો મહ્યં પ્રાર્થિતં શં પ્રયચ્છતુ ॥ ૨૧ ॥

હે પ્રભો! આપને પાંચ મુખ અને દશ ભુજાઓ છે. આપની અંગકાંતિ શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્મળ છે. વર્ણ, બ્રહ્મ અને કલા આપના વિગ્રહરૂપ છે. આપ સકલ અને નિષ્કલ દેવતા છો. શિવમૂર્તિમાં સદા વ્યાપ્ત રહેનારા છે. શાન્ત્યતીત પદમાં બિરાજમાન સદાશિવ આપ જ છો. મેં ભક્તિભાવથી આપની અર્ચના કરી છે. આપ મને પ્રાર્થિત કલ્યાણનું પ્રદાન કરો. ॥ ૨૦-૨૧ ॥

સદાશિવાંકામારૂઢા શક્તિરિચ્છા શિવાશ્રયા।
જનની સર્વલોકાનાં પ્રયચ્છતુ મનોરથમ્ ॥ ૨૨ ॥
સદાશિવના અંકમાં આરૂઢ, ઈચ્છાશક્તિરૂપા, સર્વલોકજનની શિવા મને મનોવાંછિત વસ્તુનું પ્રદાન કરો. ॥ ૨૨ ॥

શિવયોર્દયિતૌ પુત્રો દેવૌ હેરમ્બપદ્મભૌ।
શિવાનુભાવૌ સર્વજ્ઞૌ શિવજ્ઞાનામૃતાશિનૌ ॥ ૨૩ ॥
તૃપ્તૌ પરસ્પરં સ્નિગ્ધૌ શિવાભ્યાં નિત્ય સત્કૃતૌ ।
સત્કૃતૌ ચ સદા દેવૌ બ્રહ્માદૈશ્વર્યશૈરપિ ॥ ૨૪ ॥
સર્વલોકપરિત્રાણં કર્તુમભ્યુદિતૌ સદા।
સ્વેચ્છાવતારં કુર્વન્તૌ સ્વાંશભેદૈરનેકશઃ ॥ ૨૫ ॥
તાવિમૌ શિવયોઃ પાર્શ્વૌ નિત્યમિત્થં મયાર્થિતૌ।
તયોરાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય પ્રાર્થિતં મેં પ્રયચ્છતામ્ ॥ ૨૬ ॥

શિવ અને પાર્વતીના પ્રિય પુત્ર, શિવ સમાન પ્રભાવશાળી સર્વજ્ઞ તથા શિવજ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને તૃપ્ત રહેનારા દેવતા ગણેશ અને કાર્તિકેય પરસ્પર સ્નેહ રાખે છે. શિવા અને શિવ બંનેથી સત્કૃત છે. બ્રહ્મા વગેરે દેવતા પણ આ બંને દેવોનો

શુદ્ધસ્ફટિક સંકાશમીશાનાખ્યં સદાશિવમ્।
મૂર્દ્ધોભિમાનિની મૂર્તિઃ શિવસ્ય પરમાત્મનઃ ॥ ૨૭ ॥
શિવાચ્યનરતં શાન્તં શાન્ત્યતીતં ખમાસ્થિતમ્।
પંચાક્ષરાન્તિમં બીજં કલાભિઃ પંચભિર્યુતમ્ ॥ ૨૮ ॥
પ્રથમાવરણે પૂર્વં શક્ત્યા સહ સમચિતમ્।
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં મે પ્રયચ્છતુ ॥ ૨૯ ॥
જે સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્મળ, ઈશાન નામે પ્રસિદ્ધ અને સદા કલ્યાણસ્વરૂપ છે, પરમાત્મા શિવની મૂર્ધાભિમાનિની મૂર્તિ છે, શિવાચ્યનમાં રત, શાંત, શાન્ત્યતીત કલામાં પ્રતિષ્ઠિત. આકાશ મંડલમાં સ્થિત શિવ-પંચાક્ષરનું અંતિમ બીજ-સ્વરૂપ, પાંચ કલાઓથી યુક્ત અને પ્રથમ આવરણમાં સૌથી પહેલાં શક્તિની સાથે પૂજિત છે, તે પવિત્ર પરબ્રહ્મ અને મારી અભીષ્ટ વસ્તુનું પ્રદાન કરે. ॥ ૨૭-૨૯ ॥

બાલસૂર્યપ્રતીકાશં પુરુષાખ્યં પુરાતનમ્।
પૂર્વવક્રાભિમાનં ચ શિવસ્ય પરમેષ્ઠિનઃ ॥ ૩૦ ॥
શાન્ત્યાત્મકં મરુતસંસ્થં શંભો પાદાર્યને રતમ્।
પ્રથમં શિવબીજેષુ કલાસુ છ ચતુષ્કલમ્ ॥ ૩૧ ॥
પૂર્વભાગે મયા ભક્ત્યા શક્ત્યા સહ સમચિતમ્।
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં મે પ્રયચ્છતુ ॥ ૩૨ ॥
જે પ્રાતઃકાલે સૂર્યની જેમ અરુણ પ્રભાથી યુક્ત, પુરાતન, તતપુરુષ નામથી વિખ્યાત, પરમેષ્ઠી શિવના પૂર્વવર્તી મુખના અભિમાની,

શાંતિ કલાસ્વરૂપ અથવા શાંતિકલામાં પ્રતિષ્ઠિત, પ્રતિષ્ઠિત છે, જલના મંડલમાં બિર

વાયુમંડળમાં સ્થિત, શિવ-ચરણ પરાયણ, શિવના મહાદેવજીની અર્ચનામાં તત્પર છે, બીજોમાં પ્રથમ અને કલાઓમાં ચાર કલાઓથી ચતુર્થ અને તેર કલાઓથી પુક્ટ પુક્ટ છે, મેં પૂર્વ દિશામાં ભક્તિભાવથી શક્તિ મહાદેવજીના ઉત્તરભાગમાં શક્તિ સહિત જેનું પૂજન કર્યું છે, તે પવિત્ર પરબ્રહ્મ થયા છે, તે પરમ પવિત્ર પરબ્રહ્મ શિવ મારી પ્રાર્થનાને સફળ કરે.॥ ૩૦-૩૨॥ પૂર્ણ કરે.॥ ૩૬-૩૮॥

અંજનાદિપ્રતીકાશમધોરં ધોરવિગ્રહમ્। શંખકુન્દેન્દુધવલં સદ્ધાખ્યં સૌમ્યલ
દેવસ્ય દક્ષિણં વક્ત્રં દેવદેવપદાર્થકમ્॥ ૩૩॥ શિવસ્ય પશ્ચિમં વક્ત્રં શિવપાદાર્થને
વિદ્યાપદં સમારૂઢં વક્ત્રિમંડલમધ્યગમ્। નિવૃત્તિપદ્મનિષ્ઠં ચ પૃથિવ્યાં સમવ
દ્વિતીયં શિવબીજેષુ કલાસ્વષ્ટકલાન્વિતમ્॥ ૩૪॥ તૃતીયં શિવબીજેષુ કલાભિશ્ચાષ્ટભિ
શંભોર્દક્ષિણદિગ્ભાગે શક્ત્યાસહ સમર્થિતમ્। દેવસ્ય પશ્ચિમે ભાગે શક્ત્યાસહ સમ
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં મેં પ્રયચ્છતુ॥ ૩૫॥ પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં મેં પ્ર

જે અંજન વગેરેની સમાન શ્યામ, ધોર જે શંખ, કુન્દ અને ચંદ્રમા સ
શરીરવાળા અને અધોર નામથી પ્રસિદ્ધ છે, સૌમ્ય તથા સદ્યોન્નત નામે વિખ્યાત
મહાદેવજીના દક્ષિણ મુખના અભિમાની તથા શિવના પશ્ચિમ મુખના અભિ
દેવાધિદેવ શિવનાં ચરણોનો પૂજક છે, વિદ્યાકલા શિવચરણોની અર્ચનામાં રત છે, [
પર આરૂઢ અને અગ્નિમંડલની મધ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત તથા પૃથ્વીમંડલમાં સ્થિ
બિરાજમાન છે, શિવ બીજોમાં દ્વિતીય તથા બીજોમાં તૃતીય આઠ કલાઓથી
કલાઓમાં અષ્ટકલાપુક્ટ અને ભગવાન મહાદેવજીના પશ્ચિમ ભાગમાં શક્તિ
શિવના દક્ષિણ ભાગમાં શક્તિ સાથે પૂજિત છે, થયા છે, તે પરમ પવિત્ર પરબ્રહ્મ
તે પવિત્ર પરબ્રહ્મ મને મારી અભીષ્ટ વસ્તુનું પ્રાર્થિત વસ્તુનું પ્રદાન કરે.॥ ૩૬-
પ્રદાન કરે.॥ ૩૩-૩૫॥ શિવસ્ય તુ શિવાયાથ કન્મૂર્તી શિવ

કુંકુમક્ષોદ્રસંક્રાશં વામાખ્યં વરવેષપૃક્ષા। તયોગ્રજાં પુરસ્કૃત્ય તે મે ક્રમં પ્રય
વક્ત્રમુત્તરમીશસ્યં પ્રતિષ્ઠિયાં પ્રતિદિડતમા॥ ૩૬॥ શિવ અને શિવાની હૃદય
વારિમંડલમધ્યસ્યં મહાદેવાર્ચને રતમ્। શિવભાવથી ભાવિત થઈ એ બ
તૃતીયં શિવબીજેષુ ત્રયોદશકલાન્વિતમ્॥ ૩૭॥ શિરોધાર્ય કરીને મારો મનોરથ પૂર્ત
દેવસ્યોત્તરદિગ્ભાગે શક્ત્યા સહ સમર્થિતમ્। શિવસ્ય ચ શિવાયાથ શિખામૂર્તી શિ
પવિત્રં પરમં બ્રહ્મ પ્રાર્થિતં એ પ્રયચ્છતુ॥ ૩૮॥ સત્કૃત્ય શિવયોગ્રજાં તે મે ક્રમં પ્રય

પ્રતિષ્ઠિત છે, જલના મંડલમાં બિર

શંખકુન્દેન્દુધવલં સદ્ધાખ્યં સૌમ્યલ

જે શંખ, કુન્દ અને ચંદ્રમા સ

શિવ અને શિવાની હૃદય

શિવસ્ય ચ શિવાયાથ શિખામૂર્તી શિ

शिवस्य शिवायाश्च वर्मणा शिवत्वाविते।
सत्कृत्य शिवयोराज्ञां ते मे कामं प्रयच्छताम्॥ ४४॥

શિવ અને શિવાની કવચરૂપા મૂર્તિઓ
શિવાભાવથી ભાવિત થઈને શિવ-પાર્વતીની
આજ્ઞાનો સત્કાર કરીને મારી કામના સફળ
કરો. ॥ ૪૪ ॥

शिवस्य च शिवायाश्च नेत्रमूर्ती शिवाश्रिते।
सत्कृत्य शिवयोराज्ञां ते मे कामं प्रयच्छताम्॥ ४५॥

શિવ અને શિવાની નેત્રરૂપા મૂર્તિઓ શિવને
આશ્રિત રહીને એ બંનેની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને
મને મારા મનોરથ પ્રદાન કરો.॥ ૪૫॥

अस्त्रमूर्त्तिं यः शिवयोर्नित्यमर्थनतत्परे।
सत्कृत्य शिवयोराज्ञां ते मे कामं प्रयच्छताम्॥ ४६॥

શિવા અને શિવાની અસરરૂપા મૂર્તિઓ નિત્ય એ બંનેના અર્ચનમાં તત્પર રહી એમની આજ્ઞાનો સત્કાર કરતાં મારી અભીષ્ટ વસ્તુ પ્રદાન કરે. ॥ ૪૬ ॥

વામો જયેષ્ઠસ્તથા રુદ્રઃ કાલો વિકરણસ્તથા।
બલો વિકરણૈવ બલપ્રમથનઃ પરઃ॥ ૪૭॥

सर्वभूतस्य ह मनस्तादंशाआष्टशक्तयः।
प्रार्थितं मे प्रयच्छन्तु शिवयोरेव शासनात्॥ ४८॥

વામ, જ્યેષ્ઠ, રુદ્ર, કાલ, વિકરણ,
બલવિકરણ, બલપ્રમથન તથા સર્વભૂતદમન—
એ આઠ શિવમૂર્તિઓ તથા એમની એવી જ
આઠ શક્તિઓ—વામા, જ્યેષ્ઠા, રુદ્રાણી,
કાલી, વિકરણી, બલવિકરણી, બલપ્રમથની
તથા સર્વભૂતદમની—એ બધું શિવ અને શિવાના
જ શાસનથી મને પ્રાર્થિત વસ્તુનું પ્રદાન
કરે. ॥ ૪૭-૪૮ ॥

अथानन्तश्च सूक्ष्मश्च शिवश्चाप्येकनेत्रकः।
 ओकरुद्रस्त्रिभूर्तिश्च श्रीकण्ठश्च शिष्यश्चिकः॥ ४८॥
 तथाष्टौ शक्तयस्तेषां द्वितीयावरणेऽर्चिताः।
 ते मे कामं प्रयच्छन्तु शिवयोरेव शासनात्॥ ५०॥

અનંત, સૂક્ષ્મ, શિવ (અથવા શિવોત્તમ),
એકનેત્ર, એકરુદ્ર, ત્રિમૂર્તિ, શ્રીકંઠ અને શિખંડી-
એ આઠ વિદ્યેશ્વર તથા એમની એવી જ આઠ
શક્તિઓ—અનંતા, સૂક્ષ્મા, શિવા (અથવા
શિવોત્તમા), એકનેત્રા, એકરુદ્રા, ત્રિમૂર્તિ, શ્રીકંઠી
અને શિખંડિની, જેમની દ્વિતીય આવરણમાં પૂજા
થઈ છે, શિવા અને શિવના જ શાસનથી મારી
મનઃકામના પૂર્ણ કરે. ॥ ૪૯-૫૦॥

भवाद्या मूर्तयश्चाष्टौ तासामपि च शक्तयः।
 मल्लदेवाद्यश्चान्ये तपैकादशमूर्तयः॥ ५१॥
 शक्तिभिः सहिताः सर्वे तृतीयावरणे स्थिताः।

સત્કૃત્ય શિવયોરાજાં દિશન્તુ ફલમોષિતમ્॥ ૫૨॥
ભવ વગેરે આઠ મૂર્તિઓ અને એમની

શક્તિઓ તથા શક્તિઓ સહિત મહાદેવ વગેરે અગિયાર મૂર્તિઓ, જેમની સ્થિતિ ત્રીજા આવરણમાં છે, શિવ અને પાર્વતીની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને

મને અભીષ્ટ ફળ પ્રદાન કરે.॥૫૧-૫૨॥
 વૃષરાજો મહાતેજા મહાભેવસમસ્વનઃ।

मेरुमन्दरकैलासहिमाद्रिशिखरोपमः॥ ५३॥
सिताब्रशिखराकारकुन्दा परिशोभितः।

महाभोगीन्द्रकल्पेन वासेन च विराजितः॥ ५४॥
रक्तास्यशङ्खयस्त्रो रक्तप्रायविलोचनः।

पीवरोन्तसर्वाङ्गः सुयारगमनोऽष्टपलः॥ ५५॥
प्रशस्तलक्ष्मणः श्रीमान् प्रष्टपलन्मन्त्रिपणः॥

शिवप्रियः शिवासक्तः शिवयोर्ध्वजवाहनः॥ ५६॥
तथा तय्यरश्रन्यासपावितापरविग्रहः।

गोराक्षपुरुषः श्रीमान् श्रीमच्छूलवरायुधः
तयोराज्ञां परस्कृत्य स मे कामं प्रयच्छतां यत्नाः

જે વૃષભોના રાજા મહાતેજસ્વી, મહાનમેઘ
સમાન શબ્દ કરનારા, ગેરુ, મન્દરાચલ, કૈલાસ
અને હિમાલયના શિખરની જેમ ઊંચાં અને
ઉજ્જવળ વર્ણવાળાં છે, શ્વેત વાદળોના શિખરની

अेता वै मातरः सप्त सर्वलोकस्य मातरः।

प्रार्थितं मे प्रयच्छन्तु परमेश्वरशासनात्॥ ६६॥

બ્રહ્માણી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, માહેન્દ્રી તથા પ્રચંડ પરાક્રમશાલિની ચામુંડા દેવી-એ સર્વલોકજનની સાત માતાઓ પરમેશ્વર શિવના આદેશથી મારી પ્રાર્થિત વસ્તુ પ્રધાન કરે. ॥ ૬૫-૫૫ ॥

भक्तभातत्रयद्वयो गङ्गोभासंकरात्मजः।

આકાશદેહો દિગ્બાહુઃ સોમસૂર્યાગ્નિલોચનઃ॥ ૬૭॥

अेरावताद्विर्द्विर्व्येर्द्विर्गजैर्नित्यमर्चितः।

शिवज्ञानमहोद्विग्नलिङ्गशानामविधुः ॥ ६८ ॥

विष्णुहृदयासुरादीनां विघ्नेशः शिवभाषितः।

सत्कृत्य शिवयोराज्ञां स मे दिशतु अक्षितम्॥ ६८॥

જેમને મતવાલા હાથી જેવું મુખ છે; જે ગંગા, ઉમા અને શિવના પુત્ર છે, આકાશ જેમનું શરીર છે, દિશાઓ ભુજાઓ છે તથા ચંદ્રમા, સૂર્ય અને અગ્નિ જેનાં ત્રણ નેત્ર છે; ઐરાવત વગેરે દિવ્ય દિગ્ગજ જેની નિત્ય પૂજા કરે છે, જેના મસ્તકેથી શિવજ્ઞાનમય મદની ધારા વહેતી રહેતી હોય છે, જે દેવતાઓનાં વિદ્ધોનું નિવારણ કરે અને અસુર વગેરેનાં કાર્યોમાં વિદ્ધ નામે, તે વિદ્ધરાજ ગણેશ શિવથી ભાવિત થઈ શિવા અને શિવની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મારા મનોરથ પ્રદાન કરે॥ ૬૭-૬૮॥

पञ्चभुजः शिवसम्भूतः शक्तिवज्रधरः प्रभुः।

अग्रेष्व तनयो देवो ह्यपार्जातनयः पुनः॥ ७०॥

गङ्गायाश्च गङ्गाभ्यायाः कृतिकानां तथैव च।

विशाभेन य शाभेन नैजमेयेन यावतः॥ ७५॥

ॐन्द्रजिह्व्येन्द्रसेनानीस्तारकासुरजिताया॥

शैलानां मेरुभ्यानां वेधकश्च स्वतेश्च॥ ७२॥

तप्तयामीकराभ्यः शतपत्रदलेश्वरः।

कुमारः सुकुमाराश्रयां रूपोद्गाहयतां महता ७३॥

शिवप्रियः शिवासक्तः शिवपादार्चकः सदा।

सत्कृत्य शिवयोरक्षां स मे द्दिशतु काक्षितम्॥ ७४॥

જેમને છ મુખ છે, ભગવાન શિવથી જેમની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જે શક્તિ અને વજ્ર ધારણ કરનારા પ્રભુ છે, અગ્નિના પુત્ર તથા અપર્ણા (શિવા)ના બાળક છે; ગંગા, ગણામ્બા તથા કૃતિકાઓના પાત્ર પુત્ર છે; વિશાખ, શાખ અને નૈગમય-એ ત્રણે ભાઈઓથી જે સદા ઘેરાયેલા રહે છે, જે ઈન્દ્ર વિજયી, ઈન્દ્રના સેનાપતિ તથા તારકાસુરને પરાસ્ત કરનારા છે; જેમણે પોતાની શક્તિથી મેરુ વગેરે પર્વતોને છેદી નાખ્યા છે, જેમની અંગકાંતિ તપાવેલા સુવર્ણસમાન છે, નેત્ર પ્રફુલ્લ કમળ સમાન સુંદર છે, કુમાર નામે જેમની પ્રસિદ્ધિ છે, જે સુકુમારોના રૂપથી સૌથી મોટું ઉદાહરણ છે; શિવના પ્રિય, શિવમાં અનુરક્ત તથા શિવ-ચરણોની નિત્ય અર્યના કરનારા છે; સ્કંદ, શિવ અને શિવાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મને મનોવાંછિત વસ્તુઓ આપો.॥ ૭૦-૭૪॥

જ્યેષ્ઠા પરિષ્ઠા વરદા શિવયોર્યજ્ઞે સ્તા||

तयोराज्ञां पुरस्कृत्य सा मे दिशतु काङ्क्षितम् ॥ ७५ ॥

સર્વશ્રેષ્ઠ અને વરદાયિની જ્યેષ્ઠા દેવી, જે સદા ભગવાન શિવ અને પાર્વતીના પૂજનમાં લાગી રહ્યાં છે, એ બંનેની આજ્ઞા માનીને મને મનોવાંછિત વસ્તુ પ્રદાન કરે.॥ ૭૫॥

त्रैलोक्यवन्दिता साक्षाद्द्राक्षारा गङ्गाभिम्बिता।

જગત્સૃષ્ટિવિવૃદ્ધયથં બ્રહ્મજાત્મ્યર્થિતા શિવાત્મા ૭૬॥

शिवायाः प्रविनकताया ब्रुवोरन्तरनिस्तुता।

દાક્ષાયાત્રી સતી મેના તથા હૈમવતી ધ્વજા॥ ૭૭॥

कौशिक्याश्चैव जननी मदकाल्यास्तथैव च।

अपार्तायाश्च जगन्ती पातलायास्तथैव या॥७८॥

शिवार्चनस्ता नित्यं रुद्राग्नी रुद्रवस्त्रिणा।

सतकृत्य शिवयोराशां सा मे दिशत् काङ्क्षितम्॥ ७८॥

દિવાકરચક્રાણિ દીપ્તાધ્યાશ્ચશક્તયઃ॥ ૧૦૨॥

આદિત્યો ભાસ્કરો ભાનુ રવિશ્ચેત્યનુપૂર્વશઃ।

અર્કો બ્રહ્મા તથા રુદ્રો વિષ્ણુશ્ચાદિત્યમૂર્તયઃ॥ ૧૦૩॥

વિસ્તરા સુતરા બોધિન્યાપ્યાયિન્યપરાઃ પુનઃ।

ઉપા પ્રભા તથા પ્રાજ્ઞા સંધ્યા ચેત્યપિ શક્તયઃ॥ ૧૦૪॥

સોમાદિકેતુપર્યન્તા ગ્રહાશ્ચ શિવભાવિતાઃ।

શિવયોરાજયા નુન્ના મજ્જલં પ્રદિશન્તુ મે॥ ૧૦૫॥

અથ વા દ્વાદશાદિત્યાસ્તથા દ્વાદશ શક્તયઃ।

ઋષયો દેવગન્યર્વાઃ પન્નગાપ્સરસાં ગણાઃ॥ ૧૦૬॥

ગ્રામણ્યશ્ચ તથા યક્ષા રાક્ષસાશ્ચ સુરાસ્તથા।

સપ્ત સપ્તગણાશ્ચૈતે સપ્તચ્છન્દોમયા હયાઃ॥ ૧૦૭॥

વાલખિલ્યાદયશ્ચૈવ સર્વે શિવપદાર્થકાઃ।

સત્કૃત્ય શિવયોરાજાં મજ્જલં પ્રદિશન્તુ મે॥ ૧૦૮॥

સૂર્યદેવ સાથે સંબંધ રાખનારાં છએ છ અંગ,

એમની દીપ્તા આદિ આઠ શક્તિઓ; આદિત્ય,

ભાસ્કર, ભાનુ, રિવ, અર્ક, બ્રહ્મા, રુદ્ર તથા વિષ્ણુ-

એ આઠ આદિત્યમૂર્તિઓ અને એમની વિસ્તરા,

સુતરા, બોધિની, આપ્યાયિની તથા એ ઉપરાંત

ઉપા, પ્રભા, પ્રાજ્ઞા અને સંધ્યાએ શક્તિઓ;

ચંદ્રમાથી લઈને કેતુપર્યંત શિવભાવિત ગ્રહ, બાર

આદિત્ય, એમની બાર શક્તિઓ તથા ઋષિ,

દેવતા, ગંધર્વ, નાગ, આસરાઓનો સમૂહ,

ગ્રામણી (અગુવા), યક્ષ, રાક્ષસ-એ સાત-સાત

સંખ્યાવાળા ગણ, સાત છંદોમય અશ્વ, વાલખિલ્ય

આદિ મુનિ એ બધાએ ભગવાન શિવના

ચરણારવિંદોની અર્ચના કરનારા છે. આ લોકો

શિવ અને પાર્વતીની આજ્ઞાનો આદર કરીને મને

મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૦૨-૧૦૮॥

બ્રહ્માથ દેવદેવસ્ય મૂર્તિર્ભૂમણ્ડલાગ્રિપઃ।

ચતુઃષ્ટિગુણઐશ્વર્યો બુદ્ધિતત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતઃ॥ ૧૦૯॥

નિર્ગુણો ગુણસંકીર્ણસ્તથૈવ ગુણકેવલઃ।

અવિકારાત્મકો દેવસ્તતઃ સાધારણ પુરઃ॥ ૧૧૦॥

અસાધારણકર્મા ચ સૃષ્ટિસ્થિતિલયક્રમાત્।

એવં ત્રિધા ચતુર્ધા ચ વિભક્તઃ પઞ્ચધા પુનઃ॥ ૧૧૧॥

ચતુર્ધાવરણે શમ્ભોઃ પૂજિતશ્ચ સહાનુગૈઃ।

શિવપ્રિયઃ શિવાસક્તઃ શિવપાદાર્ચને રતઃ॥ ૧૧૨॥

સત્કૃત્ય શિવયોરાજાં સ મે દિશતુ મજ્જલમ્।

બ્રહ્માજી દેવાધિદેવ મહાદેવજીની મૂર્તિ છે.

ભૂમંડલના અધિપતિ છે. ચોસઠ ગુણોના ઐશ્વર્યથી

યુક્ત છે અને બુદ્ધિતત્ત્વમાં ગુણોથી સંપન્ન છે,

સદ્ગુણ-સમૂહરૂપ છે, નિર્વિકાર દેવતા છે. એમની

સામે બીજા બધા લોકો સાધારણ છે. સૃષ્ટિ, પાલન

અને સંહારના ક્રમથી એમનાં બધાં કર્મ અસાધારણ

છે. આ રીતે એ ત્રણ, ચાર અને પાંચ આવરણો

અથવા સ્વરૂપોમાં વિભક્ત છે ભગવાન શિવના

ચોથા આવરણમાં અનુચરો સહિત એમની પૂજા

થઈ છે; એ શિવના પ્રિય, શિવમાં જ આસક્ત

તથા શિવનાં ચરણારવિંદોની અર્ચનામાં તત્પર

છે; એવા બ્રહ્મદેવ શિવા અને શિવની આજ્ઞાનો

સત્કાર કરીને મને મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૦૯ થી

૧૧૨ ૧/૨ ॥

હિરણ્યગર્ભો લોકેશો વિરાટ્ કાલશ્ચ પૂરુષઃ॥ ૧૧૩॥

સનત્કુમારઃ સનકઃ સનન્દશ્ચ સનાતનઃ।

પ્રજાનાં પતયશ્ચૈવ દક્ષાધ્યા બ્રહ્મસૂનવઃ॥ ૧૧૪॥

એકાદશ સપત્નીકા ધર્મઃ સંકલ્પ એવ ચ।

શિવાર્ચનરતાશ્ચૈતે શિવભક્તિપરાયણાઃ॥ ૧૧૫॥

શિવાજ્ઞાવશગાઃ સર્વે દિશન્તુ મમ મજ્જલમ્।

હિરણ્યગર્ભ, લોકેશ, વિરાટ્ કાલપુરુષ,

સનત્કુમાર, સનક, સનન્દન, સનાતન, દક્ષ વગેરે

બ્રહ્મપુત્ર, અગિયાર પ્રજાપતિ અને એમની

પત્નીઓ, ધર્મ તથા સંકલ્પ એ બધાએ શિવની

અર્ચનામાં તત્પર રહેનારા અને શિવભક્તિપરાયણ

છે, અતઃ શિવની આજ્ઞાથી અધીન થઈ મુજને

મંગલ પ્રદાન કરે.॥ ૧૧૩ થી ૧૧૫ ૧/૨ ॥

[illegible]

यत्वारश्च तथा वेदाः सेतिलसपुराजकाः॥११६॥
धर्मशास्त्राणि विद्याभिर्वेदिकीभिः समन्विताः।

परस्परविरुद्धार्थाः शिवप्रकृतिपादकाः ११७॥
सत्कृत्य शिवयोराज्ञां मङ्गलं प्रदिशन्तु मे।

ચાર વેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર અને વૈદિક વિદ્યાઓ-એ બધાં એકમાત્ર શિવનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનારાં છે; તેથી એમનું તાત્પર્ય એકબીજાની વિરુદ્ધ નથી. એ બધા શિવ અને શિવાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મારું મંગલ પ્રદાન કરે. ॥ ૧૧૬ થી ૧૧૭ ॥

अथ रुद्रो महादेवः शम्भोर्मुर्तिर्गरीयसी॥ ११८॥
वाक्त्रेयमण्डलापीशः पौरुषैश्वर्यवान् प्रभुः॥

शिवाभिमानसम्पन्नो निर्गुणस्त्रिगुणात्मकः॥ ११८॥
केवलं सात्त्विकश्चापि राजसश्चैव तामसः।

अविकारस्तः पूर्वं ततस्तु समविक्रियः॥१२०॥
असाधारणकर्मा य सृष्ट्यादिकराणात्प्रथक्।

ब्रह्मघ्नोऽपि शिरश्छेत्ता जनकस्तस्य तत्सुतः॥ १२१॥
जनकस्तनयश्चापि विघ्नोऽपि न्यायकः॥

बोधकश्च तयोर्नित्यमनुग्रहकरः प्रभुः॥ १२२॥
 अणुस्यान्तर्बहिर्वर्ती रुद्रो लोकद्वयाधिपः।

शिवप्रियः शिवासक्तः शिवपादार्चने रतः॥ १२॥
शिवस्याशां परस्कृत्य स मे दिशत मङ्गलम्।

મહાદેવ રુદ્ર શંભુની સૌથી ગરિષ્ઠ મૂર્તિ છે. તે અગ્નિમંડળના અધીશ્વર છે. સમસ્ત પુરુષાર્થો અને ઐશ્વર્યોથી સંપન્ન છે, સર્વસમર્થ છે. એમનામાં શિવતત્ત્વનું અભિમાન જાગ્રત છે. તે નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ ત્રિગુણરૂપ છે. કેવળ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પણ છે. એ પહેલાંથી જ નિર્વિકાર છે, બધું જ એમની સૃષ્ટિ છે. સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર કરવાને કારણે એમનું કર્મ અસાધારણ મનાય છે. એ બ્રહ્માજીનું પણ મસ્તક છેદન કરનારા છે. બ્રહ્માજીના પિતા અને પુત્ર પણ

છે. આ રીતે વિષ્ણુના પાંચ જનક છે અને પુત્ર
છે તથા તેમને નિયંત્રણમાં રાખનારા છે. આ એ
બંને બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને જ્ઞાન આપનારા છે તથા
નિત્ય એમના ઉપર અનુગ્રહ રાખનારા છે. એ
મત્સ્ય બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર પાંચ વ્યાપ્ત છે
તથા આલોક અને પરલોક—બંને લોકોના
અધિપતિ રુદ્ર છે. એ શિવના પ્રિય છે, શિવમાં
જ આસક્ત તથા શિવનાં જ ચરણારવિન્દોની
અર્ચનામાં તત્પર છે, તેથી શિવની આજ્ઞાને સામે
રાખીને મારું મંગલ કરે. ॥ ૧૧૮ થી ૧૨૩ ॥

तस्य ब्रह्म षडङ्गानि विधेशानां तथाष्टकम् ॥ १२४ ॥
सत्पारो मूर्तिभेदाश्च शिवपर्वाः शिवार्यमाः ।

शिवो भवो हरश्चैव मृडश्चैव तथापरः।
शिवस्याज्ञां परमुक्त्य भजलं प्रतिश्रुत्वा मे॥१२५॥

ભગવાન શંકરના સ્વરૂપભૂત ઈશાનાદિ
બ્રહ્મ, હૃદયાદિ છ અંગ, આઠ વિદ્યેશ્વર, શિવ
આદિ ચાર મૂર્તિભેદ—શિવ, ભવ, હર અને મૃડ
એ બધાએ શિવના પૂજક છે. એ લોકો શિવની
આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને અને મંગલ પ્રદાન
કરે ॥ ૧૨૪-૧૨૫॥

अथ विष्णुर्महेशस्य शिवस्यैव परा तनुः।
वाशित्वाधिपः आसादव्याप्त्यादभंशितः॥ १३६॥

निर्गुणः सत्त्वबलुलस्तथैव गुणकेवलः।
अविद्यारागिण्यमानी यः निश्चयः सन्निरुद्धः सः ॥१॥

असाधारणकर्मा य सुष्ट्वादिकरत्नात्पृथक्

आधेन ब्रह्मज्ञा साक्षात्पृष्टः सदा च तस्य तु।

અસુરાન્તકરશકી શકસ્યાપિ તથાનુજન

बृहाननिग्रहार्थाय श्वेदक्यापातस्तु जितो।

अप्रमयनता माया मायया मोहवञ्जिता॥३३९॥

मूर्तिं कृत्वा महाविष्णुं सदाविष्णुमथापि वा।

वैष्णवैः पूजितो नित्यं मूर्तित्रयमयासने॥ १३२॥

शिवप्रियः शिवासक्तः शिवपादार्चने रतः।

शिवस्याज्ञां पुरस्कृत्य स मे दिशतु भद्रवम्॥ १३३॥

ભગવાન વિષ્ણુ મહેશ્વર શિવનું જ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે. તે જલતત્ત્વના અધિપતિ અને સાક્ષાત્ અવ્યક્ત પદ પર પ્રતિષ્ઠિત છે. પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે. એમનામાં દિવ્ય સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા છે, તથા એ વિશુદ્ધ ગુણસ્વરૂપ છે. એમનામાં નિર્વિકાર રૂપતાનું અભિમાન છે. સાધારણતયા ત્રણે લોકો એમની કૃતિ છે. સૃષ્ટિ, પાલન વગેરે કરવાને કારણે એમનાં કર્મ અસાધારણ છે. તે રુદ્રના દક્ષિણ-અંગથી પ્રગટ થયેલા સ્વયંભૂની સાથે એક સમયે સ્પર્ધા કરી ચૂક્યા છે. સાક્ષાત્ આદિબ્રહ્મા દ્વારા ઉત્પાદિત થઈને પણ તે એમના પણ ઉત્પાદક છે. બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત છે. એટલા માટે વિષ્ણુ કહેવાય છે. બંને લોકોના અધિપતિ છે. અસુરોનો અંત કરનારા, ચક્રધારી તથા ઈન્દ્રના પણ નાના ભાઈ છે. દશ અવતાર-વિગ્રહોના રૂપમાં અહીં પ્રગટ થયા છે. ભૃગુના શાપને બહાને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે એમણે સ્વેચ્છાથી આ ભૂતલ પર અવતાર લીધો છે. એમનું બલ અપ્રમેય છે. તે માયાવી છે અને પોતાની માયાથી જગતને મોહિત કરે છે, એમણે મહાવિષ્ણુ અથવા સદાવિષ્ણુનું રૂપ ધારણ કરીને ત્રિમૂર્તિમય આસન પર વૈષ્ણવો દ્વારા નિત્યપૂજા પ્રાપ્ત કરી છે. તે શિવના પ્રિય છે, શિવમાં જ આસક્ત તથા શિવનાં ચરણોની અર્ચનામાં તત્પર છે. તે શિવની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરીને મને મંગલનું પ્રદાન કરો.॥ ૧૨૬-૧૩૩॥

वासुदेवोऽनिरुद्धश्च प्रद्युम्नश्च ततः परः।

સંકર્ષણ: સમાખ્યાતશ્ચતસ્રો મૂર્તયો હરે:॥ ૧૩૪॥

भक्त्यः कृष्णं पराहृष्य नारसिंहोऽथ वामनः।

रामत्रयं तथा कृष्णो विष्णुस्तुरगवक्त्रकः॥ १३५॥

यत् नारायणस्यास्त्रं पाञ्चजन्यं च शार्ङ्गकम्।

सत्कृत्य शिवयोराज्ञां मङ्गलं प्रदिशन्तु मे॥ १३६॥

વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન તથા સંકર્ષણ-એ શ્રીહરિની ચાર વિખ્યાત મૂર્તિઓ (વ્યૂહ) છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, બલરામ, શ્રીકૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હયગ્રીવ, ચક્ર, નારાયણાસ્ત્ર, પાંચજન્ય અને શાર્ફધનુષ—એ બધાંય શિવ અને શિવાની આજ્ઞાનો સત્કાર કરીને મને મંગલ પ્રદાન કરો. ॥ ૧૩૪-૧૩૬ ॥

प्रभा सरस्वती गौरी लक्ष्मीश्च शिवमाविता।

शिवयोः शासनादेता भद्रं प्रदिशन्तु मे॥ १३७॥

પ્રભા, સરસ્વતી, ગૌરી તથા શિવ પ્રતિ
ભક્તિભાવ રાખનારાં લક્ષ્મી-એ શિવ અને
શિવાના આદેશથી મારું મંગલ કરે॥ ૧૩૭॥

ॐन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव निर्ऋतिर्वरुणस्तथा॥

वायुः सोमः कुब्जेश्वरश्च तथेशानस्त्रिशूलधृक्॥ १३८॥

सर्वे शिवार्यनरताः शिवसद्भाषण्यपिताः।

सत्कृत्य शिवयोराशां भजलं प्रदिशन्तु मे॥ १३८॥

ઈન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, સોમ, કુબેર તથા ત્રિશૂલધારી ઈશાન - એ બધાય શિવ સદ્ભાવથી ભાવિત થઈને શિવાર્ચનમાં તત્પર રહે છે. એ શિવ અને શિવાની આજ્ઞાનો આદર માનીને મને મંગલ પ્રદાન કરે. ॥ ૧૩૮-૧૩૯ ॥

त्रिगुलमयं वज्रं च तथा परगुप्तायकौ।

मदगपाशादृशाश्चैव पिनाकश्चाजुधोत्तमः॥ १४०॥

दिव्यायुधानि देवस्य देव्याश्चैतानि नित्यशः।

सकृत् शिवयोगिनां रक्षां कुर्वन्तु मे सदा॥ १४१॥

ત્રિશૂલ, વજ્ર, પરશુ, બાત્ર, મહા પાશ,
અંકુશ અને શ્રેષ્ઠ આયુધ પિનાક - એ મહાદેવ

બંનેની આજ્ઞા લઈને મારા અભીષ્ટની સિદ્ધિ માટે
આ કર્મનું અનુમોદન કરે, એને સફળ અને
સુસંપન્ન ઘોષિત કરે.॥ ૧૬૪-૧૬૭॥

भेताद्या नकुलीशान्ताः सशिष्याश्चापि देशिकाः।

तत्संततीया गुरवो विशेषाद् गुरवो भम॥ १६८॥

शैवा माहेश्वराश्रये ज्ञानकर्मपरायणाः

कर्मेष्टमनुमन्यन्तां सङ्ख्यं साध्यनुष्ठितम्॥ १६८॥

શ્વેતથી લઈને નકુલીશપર્યંત, શિષ્યસહિત,
આચાર્યગણ, એમની સંતાન પરંપરામાં ઉત્પન્ન
ગુરુજન, વિશેષતઃ મારા ગુરુ, શૈવ, માહેશ્વર, જે
જ્ઞાન અને કર્મમાં તત્પર રહેનારા છે, મારા આ
કર્મને સફળ અને સુસંપન્ન માને. ॥ ૧૬૮-૧૬૯ ॥

लौकिका ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्चविशः क्रमात् ।

वेदवेदाङ्गतत्पज्ञाः सर्वशास्त्रविशारदाः॥ १७०॥

सांख्या वैशेषिकाश्चैव योगा नैयायिका नराः।

सौरा ब्राह्मस्तथा सौद्र वैष्णवाश्चापरे नराः॥ १७१॥

शिष्टाः सर्वे विशिष्टाश्च शिवशासनयन्त्रिताः।

कर्मेदमनुमन्यन्तां ममाभिप्रेतसाधकम्॥ १७२॥

લૌકિક બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, વેદવેદાંગોના
તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાન, સર્વશાસ્ત્રકુશળ, સાંખ્યવેત્તા,
વૈશેષિક, યોગશાસ્ત્રના આચાર્ય, નૈયાયિક,
સૂર્યોપાસક, બ્રહ્મોપાસક, શૈવ, વૈષ્ણવ તથા અન્ય
સર્વે શિષ્ટ અને વિશિષ્ટ પુરુષ શિવની આજ્ઞાને
અધીન થઈને મારા આ કર્મને અભીષ્ટ-સાધક
માને.॥ ૧૭૦-૧૭૨॥

शैवाः सिद्धान्तभार्गव्याः शैवाः पाशुपतास्तथा।

शैवा महाप्रतपराः शैवाः कृपादिकाः परेण १७३।

शिवाज्ञापालकाः पूज्या ममापि शिवशासनात्।

सर्वे मामनुगृह्णन्तु शंसन्तु सहस्रक्रियाम्॥ १७३॥

सिद्धांत मार्गी शैव, पाशुपत शैव,
महाप्रतधारी शैव, तथा अन्य कापालिक शैव-जे
अध्याय शिवनी आज्ञाना पालक तथा मारा पण

પૂજ્ય છે. તેથી શિવની આજ્ઞાથી આ સૌનો મુજ
પર અનુગ્રહ હો અને તે આ કાર્યને સફળ ઘોષિત
કરે. ॥ ૧૭૩-૧૭૪ ॥

दक्षिणप्रज्ञाननिष्ठाश्च दक्षिणोत्तरमार्गगाः।

अविरोधेन वर्तन्तां मन्त्रं श्रेयोऽर्थिनो मम॥ १७५॥

જે દક્ષિણાચારના જ્ઞાનમાં પરિનિષ્ઠ તથા દક્ષિણાચારના ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ પર ચાલનારા છે, તે પરસ્પર વિરોધ ન રાખીને મંત્ર જાપ કરે અને મારા કલ્યાણકારી હો. ॥ ૧૭૫ ॥

नास्ति काश्च शठाश्चैव कृतघ्नाश्चैव तामसाः ।

पापजडाश्चातिपायाश्च वर्तन्तां दृस्तो मम॥१७६॥

अह्निभिः किंस्तुतैरत्र येऽपि केऽपि विद्यास्तिकाः।

सर्वे भागनुगृह्णन्तु सन्तः शंसन्तु महलम्॥ १७७॥

નાસ્તિક, રાઠ, કૃતદ્ર, તામસ, પાખંડી અને
અતિ પાપી પ્રાણી મારાથી દૂર જ રહો. અહીં
ઘટ્ટાબધાની સ્તુતિથી શો લાભ? જે કોઈ પણ
આસ્તિક સંત છે, તે મુજ પર અનુગ્રહ કરે અને
મારું મંગલ થાઓ એવો આશીર્વાદ આપો. ॥ ૧૭૬-
૧૭૭॥

नमः शिवाय सांभ्वाय ससुतायाद्विद्धेतये

पञ्चावश्रुतेषु प्रपञ्चेनावृताय ते॥ १७८॥

જે પંચાવરણરૂપી પ્રપંચથી ઘેરાયેલા છે અને
સૌના આદિકારણ છે, એ આપ પુત્રસહિત સામ્ય
સદાશિવને મારા નમસ્કાર છે. ॥૧૭૮॥

ऐत्युक्त्वा दण्डवद्भूमौ प्रक्षिपत्य शिवंशिवाम्

જપેત્પ્રશાસરી વિદ્યામધ્યેતરશતાવશમ્ ॥ ૧૭૮ ॥

तथैव शक्तिविद्यां यं जपित्वा तत्समर्पणम्

कृत्वा तं समयित्वेशं पृथ्वाशेषं समापयेत्॥ १८०॥

આવું કહીને શિવ અને શિવાના ઉદ્દેશ્યથી ભૂમિ પર દંડની જેમ પડીને પ્રજ્ઞામ કરે અને ઓછામાં ઓછું એક સો આઠ વાર પંચાક્ષરી વિદ્યાનો જપ કરે. આ જ પ્રકારે શક્તિવિદ્યા (એ

નમઃ શિવાયૈ)નો જપ કરીને એનું સમર્પણ કરે
અને મહાદેવજી પાસે ક્ષમા માગીને શેષ પૂજાની
સમાપ્તિ કરે.॥ ૧૭૯-૧૮૦॥

मेतत्पुण्यतमं स्तोत्रं शिवयोर्द्वयंगमम्।
सर्वांगीष्टमहं साक्षाद्भक्तिमुक्त्येकसाधनम्॥ १८१॥

આ પરમ પુણ્યમય સ્તોત્ર શિવ અને શિવાના
હૃદયને અત્યંત પ્રિય છે, સંપૂર્ણ મનોરથોને
આપનારું છે અને ભોગ તથા મોક્ષનું એકમાત્ર
સાક્ષાત્ સાધન છે॥ ૧૮૧॥

य ईदं कीर्तयेन्नित्यं शृणुयाद्वा समाहितः।
स विधूयाशु पापानि शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥ १८२॥

જે એકાગ્ર ચિત્ત થઈને પ્રતિદિન આનું કીર્તન
અથવા શ્રવણ કરે છે, તે સર્વ પાપોને શીઘ્ર જ
ધોઈ નાખે છે, વહેણવી દે છે અને ભગવાન
શિવનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. ॥ ૧૮૨ ॥

गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च वीरहा ब्रूतृहापि वा।
शरणागतधात्री च मित्रविश्रम्भधातकः॥ १८३॥
दुष्टपापसमाचारो मातृहा पितृहापि वा।
स्तवेनानेन जप्तेन तत्तत्पापात् प्रमुच्यते॥ १८४॥

જે ગો-હત્યારો, કૃતધ્ન, વીરઘાતી, ગર્ભસ્થ
શિશુની હત્યા કરનારો, શરણાગતનો વધ કરનારો
અને મિત્ર પ્રત્યે વિશ્વાસઘાતી છે, દુરાચાર અને
પાપાચારમાં જ લાગ્યો રહે છે તથા માતાપિતાનો
પણ ઘાતક છે, તે પણ આ સ્તોત્રના જપથી તત્કાલ
પાપમુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૧૮૩-૧૮૪ ॥

दुःस्वप्नादिमहानर्थसूयकेषु लयेषु च।
यदि संकीर्तयेदेतन्न ततोऽनर्थमाज्जवेत्॥ १८५॥

દુઃસ્વપ્ન વગેરે મહાન અનર્થસૂચક ભય

ઉપસ્થિત થવા પર જો મનુષ્ય આ સ્તોત્રનું
કરે તો તે કદાપિ અનર્થનો ભાગી થતો ન
શકતો નથી.

आयुरारोग्यमैश्वर्यं यथ्यान्यदपि वाञ्छितम्।
स्तोत्रस्यास्य जपे तिष्ठंस्तत्सर्वं लभते नरः॥

આયુ, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય તથા બીજી
મનોવાંછિત વસ્તુ છે, એ સર્વને આ
જપમાં સંલગ્ન રહેનાર પુરુષ પ્રાપ્ત
છે.॥ ૧૮૬॥

असम्पूज्य शिवं स्तोत्रजपाद्विमुदाहृतम्।
सम्पूज्य यः जपे तस्य कलं वक्तुं न शक्यते॥

શિવની પૂર્વોક્ત પૂજા ન કરીને કેવ
કરવાથી જે ફળ મળે છે, એ અહીં બત
પરંતુ શિવની પૂજા કરીને આ સ્તોત્ર
કરવાથી જે ફળ મળે છે, એનું તો વર્ણન
શકાતું નથી. ॥ ૧૮૭ ॥

आस्तामिदं कदावाप्तिरस्मिन् संदीर्घे सति
 सार्द्धमग्निः कया देवः श्रुत्वैव द्विवि तिष्ठति॥
 तस्मान्नत्नसि सम्पूज्य देवदेवं सद्गोमया।
 कृताञ्जलिपुटस्तिष्ठन् स्तोत्रमेतद्दृष्टीरयेत्॥

આ ફળની પ્રાપ્તિ અલગ રહે. આ કીર્તન કરવાથી એને સાંભળવાથી જ પાર્વતીસહિત મહાદેવજી આકાશમાં આવે થઈ જાય છે. અતઃ એ સમયે ઉમાસહિત મહાદેવની આકાશમાં પૂજા કરીને બંને જોડીને ખડા થઈ જાઓ અને આ સ્તોત્ર કરો. ॥ ૧૮૮-૧૮૯ ॥

(अ५॥

ઐહિક ફળ દેનાર કર્મો અને એમની વિધિનું વર્ણન, શિવપૂજનની વિધિ, શાંતિ-પુષ્ટિ વગેરે વિવિધ કામ્ય કર્મોમાં વિભિન્ન હવનીય પદાર્થોના ઉપયોગનું વિધાન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ! આ મેં તમને આલોક અને પરલોકમાં સિદ્ધિ પ્રદાન કરનારો ક્રમ બતાવ્યો છે, જે ઉત્તમ તો છે જ, એમાં ક્રિયા, જપ, તપ અને ધ્યાનનો સમુચ્ચય પણ છે. હવે હું શિવ-ભક્તોને માટે અહીં ફળ આપનારું પૂજન, હોમ, જપ, ધ્યાન, તપ અને દાનમય મહાન કર્મનું વર્ણન કરું છું. મંત્રાર્થના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતાએ જાણવું જોઈએ કે એ પહેલાં મંત્ર સિદ્ધ કરે, અન્યથા ઈષ્ટસિદ્ધિકારક કર્મ પણ ફલદ યતું નથી. મંત્ર સિદ્ધિ કરી લેવાથી પણ, જે કર્મનું ફળ કોઈ પ્રબળ અદૃષ્ટને કારણે પ્રતિબદ્ધ હોય, એને વિદ્વાન પુરુષ સહસ્રા ન કરે. એ પ્રતિબંધકનું અહીં નિવારણ થઈ શકે છે. કર્મ કરવા પહેલાં શુકન વગેરે કરીને એની પરીક્ષા કરી લે અને પ્રતિબંધકને જાણી લઈને એને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે. જે મનુષ્ય આવું ન કરીને મોહવશ ઐહિક ફળ દેનારું કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે એ ફળનો ભાગી બનતો નથી અને જગતમાં ઉપદ્રાસને પાત્ર બને છે. જે પુરુષને વિશ્વાસ ન હોય, તે ઐહિક ફળ આપનાર કર્મનું અનુષ્ઠાન ક્યારેય ન કરે; કેમકે એના મનમાં શ્રદ્ધા જ નથી રહેતી અને શ્રદ્ધાહીન પુરુષને એ કર્મનું ફળ મળતું નથી. કરેલું કર્મ નિષ્ફળ થઈ જાય તો પણ એમાં દેવતાનો કોઈ અપરાધ નથી; કેમકે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ઠીક ઠીક કર્મ કરનાર પુરુષોને અહીં ફળની પ્રાપ્તિ જોવા મળે છે. જેણે મંત્રને સિદ્ધ કરી લીધો છે, પ્રતિબંધકને

દૂર કરી દીધો છે, મંત્ર પર વિશ્વાસ રાખતો હોય અને મનમાં શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય, તે સાધક કર્મ કરવા પર એના ફળને અવશ્ય પામે છે. એ કર્મના ફળની પ્રાપ્તિ માટે બ્રહ્મચર્યપરાયણ હોવું જોઈએ. રાત્રે હવિષ્ય ભોજન કરે, ખીર અથવા ફળ ખાઈને રહે, હિંસા વગેરે જે નિષિદ્ધ કર્મ છે, એમને મનથી પણ ન કરે, સદા પોતાના શરીરમાં ભસ્મ લગાવે, સુંદર પવિત્ર વેશભૂષા ધારણ કરે અને પવિત્ર રહે.

આ પ્રકારે આચારવાન થઈને પોતાને અનુકૂળ શુભ દિવસે પુષ્પમાલા વગેરેથી અલંકૃત પૂર્વલક્ષણવાળા સ્થાનમાં એક હાથ ભૂમિને છાણથી લીપીને ત્યાં પાથરેલા ભદ્રાસન પર કમલ અંકિત કરે, જે પોતાના તેજથી પ્રકાશમાન હોય, તે તપાવેલા સુવર્ણ સમાન રંગવાળું હોય, એમાં આઠદલ હોય અને કેસર પણ તેમાં હોય. મધ્યભાગમાં કર્ત્રિકાથી યુક્ત અને સંપૂર્ણ રત્નોથી અલંકૃત હોય, એમાં પોતાના આકાર જેવી જ નાલ હોવી જોઈએ. આમ તો સ્વર્ણનિર્મિત કમળ ઉપર સમ્યક્-વિધિથી મનમાં ને મનમાં અગ્નિમા આદિ બધી સિદ્ધિઓની ભાવના કરે. પછી તે ઉપર રત્નનું સોનાનું અથવા સ્ફટિક મણિનું ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત વેદોત્તમ શિવલિંગ સ્થાપિત કરીને એમાં વિધિપૂર્વક પાપદોષહિત અવિનાશી સામ્બ સદાશિવનું આવાહન-પૂજન કરે. પછી ત્યાં સાકાર ભગવાન મહેશ્વરની ભાવનામયી મૂર્તિનું નિર્માણ કરે, જેને ચાર

છે અને ઘીથી યુક્ત મહાયરુનો પાત્ર ભોગ
લગાડવો જોઈએ. પાટલ, ઉત્પલ અને કમલ
વગેરેથી સુવાસિત જલ પીવા માટે આપવું. પાંચ
પ્રકારની સુગંધથી યુક્ત તથા સારી રીતે તૈયાર
કરેલું તાંબુલ મુખશુદ્ધિ માટે અર્પિત કરવું
જોઈએ. સુવર્ણ અને રત્નોમાં બનેલાં આભૂષણ,
વિવિધ પ્રકારનાં રંગવાળાં નવાં ઝીણાં વસ્ત્ર, જે
દર્શનીય હોય, ઇષ્ટદેવને આપવાં જોઈએ. એ
સમયે ગીત, વાદ્ય અને કીર્તન વગેરે પણ કરવાં
જોઈએ.

મૂલમંત્રના એક લાખ જપ કરવા જોઈએ. પૂજા ઓછામાં ઓછી એક વાર નહીં, તો બેત્રણ વાર કરવી જોઈએ; કેમકે અધિકનું ફલ પણ અધિક હોય છે. હોમ સામગ્રી માટે જેટલાં દ્રવ્ય હોય, એમાંથી પ્રત્યેક દ્રવ્યની ઓછામાં ઓછી દશ અને વધારેમાં વધારે સો આહુતિ આપવી જોઈએ. મારણ અને ઉચ્ચાટન વગેરેમાં શિવના ધોરરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. શાંતિકર્મ અથવા પૌષ્ટિક કર્મ કરતી વખતે શિવલિંગમાં, શિવાગ્નિમાં તથા અન્ય પ્રતિમાઓમાં શિવના સૌમ્યરૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. મારણ આદિ કર્મોમાં લોખંડના બનેલા સુક્ષ્મ અને સુવાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અન્ય શાંતિ આદિ કર્મોમાં સુક્ષ્મ અને સુવા બનાવવા જોઈએ. મૃત્યુ પર વિજય મેળવવા ઘી, દૂધમાં મેળવેલી દૂધાથી, મધથી, ઘીયુક્ત ચરુથી અથવા કેવલ દૂધથી પણ હવન કરવો જોઈએ તથા રોગોની શાંતિ માટે તલની આહુતિ આપવી જોઈએ. સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષ મહાન દારિદ્ર્યની શાંતિ માટે ઘી, દૂધ અથવા કેવળ કમલનાં ફૂલોથી હોમ કરે. વશીકરણના ઇચ્છુક પુરુષ ઘીયુક્ત જાતિ

પુષ્પ (ચમેલી અથવા માલતીનાં ફલ)થી હવન કરે. દ્વિજો માટે એ જરૂરી છે કે ધી અને કરવીર પુષ્પોથી આહુતિ આપીને આકર્ષણનો પ્રયોગ કરે. તેલની આહુતિ ઉચ્ચાટન અને મધની આહુતિથી સ્તંભન કર્મ કરે. સરસવની આહુતિથી પણ સ્તંભન કરી શકાય છે. વડનાં બીજ (ટેટા) અને તલની આહુતિ દ્વારા મારણ અને ઉચ્ચાટન કરે. નાળિયેરના તેલ (કોપરેલ)ની આહુતિ આપીને વિદ્વેષણ કર્મ કરે. રોહીનાં બીજની આહુતિ આપીને બંધનનો તથા લાલ સરસવથી મિશ્રિત થયેલ સંપૂર્ણ હોમ-દ્રવ્યોથી સેના-સ્તંભનનો પ્રયોગ કરે.

અભિચાર કર્મમાં હસ્તચાલિત યંત્રથી તૈયાર કરેલા તેલની આહુતિ આપવી જોઈએ. કુટકીની ભૂસી, કપાસનો ડોડો તથા તૈલમિશ્રિત સરસવની પણ આહુતિ આપી શકાય. દૂધની આહુતિ જ્વર શાંત કરનારી છે. તથા સૌભાગ્યરૂપ ફળ પ્રદાન કરનારી છે. મધ, ઘી અને દહીંને પરસ્પર મેળવીને એમનાથી દૂધ અને ચોખા અથવા કેવળ દૂધથી કરેલો હોમ સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓ આપનારો હોય છે. સાત સમિધા વગેરેથી શાંતિક અથવા પૌષ્ટિક કર્મ પણ કરે. વિશેષતઃ દ્રવ્યો દ્વારા હોમ કરવા પર વશ્ય અને આકર્ષણનો સિદ્ધિ થાય છે. બિલ્વપત્રના હવનથી વશીકરણ અને આકર્ષણની સાધક અને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ કરાવનારો છે. સાથે જ તે શત્રુ ઉપર વિજય પ્રદાન કરાવે છે. શાંતિકાર્યમાં પલાશ અને ખેર વગેરેની સમિધાનો હોમ કરવો જોઈએ. કૂરતાપૂર્ણ કર્મમાં કનેર અને આકની સમિધા હોવી જોઈએ લગ્ન-ઝઘડામાં કાંટાળાં વૃક્ષોની સમિધાનો હવન કરવો જોઈએ. શાંતિ અને પૌષ્ટિકર્મ વિશેષતઃ

શાંતચિત્ત પુરુષ જ કરે. જે નિર્દય અને કોધી હોય, એને જ આભિચારિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. તે પણ એ દશામાં, જ્યારે કે દુરવસ્થા ચરમ સીમાએ પહોંચી ગઈ હોય અને એના નિવારણનો બીજો કોઈ ઉપાય રહી ન ગયો હોય, આતતાયીને નષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી આભિચારિક કર્મ કરવું જોઈએ. પોતાના રાષ્ટ્રપતિને હાનિ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી આભિચારિક કર્મ કદાપિ ન કરવું જોઈએ. જો કોઈ આસ્તિક, પરમ ધર્માત્મા અને માનનીય પુરુષ હોય અને એનાથી ક્યારે આતતાયીપણાનું કાર્ય થઈ જાય. તો પણ એને નષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશ્યથી આભિચારિક કર્મનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ. જો કોઈ પણ મન, વાણી અને ક્રિયા દ્વારા ભગવાન શિવનો આશ્રિત હોય, એના તથા રાષ્ટ્રપતિના ઉદ્દેશ્યથી પણ આભિચારિક કર્મ કરીને મનુષ્ય શીઘ્ર જ પતિત થઈ જાય છે. એટલા માટે કોઈ પણ પુરુષ જો પોતાને માટે સુખ ચાહતો હોય, તો રાષ્ટ્રપાલક રાજાની અને શિવભક્તની અભિચાર આદિ દ્વારા હિંસા ન કરે. બીજા કોઈના ઉદ્દેશ્યથી પણ મારણ આદિનો પ્રયોગ કર્યા પછી પશ્ચાત્તાપથી યુક્ત થઈને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

નિર્ધન યા ધનવાન પુરુષ પણ બાણલિંગ (નર્મદાથી પ્રગટ થયેલું શિવલિંગ) ઋષિઓ દ્વારા સ્થાપિત લિંગ અથવા વૈદિક લિંગમાં શંકરની પૂજા કરે. જ્યાં આવા લિંગનો અભાવ હોય ત્યાં સુવર્ણ અને રત્નના બનેલા શિવલિંગમાં પૂજા કરવી જોઈએ. જો સુવર્ણ અને રત્નોના ઉપાર્જનની શક્તિ ન હોય તો મનથી જ ભાવનામયી મૂર્તિનું

કલ્પના કરવી અને કોઈ પોતાની શક્તિ અવશ્ય ફલન અનુષ્ઠાન કરવું બે-ત્રણ વાર સર્વથા ફળન આવેલું જે સુ તે બધું ગુરુ ઉપરાંત દક્ષિ ન લેવા ચા સમર્પિત કરી એમના સિવા જો પુરુષ ગુરુ યથાશક્તિ પ જ આચરણ ન જ લે. જ ઉત્તમ દ્રવ્યન મનોવાંછિત વિચાર ન શિવલિંગને એની ઈચ્છા સ્વયં નિત્ય પ્રેરણાથી બી કર્મનું શાસ્ત્ર અનુષ્ઠાન કર વંચિત રહેતો બીજી શી તથાપિ

મન હીરાને છેદી દે એવી સૂક્ષ્મ સો
બની જાય છે. શક્તિ વાવાઝોડા જે
થઈ જાય છે અને બળ મત્ત ગજરા
પરાક્રમશાળી થાય છે. શત્રુ-પક્ષના ઉ
કાર્ય સ્તબ્ધ થઈ જાય છે તથા શત્રુઓ
સુહૃદ્ગણ એમને માટે શત્રુપક્ષ સમાન
છે. શત્રુ બંધુબાંધવ સહિત જીવતો-જી
જેવાં થઈ જાય છે અને સિદ્ધપુ
આપત્તિમાં પડીને પણ અરિષ્ટરહિત (સ
થઈ જાય છે. અમરત્વ-જેવું પ્રાપ્ત ક
એળો ખાધેલી અપથ્ય વસ્તુ પણ સદા
રસાયણનું કામ આપે છે. નિરંતર રતિ
કરવા છતાં તે નવો જ બની રહે છે
વગેરેની બધી વાતો હાથ પર રાખેલ
જેવી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અગ્નિમા વગેરે
પણ ઈચ્છા કરતાં જ ફળ આપવા માં
વિષયમાં વધારે કહેવાથી શો લાભ,
સંપાદન કરી લેવાથી સંપૂર્ણ કામાર્થ
કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી જે અલ

(અધ્ય

*

અને મહિમાનું વર્ણન

બ્રહ્મવેત્તા મહર્ષિ, શ્વેત, અગસ્ત્ય, દા
અમારા જેવા શિવભક્ત, નંદીશ્વર,
અને ભૃંગીશ વગેરે ગણેશ્વર, પાતાલવ
શેષ આદિ મહાનાગ, સિદ્ધ, યક્ષ, ગંધ
ભૂત અને પિશાચ આ સૌને પોતપો
પ્રાપ્ત કરવા માટે આ વિગિનું અનુ
દે, આ વિદિથી જ બધા દેવતા દેવ

થયા છે. આ જ વિધિથી બ્રહ્માને બ્રહ્મત્વ, વિષ્ણુને વિષ્ણુત્વ, રુદ્રને રુદ્રત્વ, ઈન્દ્રને ઈન્દ્રત્વ અને ગણેશને ગણેશત્વની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

શ્વેતચંદનયુક્ત જલથી લિંગસ્વરૂપ શિવ અને શિવાને સ્નાન કરાવીને પ્રફુલ્લ શ્વેત કમળો દ્વારા એમનું પૂજન કરે. પછી એમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને ત્યાં જ લીપી-થાપીને ભૂમિ પર સુંદર શુભ લક્ષણ પદ્માસન બનાવીને રાખે. ધન હોય તો પોતાની શક્તિ અનુસાર સોનું યા રત્ન વગેરેનું પદ્માસન બનાવવું જોઈએ. કમલના કેસરોની મધ્ય ભાગમાં અંગૂઠા બરાબર નાના-શા સુંદર શિવલિંગની સ્થાપના કરે. ને સર્વગંધમય અને સુંદર હોવું જોઈએ. એને દક્ષિણ ભાગમાં સ્થાપિત કરીને બિલ્વપત્રો દ્વારા એની પૂજા કરે. પછી એના દક્ષિણ ભાગમાં અગરુ, પશ્ચિમ ભાગમાં મૈત્રસિલ (એક ધાતુ દવાના કામની), ઉત્તર ભાગમાં ચંદન અને પૂર્વ ભાગમાં હરિતાલ (હરતાલ) ચઢાવે. પછી સુંદર સુગંધિત વિચિત્ર પુષ્પો દ્વારા પૂજા કરે. બધી બાજુ કાળું અગરુ અને ગુગળનો ધૂપ આપે. અત્યંત ઝીણાં અને નિર્મલ વસ્ત્ર નિવેદિત કરે. ધીમિશ્ચિત ખીરનો ભોગ લગાડે. ધીનો દીપક પ્રગટાવી રાખે.

મંત્રોચ્ચારપૂર્વક સર્વ કાંઈ ચઢાવીને પરિક્રમા કરે. ભક્તિભાવથી દેવેશ્વર શિવને પ્રણામ કરીને એમની સ્તુતિ કરે અને અંતે ત્રુટિઓ માટે લ્હમા-પ્રાર્થના કરે. તત્પશ્ચાત્ શિવપંચાક્ષર-મંત્રથી સંપૂર્ણ ઉપહારોસહિત તે શિવલિંગ શિવને સમર્પિત કરે અને સ્વયં દક્ષિણામૂર્તિનો આશ્રય લે. જે આ પ્રકારે પંચગંધમય શુભ લિંગની નિત્ય અર્ચના કરે છે, તે બધાં પાપથી મુક્ત થઈને શિવલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. આ શિવલિંગ-મહાવ્રત સર્વ વ્રતોમાં ઉત્તમ અને ગોપનીય છે. તમે ભગવાન શંકરના ભક્ત છો; એટલા માટે તમારી પાસે એનું વર્ણન કર્યું છે. ગમે તેને આનો ઉપદેશ ન કરવો જોઈએ. કેવળ શિવભક્તોને જ આનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં ભગવાન શિવે જ આ વ્રતનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.

તદનંતર લિંગની કારણરૂપતા તથા લિંગ-
પ્રતિષ્ઠા અને પૂજાની વ્યાખ્યા કરીને ઉપમન્યુએ
કહ્યું—હે યદુનંદન! જો કોઈ સ્થાપિત શિવલિંગ
ન મળે તો શિવના સ્થાનભૂત જલ, અગ્નિ, સૂર્ય
તથા આકાશમાં શિવનું પૂજન કરવું જોઈએ.
(અધ્યાય ૩૩-૩૬)

યોગના અનેક ભેદ, એનાં આઠ અને છ અંગોનું વિવેચન યમ, નિયમ,
આસન, પ્રાણાયામ, દશવિધ પ્રાણોને જીતવાનો મહિમા, પ્રત્યાહાર,
ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું નિરૂપણ

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—હે ભગવન્! આપે જ્ઞાન, છે અને મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું છે. હવે હું અધિકાર, ક્રિયા અને ચર્યાનો સંક્ષેપ સાર ઉદ્ઘૃત કરીને અંગ, વિવિધ અને પ્રયોજનસહિત પરમદુર્લભ મને સંભળાવ્યો છે. આ બધું શ્રુતિ સમાન આદરણીય યોગનું વર્ણન સાંભળવા ચાહું છું. જો યોગ વગેરેનો

અભ્યાસ કરવા પહેલાં જ મૃત્યુ થઈ જાય તો મનુષ્ય આત્મઘાતી થાય છે; અતઃ આપ યોગનું કોઈ એવું સાધન બતાવો કે જેને શીઘ્ર સિદ્ધ કરી શકાય, જેથી મનુષ્યને આત્મઘાતી ન બનવું પડે. યોગનું એ અનુષ્ઠાન, એનું કારણ, એને માટેનો ઉપર્યુક્ત સમય, સાધન અને એના ભેદોનું તારતમ્ય શું છે?

ઉપમન્યુ બોલ્યા—હે શ્રીકૃષ્ણ! તમે બધા પ્રશ્નોના તારતમ્યના જ્ઞાતા છો. તમારો આ પ્રશ્ન બહુ જ ઉચિત છે. તેથી હું આ વાતો પર પ્રકાશ પાડીશ. તમે એકાગ્રચિત્ત થઈને સાંભળો. જેની બીજી વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ ગયો છે, એવા ચિત્તની ભગવાન શિવમાં જે નિશ્ચલ વૃત્તિ છે એને જ સંક્ષેપમાં 'યોગ' કહે છે. આ યોગ પાંચ પ્રકારનો છે. મંત્રયોગ, સ્પર્શયોગ, ભાવયોગ, અભાવયોગ અને મહાયોગ મંત્રજપના અભ્યાસવશ મંત્રના વાગ્યાર્થમાં સ્થિત થઈ વિક્ષેપરહિત જે મનની વૃત્તિ છે, એનું નામ 'મંત્રયોગ' છે. મનની એ જ વૃત્તિ જ્યારે પ્રાણાયામને પ્રધાનતા આપે તો એનું નામ 'સ્પર્શયોગ' થાય છે. એ જ સ્પર્શયોગ જ્યારે મંત્રના સ્પર્શથી રહિત હોય તો 'ભાવયોગ' કહેવાય છે. જેનાથી સંપૂર્ણ વિશ્વના રૂપમાત્રના અવયવ વિલીન (તિરોહિત) થઈ જાય છે, એને 'અભાવયોગ' કહેવાયો છે; કેમકે એ સમયે સદ્સ્તુનું પદ્મ ભાન નથી હોતું. જેનાથી એક માત્ર ઉપાધિશૂન્ય શિવસ્વભાવનું ચિંતન કરવામાં આવે છે અને મનની વૃત્તિ શિવમયી થઈ જાય છે, એને 'માદ્રયોગ' કહે છે.

જોયેલા અને સાંભળેલા લૌકિક અને પારલૌકિક વિષયો તરફથી જેનું મન વિરક્ત થઈ ગયું છે, એનો જ યોગમાં અધિકાર છે, બીજા કોઈનોય

નહીં. લૌકિક અને પારલૌકિક બંને વિષયોના દોષો અને ઈશ્વરના ગુણોનું સદાય દર્શન કરવાથી મન વિરક્ત થાય છે. પ્રાયઃ બધા યોગ્ય આઠ અથવા છ અંગોથી યુક્ત હોય છે. યમ, નિયમ, સ્વસ્તિક આદિ આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ—એ વિદ્વાનોએ યોગનાં આઠ અંગો ગણાવ્યાં—બતાવ્યાં છે. આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ—એ થોડામાં યોગનાં છ લક્ષણ છે. શિવ-શાસ્ત્રમાં એનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ બનાવ્યાં છે. અન્ય શિવાગમોમાં, વિશેષતઃ કામિક આદિમાં, યોગ-શાસ્ત્રોમાં અને કોઈ કોઈ પુરાણોમાં પણ એ લક્ષણોનું વર્ણન છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ - એને સત્પુરુષોએ યમ કહ્યા છે. એ જ પ્રકારે યમ પાંચ અવયવોના યોગથી યુક્ત છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, જપ (સ્વાધ્યાય) અને પ્રણિધાન એ પાંચ ભેદોથી યુક્ત બીજાં યોગાંગોને નિયમ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિયમ પોતાના અંશોના ભેદથી પાંચ પ્રકારના છે. આસનના આઠ ભેદ કહ્યા છે: સ્વસ્તિક આસન, પદ્માસન, અર્ધચંદ્રાસન, વીરાસન, યોગાસન, પ્રસાધિતાસન, પર્યંકાસન અને પોતાની રુચિનું આસન. પોતાના શરીરમાં પ્રગટ થયેલો જે વાયુ છે, એને પ્રાણ કહે છે. એને રોકવો એ જ એનો આયામ છે. એ પ્રાણાયામના ત્રણ ભેદો કહ્યા છે: રેચક, પૂરક અને કુંભક. નાકના એક છિદ્રને દબાવીને યા બંધ કરીને બીજાથી ઉદરસ્થિત વાયુને બહાર કાઢવો. આ ક્રિયાને રેચક કહેવાય છે. પછી બીજા નાસિકા-છિદ્રથી બાહ્ય વાયુથી શરીરને ધમણની જેમ ભરી લે. એમાં વાયુને પૂરવાની ક્રિયા હોવાને કારણે એને 'પૂરક' કહે છે. જ્યારે સાધક અંદરના

વ્યાપીને રહે છે. એ મૃત શરીરને પણ છોડતો નથી. ક્રમથી અભ્યાસમાં લાવેલો આ પ્રાણાયામ જ્યારે ઉચિત પ્રમાણ અથવા માત્રાથી યુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તે કર્તાના બધા દોષોને દૂર કરી દે છે અને એના શરીરની રક્ષા કરે છે.

પ્રાણ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થઈ જાય તો એનાથી પ્રગટ થનારાં ચિહ્નોને સારી પેઠે જુઓ. પહેલી વાત તો એ થાય છે કે વિષ્ણુ, મૂત્ર અને કફની માત્રા ઘટવા માંડે છે, વધારે ભોજન કરવાની શક્તિ થઈ જાય છે અને શ્વાસ વિલંબથી ચાલે છે. શરીર હલકું થઈ જાય છે. શીઘ્ર ચાલવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. હૃદયમાં ઉત્સાહ વધે છે. સ્વરમાં મીઠાશ આવે છે. સગસ્ત રોગોનો નાશ થઈ જાય છે. બલ, તેજ અને સૌંદર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ધૃતિ, મેધા, યુવાપણું, સ્થિરતા અને પ્રસન્નતા આવે છે. તપ, પ્રાયશ્ચિત્ત, યજ્ઞ, દાન, અને વ્રત વગેરે જેટલાં પાત્ર સાધન છે - એ પ્રાણાયામની સોળમી કલાને પણ બરાબર નથી. પોતપોતાના વિષયમાં આસક્ત થયેલી ઈન્દ્રિયોને ત્યાંથી અળગી કરીને પોતાની અંદર નિગૂહીત કરે છે, એ સાધનને 'પ્રત્યાહાર' કહે છે. મન અને ઈન્દ્રિયો જ મનુષ્યને સ્વર્ગમાં તથા નરકમાં લઈ જનારી છે. જો એમને વશમાં રખાય તો તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને વિષયો તરફ ખૂલી છોડી દેવાય તો એ નરકમાં ધકેલી દે છે. એટલા માટે સુખની ઈચ્છા રાખનાર બુદ્ધિમાન પુરુષ માટે એ જરૂરી છે કે તે જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો આશ્રય લઈને ઈન્દ્રિયરૂપી ઘોડાઓને શીઘ્ર જ કાબૂમાં કરીને સ્વયં જ આત્માનો ઉદ્ધાર કરે.

चित्तने कोर्छे स्थान-विशेषमा बाँधनु—कोर्छे

ધ્યેયવિશેષમાં સ્થિર કરવું-એ જ સંક્ષેપમાં 'ધારણા'નું સ્વરૂપ છે. એકમાત્ર શિવ જ સ્થાન છે, બીજું નહીં; કેમકે બીજાં સ્થાનોમાં ત્રિવિધ દોષ વિદ્યમાન છે. કોઈ ચોક્કસ નિયમિત કાળ સુધી સ્થાનસ્વરૂપ શિવમાં સ્થાપિત થયેલું મન જ્યારે લક્ષ્યથી અ્યુત ન થાય તો ધારણાની સિદ્ધિ સમજવી જોઈએ, અન્યથા નહીં. મન પહેલાં ધારણાથી જ સ્થિર થાય છે, એટલા માટે ધારણાના અભ્યાસથી મનને ધીર બનાવો. હવે ધ્યાનની વ્યાખ્યા કરે છે. ધ્યાનમાં 'ધ્યે ચિન્તાયામ્' એ ધાતુ માનવામાં આવે છે. આ ધાતુથી લ્યુટ્ પ્રત્યય કરવાથી 'ધ્યાન' (શબ્દની) સિદ્ધિ થાય છે; અતઃ વિશેષરહિત ચિત્તથી જો શિવનું વારંવાર ચિંતન કરવામાં આવે, એનું જ નામ 'ધ્યાન' છે. ધ્યેયમાં સ્થિત થયેલા ચિત્તની જે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ થાય છે અને વચમાં બીજી વૃત્તિ અંતર નથી નાખતી એ ધ્યેયાકાર વૃત્તિનું પ્રવાહરૂપે બની રહેવું તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે. બીજી બધી વસ્તુઓને છોડીને કેવળ કલ્યાણકારી પરમદેવ દેવેશ્વર શિવનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ. એ જ સૌના પરમ ધ્યેય છે. આ અથર્વવેદની શ્રુતિનો અંતિમ નિર્ણય છે. આ પ્રકારે શિવાદેવી પણ પરમ ધ્યેય છે. એ બંને શિવા અને શિવ સંપૂર્ણ ભૂતોમાં વ્યાપ્ત છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રો પાસેથી એ સાંભળવા માળ્યું છે કે શિવા અને શિવ... સર્વગ્રાપક, સર્વદા ઉદિત, સર્વજ્ઞ અને વિવિધ રૂપોમાં નિરંતર ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. આ ધ્યાનના બે પ્રયોજન જાણવાં જોઈએ. પહેલું છે મોક્ષ અને બીજું પ્રયોજન છે અગ્નિમા વગેરે સિદ્ધિઓની ઉપલબ્ધિ. ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાન-પ્રયોજન એ ચારેને સારી પેઠે જાણીને

જે અલસતાનો ભાવ આવે છે એને જ અહીં 'આલસ્ય' કહે છે. વાત, પિત્ત અને કફ આ ધાતુઓની વિષમતાથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, એમને 'વ્યાધિ' કહે છે. કર્મદોષથી આ વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. અસાવધાનીને કારણે યોગના સાધનો ન થઈ શકવાં તે 'પ્રમાદ' છે. 'આ છે કે નથી' એ પ્રકારે ઉભયકોટિથી આક્રાન્ત થયેલા જ્ઞાનનું નામ 'સ્થાન-સંશય' છે. મનનું ક્યાંય સ્થિર ન થવું એ જ અનવસ્થિતચિત્તતા (ચિત્તની અસ્થિરતા) છે. યોગમાર્ગમાં ભાવરહિત (અનુરાગશૂન્ય) જે મનની વૃત્તિ છે, એને જ 'અશ્રદ્ધા' કહે છે. વિપરીત ભાવનાથી યુક્ત બુદ્ધિને 'બ્રાન્તિ' કહે છે. દુઃખ કહે છે કષ્ટને— એના ત્રણ ભેદ છે; આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક, મનુષ્યનાં ચિત્તનું જે અજ્ઞાનજનિત દુઃખ છે, એને આધ્યાત્મિક દુઃખ સમજવું જોઈએ. પૂર્વકૃત કર્મોના પરિણામથી શરીરમાં જે રોગ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, એ મને આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે. વિદ્યુત્પાત (વીજળી પડવી), અસ્ત-શસ્ત્ર અને ઝેર વગેરેથી જે કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે, એને આધિદૈવિક દુઃખ કહે છે. ઈચ્છા પર આઘાત પહોંચે અને તેથી મનમાં જે ક્ષોભ થાય છે એનું જ નામ છે 'દૌર્મનસ્ય'. વિચિત્ર વિષયોમાં જે સુખનો ભ્રમ છે, તે જ 'વિષયલોભપતા' છે.

યોગપરાયણ યોગીનાં આ વિઘ્નો શાંત થઈ જાય પછી જે 'દિવ્ય ઉપસર્ગ' (વિઘ્ન) પ્રાપ્ત થાય છે, તે સિદ્ધિનાં સૂચક છે. પ્રતિભા, શ્રવણ, વાર્તા, દર્શન, આસ્વાદ અને વેદના—આ છ પ્રકારની સિદ્ધિઓ 'ઉપસર્ગ' કહેવાય છે, જે યોગશક્તિના અપવ્યયમાં કારણ હોય છે. જે

પદાર્થ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય, કોઈના આચ્છાદન (ઓટ) હેઠળ હોય, ભૂતકાળમાં રહ્યો હોય, બહુ દૂર હોય અથવા ભવિષ્યમાં થનાર હોય, એનો ઠીક ઠીક પ્રતિભાસ (જ્ઞાન) થઈ જવું 'પ્રતિભા' કહેવાય છે. સાંભળવાનો પ્રયત્ન ન કરવા છતાં સંપૂર્ણ શબ્દો સંભળાય તેને 'શ્રવણ' કહેવાય છે. સમસ્ત દેહધારીઓની વાતોને સમજી લેવી 'વાર્તા' કહેવાય છે. દિવ્ય પદાર્થો વગર પ્રયત્ન કર્યે દેખાયા કરે તેને 'દર્શન' કહેવાય છે, દિવ્ય રસોનો સ્વાદ પ્રાપ્ત થવો તે 'આસ્વાદ' કહેવાય છે, અંતઃકરણ દ્વારા દિવ્ય સ્પર્શોનો તથા બ્રહ્મલોક સુધીના ગંધ આદિ દિવ્ય ભોગોનો અનુભવ 'વેદના' નામે વિખ્યાત છે.

સિદ્ધ યોગીની પાસે સ્વયં જ રત્ન ઉપસ્થિત થઈ જાય છે અને ધણીબધી વસ્તુઓ આપે છે. મુનિબધી ઈચ્છા અનુસાર વિવિધ પ્રકારની મધુર વાણી નીકળે છે. સર્વ પ્રકારનાં રસાયણ અને દિવ્ય ઔષધિઓ સિદ્ધ થઈ જાય છે. દેવાંગનાઓ આ યોગીને પ્રણામ કરીને મનોવાંછિત વસ્તુઓ આપે છે. યોગસિદ્ધિના એક દેશનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જાય તો મોક્ષમાં મન લાગી જાય છે—આ મેં જેવું જોયું અને અનુભવ્યું, એ જ પ્રકારે મોક્ષ પણ થઈ શકે છે. કૃષતા, સ્થૂળના બાલ્યાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વિવિધ જાતિનાં સ્વરૂપ; પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ—આ ચાર તત્ત્વોના શરીરને પારણ કરવું, નિત્ય અપાર્થિવ અને મનોહર ગંધને શ્રવણ કરવી—એ પાર્થિવ ઐશ્વર્યના આઠ ગુણ ગણાયા છે.

જલમાં નિવાસ કરવો, પૃથ્વી પર જ જલનું નીકળી આવવું, ઈચ્છા કરતાં જ વગર કોઈ

આતુરતા સ્વયં સમુદ્રને પણ ખી જવામાં સમર્થ
હોવું, આ સંસારમાં જ્યાં ચાહે ત્યાં જલનાં દર્શન
થવાં, ઘડો વગેરે વગર હાથમાં જ જલરાશિ
ધારણ કરવી, જે વિરસ વસ્તુ પણ ખાવાની
ઈચ્છા હોય એનું તત્કાળ સ-રસ થઈ જવું, જલ,
તેજ અને વાયુ—આ ત્રણે તત્વોનાં શરીરને
ધારણ કરવું તથા દેહના ફોલ્લા, ગ્રીણી ફોલ્લી
અને ઘા વગેરેથી રહિત થવું—પાર્થિવ ઐશ્વર્યના
આઠ ગુણોને મેળવીને એ સોળ જલ્દીય ઐશ્વર્યના
અદ્ભુત ગુણ છે.

શરીરથી અગ્નિ પ્રગટ કરવો, અગ્નિના તાપથી દાઝવાનો ભય દૂર થઈ જવો, જો ઈચ્છા હોય તો વગર કોઈ પ્રયત્ને આ જગતને જલાવીને ભસ્મ કરી દેવાની શક્તિ હોવી, પાણીની ઉપર અગ્નિ સ્થાપિત કરી દેવો, હાથમાં આગ ધારણ કરવી, સૃષ્ટિને સળગાવીને પછી એને જેમની તેમ કરી દેવાની ક્ષમતા હોવી, મુખમાં જે અન્ન વગેરેને પચાવી લેવું તથા તેજ અને વાયુ—એ જે તત્ત્વોથી શરીર રચી લેવું— એ આઠ ગુણ જલીય ઐશ્વર્યના ઉપર્યુક્ત સોળ ગુણો સાથે જોડવાથી ચોવીસ થાય છે. આ ચોવીસ તૈજસ ઐશ્વર્યના ગુણ કહેવાય છે. મન સમાન વેગશાળી થવું, પ્રાણીઓની અંદર ક્ષણભરમાં પ્રવેશ કરી જવો, વગર પ્રયત્ને જે પર્વત વગેરે મહાન ભારને ઉઠાવી લેવો, ભારે થઈ જવું, હલકા થઈ જવું, હાથમાં વાયુને પકડી લેવો, આંગળીના અગ્રભાગના ટકોરાથી ચોટથી ભૂમિને ખસાડે કંપિત કરી દેવી, એક માત્ર વાયુતત્ત્વથી જે શરીરનું નિર્માણ કરી લેવું—એ આ ગુણ તૈજસ ઐશ્વર્યના ચોવીસ ગુણો સાથે બત્રીસ થઈ જાય છે. વિદ્વાનોએ વાયુસંબંધી

ઐશ્વર્યના આ બત્રીશ ગુણ સ્વીકાર્યા છે. શરીરની
 છાયા ન હોવી, ઈન્દ્રિયો દેખાય નહીં, આકાશમાં
 ઈચ્છા અનુસાર વિચરણ કરવું, ઈન્દ્રિયોના સંપૂર્ણ
 વિષયોનો સમન્વય હોવો—આકાશને ઓળંગવું,
 પોતાના શરીરમાં એનો નિવેશ કરવો, આકાશને
 પિંડની જેમ દોસ-નક્કર બનાવી દેવું અને
 નિરાકાર હોવું—એ આઠ ગુણ અગ્નિના બત્રીશ
 ગુણો મળીને ચાલીસ થાય છે. આ ચાલીસ જ
 વાયુસંબંધી ઐશ્વર્યના ગુણ છે. આ જ સંપૂર્ણ
 ઈન્દ્રિયોનું ઐશ્વર્ય છે, અને જ ‘ઐન્દ્ર’ અને
 ‘આમ્બર’ (આકાશ સંબંધી) ઐશ્વર્ય પણ કહે
 છે.

ઈચ્છા અનુસાર બધી વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ, જ્યાં ચાહે ત્યાં તે નીકળી આવવી, સૌને અભિભૂત કરી દેવા, સંપૂર્ણ ગુણ અર્થનું દર્શન થવું, કર્મ અનુરૂપ નિર્માણ કરવું, સૌને વશમાં કરી લેવા, સદા પ્રિય વસ્તુનાં જ દર્શન થવાં અને એક જ સ્થાનથી સંપૂર્ણ સંસાર જાગ્રાય— એ આઠ ગુણ પૂર્વોક્ત ઈન્દ્રિયસંબંધી ઐશ્વર્યગુણો મળીને અડતાલીસ થાય છે. ચાંદ્રમસ ઐશ્વર્ય આ અડતાલીસ ગુણોથી યુક્ત કહેવાય છે. એ પહેલાંના ઐશ્વર્યથી અધિક ગુણવાળો છે. એને 'માનસ ઐશ્વર્ય' પણ કહે છે. છેદવું, ટીપવું, ખાંચવું, ખોદવું, સંસારના વશમાં રહેનારાં સમસ્ત પ્રાણીઓને પ્રભુ કરવાં બધાંને પ્રસન્ન રાખવાં, મેળવવું, મૃત્યુને જીતવું તથા કાલ ઉપર વિજય મેળવવો—એ બધું અહંકારસંબંધી ઐશ્વર્યની અંતર્ગત છે. અહંકારિક ઐશ્વર્યને જ 'પ્રાજ્ઞપત્ય' પણ કહે છે. ચાંદ્રમસ ઐશ્વર્યના ગુણોની સાથે આના આઠ ગુણ મેળવી દેવાથી છપ્પન થાય છે. મહાન આભિમાનિક ઐશ્વર્યના

આ જ છપ્પન ગુણ છે. સંકલ્પ માત્રથી સૃષ્ટિ-રચના કરવી, પાલન કરવું, સંહાર કરવો, સૌની ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવો, પ્રાણીઓના ચિત્તને પ્રેરિત કરવું, સૌથી અનુપમ હોવું, આ જગતથી પૃથક્ નવા સંસારની રચના કરી લેવી તથા શુભને અશુભ અને અશુભને શુભ કરી દેવું—એ 'બૌદ્ધ ઐશ્વર્ય' છે. પ્રાજ્ઞપત્ય ઐશ્વર્યના ગુણોને ભેગા કરીને આના ચોસઠ ગુણ થાય છે. આ બૌદ્ધ ઐશ્વર્યને 'બ્રાહ્મ ઐશ્વર્ય' પણ કહે છે. આથી આ ઉત્કૃષ્ટ છે ગૌણ ઐશ્વર્ય, જેને પ્રાકૃત પણ કહે છે. એનું જ નામ 'વૈષ્ણવ ઐશ્વર્ય' છે. ત્રણે લોકોનું પાલન એની જ અંતર્ગત છે, એ સંપૂર્ણ વૈષ્ણવ-પદને ન તો બ્રહ્મા કહી શકે છે અને ન તો બીજા કોઈ એનું પૂર્ણતયા વર્ણન કરી શકે છે. એને જ પૌરુષપદ પણ કહે છે. ગૌણ અને પૌરુષપદથી ઉત્કૃષ્ટ ગણપતિપદ છે. એને જ ઈશ્વરપદ પણ કહે છે. એ પદનું કિંચિત્ જ્ઞાન શ્રીવિષ્ણુને છે. બીજા લોકો એને નથી જાણી શકતા એ બધી વિજ્ઞાન સિદ્ધિઓ ઔપસર્ગિક છે. એમને પરમ વૈરાગ્ય દ્વારા પ્રયત્નપૂર્વક શેકવી જોઈએ. આ અશુદ્ધ પ્રાતિભાસિક ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત આસક્તિ છે, એણે સંપૂર્ણ કામનાઓને પૂર્ણ કરનારા નિર્ભય પર ઐશ્વર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

એટલા માટે દેવતા, અસુર અને રાજાઓના ગુણો તથા ભોગોને જે તત્ત્વમય સમાન છોડી દે છે, ત્યાગ કરી દે છે, એને જ ઉત્કૃષ્ટ યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા એ જગત પર અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છા હોય તો તે યોગસિદ્ધ મુનિ ઈચ્છા અનુસાર વિચરે, આ જીવનમાં ગુણો અને ભોગોનો ઉપભોગ કરીને

અંતે એને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે.

હવે હું યોગના પ્રયોગનું વર્ણન કરીશ. એકાગ્રચિત્ત થઈને સાંભળો. શુભ કાળ હોય, શુભદેશ હોય, ભગવાન શિવનું ક્ષેત્ર હોય, એકાંત સ્થાન હોય, જીવજંતુ ન રહેતાં હોય અને બીજા કોઈ વિઘ્નની સંભાવના ન હોય, એવા સ્થાનમાં સુંદર ભૂમિને લીધીપોતીને ગંધ અને ધૂપથી સુવાસિત કરીને ત્યાં પુષ્પો ઝિછાવી દો. ચંદ્રવો વગેરે બ્રાધીને એને વિચિત્ર રીતે સજાવી દો તથા ત્યાં કુશ, પુષ્પ, સમિધા, જલ, ફલ અને મૂલની સુવિધા હોય. પછી ત્યાં યોગનો અભ્યાસ કરે. અગ્નિ પાસે, જલની સમીપે અને સૂકાં પત્તાંના ઢગલા પર યોગાભ્યાસ ન કરવો જોઈએ. જ્યાં ડાંસ અને મચ્છરો ભરેલાં હોય, સાપ અને હિંસક જંતુઓની અધિકતા હોય, દુષ્ટ પશુ નિવાસ કરતાં હોય, ભયની સંભાવના હોય તથા જે દુષ્ટોથી ધેરાયેલો હોય એવા પ્રદેશમાં પણ યોગાભ્યાસ ન કરવો જોઈએ. સ્મશાનમાં ચૈત્યવૃક્ષની નીચે, સાપના દર પાસે, ગુર્જરાશીર્ષ ધરમાં, ચોરામાં, ચાર રસ્તે, નદી-નાદ અને સમુદ્રના તટ પર, ગલી અથવા સડકની વચ્ચે, ઉજ્જડ ઉદ્યાનમાં, ગોખ વગેરેમાં અનિષ્ટકારી અને નિંદિત સ્થાનમાં પણ યોગાભ્યાસ ન કરવો, હવે શરીરમાં અઞ્જર્ણ-અપચાનું કષ્ટ હોય, ખાદ્ય હોડકાર આવતા હોય, વિષ્ણુ અને મૃત્યુથી શરીર દુષિત હોય, શરદી થઈ હોય અથવા અતિસારનો પ્રકોપ હોય, અધિક ભોજન કરેલું હોય અથવા અધિક પારશ્રમને કારણે થાક લાગ્યો હોય ત્યારે, જ્યારે મનુષ્ય અત્યંત ચિંતાથી વ્યાકુળ હોય ત્યારે, અધિક ભૂખ-તરસ પાડતો હોય ત્યારે, ગુરુજનોના કાર્યોમાં યસ્ત હોય ત્યારે, એવી

અવસ્થામાં પણ યોગાભ્યાસ ન કરવો જોઈએ.

જેના આહાર-વિહાર ઉચિત અને પરિમિત હોય, જે કર્મમાં યથાયોગ્ય સમુચિત ચેષ્ટા કરતો હોય તથા જે ઉચિત સમયે સૂતો-જાગતો હોય અને સર્વથા આયાસરહિત હોય એણે જ યોગાભ્યાસમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. આસન મુલાયમ, સુંદર, વિસ્તૃત અને બધી બાજુથી બરાબર હોવું જોઈએ અને પવિત્ર હોવું જોઈએ. પદ્માસન અને સ્વસ્તિકાસન વગેરે જે યૌગિક આસનો છે, એ પર પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પોતાના આચાર્યપર્યંત ગુરુજનોની પરંપરાને ક્રમશઃ પ્રણામ કરીને ગળું-ઝેક, મસ્તક અને છાતીને સીધી ટકાર રાખે. હોઠ અને નેત્ર જોરથી બીડેલાં ન હોય. માથું થોડું થોડું ઊંચું હોય. દાંતોથી દાંતોનો સ્પર્શ ન કરે. દાંતના અગ્રભાગમાં સ્થિત થયેલી જીભને અવિચલ ભાવથી રાખો, એડીઓથી બંને અંડકોશ તથા પ્રજનનેન્દ્રિયની રક્ષાપૂર્વક બંને જાંઘોની ઉપર કોઈ પણ યન્ન વગર પોતાની બંને ભુજાઓ રાખો. પછી જમણા હાથના પૃષ્ઠભાગને ડાબા હાથની હથેળી પર રાખીને ધીરે ધીરે પીઠને ઊંચી કરો અને છાતીને આગળ કરીને સુસ્થિર કરતાં નાસિકાના અગ્રભાગ દષ્ટિ જમાવો. અન્ય દિશાઓ તરફ દષ્ટિપાત ન કરો. પ્રાણનો સંચાર રોકીને પાષાણવત્ નિશ્ચલ થઈ જાઓ. પોતાના શરીરની અંદર માનસ-મંદિરમાં હૃદય-કમલના આસન પર પાર્વતી-સહિત ભગવાન શિવનું ચિંતન કરીને ધ્યાન-યજ્ઞ દ્વારા એમનું પૂજન કરો.

મૂલાધારચક્રમાં, નાસિકાના અગ્રભાગમાં, નાભિમાં, કંઠમાં, તાલુનાં બંને છિદ્રોમાં, બ્રમરના મધ્ય ભાગમાં, દ્વારરદેશમાં, લલાટમાં અથવા

મસ્તકમાં શિવનું ચિંતન કરે. શિવા અને શિવ માટે યથોચિત રીતિથી ઉત્તમ આસનની કલ્પના કરીને ત્યાં સાવરણ અથવા નિરાવરણ શિવનું સ્મરણ કરે. દ્વિદલ ચતુર્દલ, પદ્મદલ, દશદલ, દ્વાદશદલ અથવા ષોડશદલ કમલના આસન પર બિરાજમાન શિવનું વિધિવત્ સ્મરણ કરવું જોઈએ. બંને બ્રમરોની વચ્ચે દ્વિદલ કમલ છે, જે વિદ્યુત સમાન પ્રકાશમાન છે. બ્રૂમધ્યમાં જે કમલ છે, તેની ક્રમશઃ દક્ષિણે તથા ઉત્તરે બે પત્તાં છે, જે વિદ્યુત જેમ દીપ્તિમાન છે. એમાં બે વર્ણ 'હ' અને 'ક્ષ' અંકિત છે. ષોડશ કમલનાં પત્તાં સોળ સ્વરૂપ છે જેમાં 'અ'થી લઈને 'અઃ' સુધીના અક્ષર ક્રમશઃ અંકિત છે. આ જે કમલ છે, એની નાળના મૂળ ભાગથી બાર દલ પ્રસ્ફુટિત થયાં છે, જેમાં 'ક'થી લઈને 'ઠ' સુધી બાર અક્ષર ક્રમશઃ અંકિત છે. સૂર્ય સમાન પ્રકાશમાન આ કમલની અંદર દ્વાદશ દલોનું પોતાના હૃદયની અંદર ધ્યાન કરવું જોઈએ. તત્પશ્ચાત્ ગાયના દૂધ સમાન ઉજ્જવળ દશદલોનું ચિંતન કરે એમાં ક્રમશઃ 'ડ'થી લઈને 'ઙ' સુધીના અક્ષર અંકિત છે. એ પછી નીચેની બાજુએ કમલનાં છ દલ છે, જેમાં 'બ'થી લઈને 'લ' સુધીના અક્ષરો અંકિત છે. આ કમલની ક્રાંતિ ધૂમરહિત અંગારા સમાન છે. મૂલાધારમાં જે કમળ છે, એની ક્રાન્તિ સુવર્ણ સમાન છે. એમાં ક્રમશઃ 'વ'થી લઈને 'સ' સુધીના ચાર અક્ષર ચાર દલરૂપે સ્થિત છે. આ કમળોમાંથી જેમાંય પોતાનું મન રમી જાય એમાં મહાદેવ અને મહાદેવીનું પોતાની ધીરબુદ્ધિથી ચિંતન કરે. એમનું સ્વરૂપ અંગૂઠા બરાબર, નિર્મલ અને બધી બાજુથી દીપ્તિમાન છે અથવા તે શુદ્ધ દીપશિખા

સમાન આકારવાળું છે અને પોતાની શક્તિથી એમને ધોર, શાંત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારી

પૂર્ણતઃ મંડિત છે અથવા ચંદ્રલેખા યા તારા બતાવી છે. ફળની આશા ન રાખનારા ધ્યાન-સમાનરૂપવાળા છે અથવા તે જાડા ચોખ્ખાની કુશળ પુરુષોએ એમનું ચિંતન કરવું જોઈએ. જો અણી અથવા કમલનાલથી નીકળનાર તાંતણા ધોર મૂર્તિઓનું ચિંતન કરવામાં આવે તો તે સમાન છે. કંદબના ગોલક અથવા ઝાકળના કણ શીઘ્ર જ પાપ અને રોગનો નાશ કરે છે. મિશ્ર સાથે પણ એની ઉપમા આપી શકાય છે. તે મૂર્તિઓમાં શિવનું ચિંતન કરવાથી ચિરકાલમાં રૂપ પૃથ્વી વગેરે તત્ત્વો પર વિજય પ્રાપ્ત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સૌમ્યમૂર્તિમાં શિવનું કરાવનાર છે. ધ્યાન કરનાર પુરુષ જે તત્ત્વ પર ધ્યાન કરવામાં આવે તો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં વિજય મેળવવાની ઈચ્છા રાખતો હોય, એ જ નથી તો અધિક શીઘ્રતા થતી કે નથી તો અધિક તત્ત્વના અધિપતિની સ્થૂળ મૂર્તિનું ચિંતન કરે. વિલંબ થતો. સૌમ્યમૂર્તિમાં ધ્યાન કરવાથી બ્રહ્માથી લઈને સદાશિવપર્યંત તથા ભવ વગેરે વિશેષતઃ મુક્તિ, શાંત અને શુદ્ધબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય આઠ મૂર્તિઓ જ શિવશાસ્ત્રમાં શિવની સ્થૂળ છે. કમશઃ બધી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં મૂર્તિઓ નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે. મુનિશ્વરોએ સંશય નહીં. (અધ્યાય ૩૫)

*

ધ્યાન અને એનો મહિમા, યોગધર્મ તથા શિવયોગીનું મહત્ત્વ,
શિવભક્ત અથવા શિવને માટે પ્રાણ આપવા અથવા
શિવક્ષેત્રમાં મરણથી તત્કાલ મોક્ષ-લાભનું કથન

ઉપમન્યુ કહે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ! શ્રીકંઠનાથનું મનની સ્થિરતા લક્ષિત થતી હોય, એનું એનું સ્મરણ કરનારા લોકોના સંપૂર્ણ મનોરથોની વારંવાર ધ્યાન કરતાં રહેવું જોઈએ. ધ્યાન પહેલાં સિદ્ધિ તત્કાલ થઈ જાય છે, એવું જાણીને કેટલાક સવિષય હોય છે, પછી નિર્વિષય થાય છે—યોગી એમનું ધ્યાન અવશ્ય કરે છે. કેટલાક લોકો એવું ચિદ્વાન પુરુષોનું કથન છે. આ વિષયમાં મનની સ્થિરતા માટે સ્થૂળરૂપનું ધ્યાન કરે છે. કેટલાક સત્પુરુષોનો મત છે. કોઈ પણ ધ્યાન સ્થૂળરૂપના ચિંતનમાં લાગીને જ્યારે ચિત્ત નિર્વિષય હોતું જ નથી. બુદ્ધિની જ કોઈ નિશ્ચલ થઈ જાય છે, ત્યારે સૂક્ષ્મરૂપમાં તે સ્થિર પ્રવાહરૂપા સંતતિ 'ધ્યાન' કહેવાય છે, એટલા થાય છે. ભગવાન શિવનું ચિંતન કરવાથી બધી માટે નિર્વિષય બુદ્ધિ કેવળ-નિર્ગુણ નિરાકાર સિદ્ધિઓ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અન્ય બ્રહ્મમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. મૂર્તિઓનું ધ્યાન કરતા હો છતાં પણ શિવરૂપનું તેથી સવિષય ધ્યાન પ્રાતઃકાલનાં સૂર્યનાં અવશ્ય ચિંતન કરવું જોઈએ. જે જે રૂપમાં કિરાતો સમાન જ્યોતિનો આશ્રય લેનારું છે. તથા

નિર્વિષય ધ્યાન સૂક્ષ્મતત્ત્વનું અવલંબન લેનારું છે. આ બે સિવાય બીજું કોઈ ધ્યાન વાસ્તવમાં નથી અથવા સવિશેષ ધ્યાન સાકાર સ્વરૂપનું અવલંબન કરનારું છે તથા નિરાકાર સ્વરૂપનો જે બોધ અથવા અનુભવ છે, તે જ નિર્વિષય ધ્યાન મનાયું છે. આ સવિષય ધ્યાન અને નિર્વિષય ધ્યાન જ ક્રમશઃ સબીજ અને નિર્બીજ કહેવાય છે. નિરાકારનો આશ્રય લેવાથી એને નિર્બીજ અને સાકારનો આશ્રય લેવાથી સબીજની સંજ્ઞા અપાય છે. તેથી પહેલાં સવિષય યા સબીજ ધ્યાન કરીને અંતે સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ માટે નિર્વિષય યા નિર્બીજ ધ્યાન કરવું જોઈએ. પ્રાજ્ઞાયામ કરવાથી ક્રમશઃ શાંતિ વગેરે દિવ્ય સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય છે. એમનાં નામ છે : શાંતિ, પ્રશાંતિ, દીપ્તિ અને પ્રસાદ. સમસ્ત આપદઓના શમનને જ શાંતિ કહે છે. તમ (અજ્ઞાન)નો બહારથી અને અંદરથી નાશ એ જ પ્રશાંતિ છે. બહાર અને અંદર જે જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે, એનું જ નામ દીપ્તિ છે તથા બુદ્ધિની જે સ્વસ્થતા (આત્મનિષ્ઠતા) છે, એને જ પ્રસાદ કહે છે. બ્રાહ્મ અને આત્મ્યંતરરહિત જે સમસ્ત કરણ છે, તે બુદ્ધિના પ્રસાદથી શીઘ્ર જ પ્રસન્ન (નિર્મલ) થઈ જાય છે.

ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય અને ધ્યાન-પ્રયોજન— એ ચારને જાણીને ધ્યાન કરનાર પુરુષ જ ધ્યાન કરે. જે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન હોય, સદા શાંતચિત્ત રહેતો હોય, શ્રદ્ધાળુ હોય અને જેની બુદ્ધિ પ્રસાદગુણ યુક્ત હોય એવા પુરુષને જ, સાધકને જ, સત્પુરુષોએ ધ્યાતા કહ્યો છે. ‘ધ્યે ચિંતાયામ્’ એ ધાતુ છે. એનો અર્થ થાય છે ચિંતન. ભગવાન શિવનું વારંવાર ચિંતન જ

ધ્યાન કહેવાય છે. જેવી રીતે થોડોયે પણ યોગાભ્યાસ પાપનો નાશ કરી દે છે, એવી જ રીતે ક્ષણમાત્ર પણ ધ્યાન કરનારા પુરુષનાં બધાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક, વિક્ષેપરહિત ચિત્તથી પરમેશ્વરનું જે ચિંતન છે એનું જ નામ ‘ધ્યાન’ છે. બુદ્ધિના પ્રવાહરૂપ ધ્યાનનું જે આલંબન કે આશ્રય છે, એને જ સાધુપુરુષો ‘ધ્યેય’ કહે છે. સ્વયં સામ્બ સદાશિવ જ એ ધ્યેય છે. મોક્ષ-સુખનો પૂર્ણ અનુભવ અને અણિમા વગેરે ઐશ્વર્યની ઉપલબ્ધિએ પૂર્ણ શિવધ્યાનનાં સાક્ષાત્ પ્રયોજન કહેવાયા છે. ધ્યાનથી સૌખ્ય અને મોક્ષ બંનેની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે મનુષ્યએ બધું છોડીને ધ્યાનમાં લાગી જવું જોઈએ. ધ્યાન વગર જ્ઞાન થતું નથી અને જેણે યોગનું સાધન કર્યું નથી, એનું ધ્યાન સિદ્ધ થતું નથી. જેને જ્ઞાન અને ધ્યાન બંને પ્રાપ્ત છે એણે ભવસાગર પાર કરી લીધો. સમસ્ત ઉપાધિઓથી રહિત, નિર્મલ જ્ઞાન અને એકાગ્રતાપૂર્ણ ધ્યાન—એ યોગાભ્યાસયુક્ત યોગીને જ સિદ્ધ થાય છે. જેનાં બધાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયાં છે, એમની જ બુદ્ધિ જ્ઞાન અને ધ્યાનમાં લાગે છે. જેમની બુદ્ધિ પાપથી દૂષિત છે. એમને માટે જ્ઞાન અને ધ્યાનની વાત પણ અત્યંત દુર્લભ છે. જેવી રીતે પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ સૂકાં અને ભીનાં લાકડાંને પણ સળગાવી દે છે. એવી જ રીતે ધ્યાન-અગ્નિ શુભ અને અશુભ કર્મને ક્ષણભરમાં બાળી દે છે. જેવી રીતે ઘણો નાનો દીવો પણ મહાન અંધકારનો નાશ કરી દે છે, એવી જ રીતે થોડોયે યોગાભ્યાસ પણ મહાન પાપનો વિનાશ કરી દે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક ક્ષણભર પણ પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરનાર પુરુષને જે મહાન

શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે, એનો ક્યાંયે અંત નથી.”

ધ્યાન સમાન કોઈ તીર્થ નથી, ધ્યાન સમાન કોઈ તપ નથી અને ધ્યાન સમાન કોઈ યજ્ઞ નથી; એટલે ધ્યાન અવશ્ય કરે.” પોતાનો આત્મા અને પરમાત્માનો બોધ પ્રાપ્ત કરવાને કારણે યોગીજીવ કેવળ જલથી ભરેલ તીર્થો અને પથ્થર-માટીથી બનેલી દેવમૂર્તિઓનો આશ્રય નથી લેતા (તે આત્મતીર્થમાં જ અવગાહન કરે છે અને આત્મદેવના જ ભજનમાં લાગ્યા રહે છે). જેવી રીતે અયોગી પુરુષો માટી અને લાકડાની બનેલી સ્થૂળ મૂર્તિઓનો પ્રત્યક્ષ થાય છે, એવી જ રીતે યોગીઓને ઈશ્વરના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. જેવી રીતે રાજાને પોતાના અંતઃપુરમાં વિચરનારા સ્વજન અને પરિજન પ્રિય હોય છે અને બહારના લોકો એટલા પ્રિય નથી હતા, એવી જ રીતે ભગવાન શંકરને અંતઃકરણમાં ધ્યાન લગાડનારા ભક્ત જ અધિક પ્રિય છે, બાહ્ય ઉપનારોનો આશ્રય લેનારા કર્મકાંડી નહીં. જેવી રીતે લોકોમાં એ જોવા મળે છે કે બહારના લોકો રાજાના ભવનમાં રાજકીય પુરુષોચિત્ત ફળનો ઉપભોગ નથી કરી શકતા, કેવળ અંતઃપુરના લોકો જ એ ફળના ભાગી હોય છે, એ જ પ્રકારે અહીં બાહ્ય કર્મી પુરુષ એ ફળને પામતા નથી, જે ધ્યાનયોગીઓને સુલભ હોય છે.

જ્ઞાનયોગની સાધના માટે તૈયાર થયેલો પુરુષ જો વચમાં જ મરી જાય તો પાત્ર તે યોગ માટે પ્રયત્ન કરવા માત્રથી જ રુદ્રલોકમાં જાય છે, જશે. ત્યાં દિવ્ય સુખનો ઉપભોગ કરીને તે ફરી યોગીઓના કુળમાં જન્મ લેશે અને પુનઃ જ્ઞાનયોગને મેળવીને સંસારસાગરે ઓળંગી, તરી જશે. યોગનો જિજ્ઞાસુ પુરુષ પણ જે ગતિને પામે છે, એને યજ્ઞકર્તા સંપૂર્ણ મહાયજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરીને પણ નથી પામતો. કરોડો વેદવેદા દ્વિજોની પૂજા કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે ફળ એક શિવયોગીને બિશ્વા આપવા માત્રથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. યજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર, દાન, તીર્થસેવન અને હોમ—આ બધાં પુણ્યકર્મોના અનુષ્ઠાનથી જે ફળ મળે છે, તે બધાં ફળ શિવયોગીઓને અન્ન આપવામાત્રથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે મૂઢ માનવ શિવયોગીઓની નિંદા કરે છે, તે શ્રોતાઓસહિત નરકે જાય છે અને પ્રલયકાળ સુધી ત્યાં જ રહે છે. શ્રોતા હોય તો જ કોઈ શિવયોગીઓની નિંદાનો વક્તા હોઈ શકે છે, એટલે મહાપુરુષોના મનમાં નિંદા સાંભળનારો પાત્ર મહાન પાપી અને દંડનીય છે. જે લોકો સદા ભક્તિભાવથી શિવયોગીઓની સેવા કરે છે, તે મહાન ભોગ પામે છે અને અંતે શિવયોગની પાત્ર ઉપલબ્ધિ કરી લે છે. એટલા માટે ભોગાર્થી મનુષ્યો માટે એ જરૂરી છે કે તે સત્વાનું સ્થાન,

• यथा वज्रिर्महावीर्यः सुधुमन्त्रं च निर्दिशत् । तथा शृणुमन्त्रे स्मृते व्यापारिर्दत्तः ॥

व्यासतः दशमात्रं वा शब्दोऽप्येकस्मिन् । प्रत्ययः समन्वयवलाभकः । न च विभक्तिः ॥

(5) $(\mathcal{A}, \mathcal{B}) \in \mathcal{L}_1(\mathcal{A}, \mathcal{B})$ and $(\mathcal{A}, \mathcal{B}) \in \mathcal{L}_2(\mathcal{A}, \mathcal{B})$.

* नास्ति ध्यानक्षमं तीर्थं नास्ति ध्यान क्षमं तथः । नास्ति ध्यानरूपा पञ्चलसिमाद्ध्यानं समाचरेत् ॥

(1) $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \log \frac{1}{p_i} = H(p)$

ખાન-પાન, શૈયા અને આઢવા-પાથરવાની સામગ્રી આપીને સદા શિવયોગીઓનો સત્કાર કરે. યોગધર્મ સસાર-અત્યંત પ્રબળ છે, તેથી પાપરૂપી મગદળથી એમનું ભેદન થઈ શકતું નથી. યોગધર્મ અને મગદળમાં એટલું જ અંતર સમજવું જોઈએ જેટલું વજ્ર અને તંદુલ (ચોખા) છે; તેથી યોગીજન પાપ ને તાપસમૂહથી એવી જ રીતે લિપ્ત થતો નથી. જેવી રીતે કમળનું પત્તું પાણીથી લિપ્ત થતું નથી.

શિવયોગપરાયણ મુનિ જે દેશમાં નિત્ય-
નિવાસ કરે છે, તે દેશ પણ પવિત્ર થઈ જાય
છે. પછી એની પવિત્રતાના વિષયમાં તો કહેવાનું
જ શું? તેથી ચતુર અને વિદ્વાન પુરુષ બધાં
કૃત્યોને છોડીને સંપૂર્ણ દુઃખોથી છુટકારો મેળવવા
માટે શિવયોગનો અભ્યાસ કરે. જેનું યોગફળ
સિદ્ધ થઈ ગયું છે, તે યોગી યદ્યેષ્ઠ ભોગોને
ભોગવી સમસ્ત લોકોની હિતકામનાથી સંસારમાં
વિચરે અથવા પોતાના સ્થાન પર જ રહેવું
અથવા વિષયસુખને અત્યંત તુચ્છ સમજીને છોડી
દે અને વૈરાગ્યયોગથી સ્વેચ્છાપૂર્વક કર્મોનો
પરિત્યાગ કરી દે. જે મનુષ્ય ઘણાંબધાં અરિષ્ટને
જોઈને પોતાના મૃત્યુને નિકટમાં જાણી લે, એણે
યોગ-અનુષ્ઠાનમાં સંલગ્ન થઈને શિવક્ષેત્રનો
આશ્રય લેવો જોઈએ. તે મનુષ્ય જો પીરગિત્ત
થઈને ત્યાં જ નિવાસ કરતો રહે તો રોગ વગર
પણ સ્વયં જ પ્રાણોનો પરિત્યાગ કરી શકે છે.
અનશન (ઉપવાસ) કરીને, શિવાગ્નિમાં શરીરની
આહુતિ આપીને અથવા શિવતીર્થમાં અવગાહન
(સ્નાન) કરતાં પોતાના શરીરને એ જ જલમાં
નાખીને શિવશાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જે પોતાના

પ્રાણીનો ત્યાગ કરે છે, તે તત્કાળ મુક્ત થઈ જાય છે—એમાં અન્યથા વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી અથવા જે રોગ વગેરેથી વિવશ થઈને શિવક્ષેત્રનું શરણ લે છે, એનું પણ જો ત્યાં જ મૃત્યુ થઈ જાય તો એ પણ એ જ પ્રકારે મુક્ત થઈ જાય છે. એમાં સંશય નથી. એટલા માટે લોકો અનશન વગેરેથી શિવક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ મરણની કામના કરે છે; કેમકે શાસ્ત્ર પર વિશ્વાસ કરીને ધીર થયેલા મનથી એમના દ્વારા આ પ્રકારનું મૃત્યુ સ્વીકારાય છે. જે શિવને માટે અથવા શિવભક્તો માટે પ્રાણ ત્યાગ કરે છે, એના સમાન બીજો કોઈ મનુષ્ય મુક્તિ-માર્ગ પર સ્થિત નથી. આ કારણે આ સંસાર-ગંડાળથી એની શીઘ્ર મુક્તિ થઈ જાય છે. આમાંના કોઈ પણ ઉપાયનું કોઈ પણ પ્રકારે અવલંબન કરીને અથવા વિધિવત્ પડ્ધતિશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈને જો કોઈ મનુષ્ય મૃત્યુ પામે તો એનું અન્ય પશુ-પ્રાણીઓ સમાન ઔર્ધ્વદૈહિક સંસ્કાર ન કરવા જોઈએ. વિશેષતઃ એના પુત્ર વગેરેને એના મરણથી અશૌચની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવા પુરુષના મૃત સરીરને જમીનમાં દાટી દે અથવા પવિત્ર અગ્નિથી સળગાવી દે અથવા શિવસ્વરૂપજાળમાં પધરાવી દે અથવા લાકડાનો ટુકડો કે માટીના ઢેફાની જેમ ગમે ત્યાં ફેંકી દે, એ બધું એને માટે બરાબર છે. જો આવા પુરુષના ઉદ્દેશ્યથી પણ કોઈ કર્મ કરવાની ઈચ્છા હોય તો બીજાઓનું કલ્યાણ જ કરે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર શિવભક્તોને તૃપ્ત કરે. એમના પંનને શિવભક્ત જ ગ્રહણ કરે. જો એની સંતતિ શિવભક્ત હોય તો તે પણ ગ્રહણ કરી શકે

છે. જો આવું સંભવ ન હોય તો એનું ધન પશુ-સંતતિ (શિવભક્તિહીન સંતાન) એ ધનને ભગવાન શિવને સમર્પિત કરી દે. પરંતુ એની ગ્રહણ ન કરે. (અધ્યાય ૩૯)

*

વાયુદેવનું અંતર્ધાન થવું, ઋષિઓનું સરસ્વતીમાં અવભૃથ-સ્નાન અને કાશીમાં દિવ્ય તેજનાં દર્શન કરીને બ્રહ્માજી પાસે જવું, બ્રહ્માજીએ એમને સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિની સૂચના આપીને મેરુના કુમારશિખર પર મોકલવા

સૂતજી કહે છે—આ પ્રકારે ક્રોધને જીતનારા ઉપમન્યુ પાસેથી યદુકુલનંદન શ્રીકૃષ્ણે જે જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એનું પ્રણતભાવથી બેઠેલા એ મુનિઓને ઉપદેશ આપીને આત્મદર્શી વાયુદેવ સાયંકાલે આકાશમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. તદનંતર પ્રાતઃકાલે નૈમિષારણ્યના સમસ્ત તપસ્વી મુનિ સત્રના અંતે અવભૃથ-સ્નાન કરવા તૈયાર થયા. એ સમયે બ્રહ્માજીના આદેશથી સાક્ષાત્ સરસ્વતીદેવી સ્વાદિષ્ટ જળથી ભરેલી સ્વચ્છ સુંદર નદીના રૂપે ત્યાં વહેવા લાગ્યાં. સરસ્વતી નદીને ઉપસ્થિત જોઈને મુનિ મનમાં ને મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા. એમણે સત્ર સમાપ્ત કરીને એમાં અવગાહન (સ્નાન)નો આરંભ કર્યો. એ નદીનાં મંગલમય જલથી દેવતા વગેરેનું તર્પણ કરીને પૂર્વવૃત્તાંતનું સ્મરણ કરીને એ બધા એ વાતને જાણ્યા વગર બ્રહ્મવન તરફ ચાલ્યા વારાણસીપુરી તરફ ચાલવા લાગ્યા. એ સમયે

ગંગામાં સ્નાન કરીને એમણે અવિમુક્તેશ્વર લિંગના દર્શન કર્યા અને વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું. પૂજન કરીને જ્યારે એ ચાલવા તૈયાર થયા ત્યારે તેમણે આકાશમાં એક દિવ્ય અને પરમ અદ્ભુત પ્રકાશમાન તેજ જોયું, જે કરોડો સૂર્ય સમાન જણાતું હતું. એણે પોતાની પ્રભાથી સંપૂર્ણ દિગંતને વ્યાપ્ત કરી લીધું હતું. તદનંતર જેમણે પોતાના શરીર પર ભસ્મ લગાડી રાખી હતી, તે સેંકડો સિદ્ધ પાશુપત મુનિ નિકટ જઈને એ તેજમાં લીન થઈ ગયા. એ તપસ્વી મહાત્માઓને આ પ્રકારે લીન થઈ ગયા પછી તે તેજ તત્કાલ અદૃશ્ય થઈ ગયું. એ એક અદ્ભુત-શી ઘટના ઘટિત થઈ ગઈ. એ મહાન આશ્ચર્યને જોઈને તે નૈમિષારણ્યના નિવાસી મહર્ષિ 'આ શું છે?' એ વાતને જાણ્યા વગર બ્રહ્મવન તરફ ચાલ્યા ગયા.

હિમાલયનાં ચરણોથી નીકળીને દક્ષિણ તરફ વહેનારી ભાગીરથીનાં દર્શન કરીને એ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. એણે નૈમિષારણ્યવાસી ઋષિમુનિઓએ એમાં સ્નાન કર્યું અને ઋષિઓને જે પ્રકારે સાક્ષાત્કાર થયો, જેવી રીતે ભાગીરથીના જ કિનારાનો માર્ગ પકડીને તે એમની સાથે વાતચીત થઈ, એ ઋષિઓની આગળ વધ્યા. તદનંતર વારાણસીમાં પહોંચીને શુદ્ધબુદ્ધિ જે પ્રકારે પાર્ષદોસહિત સામ્બ સદાશિવમાં એ સૌને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. ત્યાં ઉત્તરવાહિની લાગી હતી અને જે પ્રકારે એ યજ્ઞપરાયણ

ક્રષ્ણકાલિકા યજ્ઞ પૂરો થયો હતો, એ બધી વાતો જગત્સૃષ્ટિ બ્રહ્મયોનિ બ્રહ્માજીને બતાવી. પછી પોતાના કાર્ય માટે એમની પાસેથી આજ્ઞા લઈને તે પોતાના નગરમાં ચાલ્યા ગયા. તદનંતર પોતાના સ્થાન પર બેઠેલા બ્રહ્માજી ગાયનની કલામાં પરસ્પર સ્પર્ધા રાખવા અને વિવાદ કરનારા તુમ્બુરુ અને નારદજીની ગાનજનિત રસનું આસ્વાદન કરતાં ત્યાં મધ્યસ્થતા કરવા લાગ્યા. એ સમયે તે ગંધર્વો અને અપ્સરાઓથી સેવિત થઈને સુખપૂર્વક બેઠા હતા. એ વેળાએ કોઈ બહારની વ્યક્તિને ત્યાં જવાનો અવસર મળતો ન હતો. એટલા માટે જ્યારે નૈમિષારણ્યનિવાસી મુનિ ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે દ્વારપાલોને એમને દ્વાર પર જ રોકી દીધા. એ મુનિ બ્રહ્મભવનથી બહાર પાર્શ્વભાગમાં બેસી ગયા. આ બાજુ સંગીત-ગોષ્ઠીમાં નારદે તુમ્બુરુની સમાનતા પ્રાપ્ત કરી. ત્યારે પરમેષ્ઠી બ્રહ્મા એમને તુમ્બુરુ સાથે રહેવાની આજ્ઞા આપી અને એ પારસ્પરિક સ્પર્ધાને છોડીને તુમ્બુરુના પરમ મિત્ર બની ગયા. તત્પશ્ચાત ગંધર્વો અને અપ્સરાઓથી ઘેરાયેલા નારદ નકુલેશ્વર મહાદેવને વીણાગાન સંભળાવીને સંતુષ્ટ કરવા માટે તુમ્બુરુની સાથે બ્રહ્મભવનથી એ જ પ્રકારે નીકળ્યા, જેવી રીતે મેઘોની ઘટામાંથી સૂર્યદેવ બહાર નીકળે છે.

એ સમયે મુનિવર નારદને જોઈને એ છ કુલોમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિઓએ પ્રજ્ઞામ કર્યા અને બહુ આદર સાથે બ્રહ્માજીને મળવાનો અવસર પુછ્યો. નારદજીનું ચિત્ત બીજી બાજુ લાગેલું હતું. એ બહુ ઉતાવળમાં હતા. તેથી એમના પૂછવા પર બોલ્યા—‘આ જ અવસર

છે, આપ લોકો અંદર જાઓ? આવું કહીને તે ચાલ્યા ગયા. તદનંતર દ્વારપાલોએ એ ઋષિઓના આગમનની સૂચના આપી. એમની આજ્ઞા મેળવીને એ બધા એકસાથે બ્રહ્માજીના ભવનમાં પ્રવિષ્ટ થયા. અંદર જઈને એમણે દૂરથી જ દંડની જેમ પૃથ્વી પર પડીને બ્રહ્માજીને પ્રજ્ઞામ કર્યા. પછી એમનો આદેશ મેળવીને તે ઋષિ એમની પાસે ગયા અને ચારે બાજુએથી એમને ઘેરીને બેઠા. એમને ત્યાં બેઠેલા જોઈને કમલાસન બ્રહ્માએ એમના કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા અને કહ્યું કે મને તમારા લોકોનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત જ્ઞાત છે; કેમકે વાયુદેવે જ અહીં સર્વ કાંઈ કહ્યું છે. હવે તમે બતાવો કે જ્યારે વાયુદેવ તમને કથા સંભળાવીને અદૃશ્ય થઈ ગયા, ત્યારે તમે શું કર્યું?

દેવેશ્વર બ્રહ્માના આ પ્રકારે પૂછવા પર એ મુનિઓએ અવભૃથ-સ્નાન પછી ગંગાતીર્થમાં જવું, વારાણસીની યાત્રા કરી, ત્યાં દેવેશ્વરો દ્વારા સ્થાપિત શિવલિંગો અને અવિમુક્તેશ્વર લિંગનાં દર્શન-પૂજન કરવાં. આકાશમાં મહાન તેજઃપુંજનું દેખાવું, કેટલાક મહર્ષિઓનું એમાં લીન થઈ જવું તથા ફરી એ તેજનું અદૃશ્ય થઈ જવું વગેરે વાતો બ્રહ્માજીને વિસ્તારપૂર્વક વારંવાર પ્રજ્ઞામ કરીને કહી. સાથે જ એ પણ બતાવ્યું કે ‘અમે અમારા મનમાં બહુ જ વિચાર કર્યો પણ એ તેજને ઠીક ઠીક ન જાણી શક્યા.’ મુનિઓનું કથન સાંભળીને વિશ્વસ્રષ્ટા ચતુર્મુખ બ્રહ્માજીએ સહેજ મસ્તક હલાવીને ગંભીર વાણીમાં કહ્યું— ‘હે મહર્ષિઓ! તમને પરમ ઉત્તમ પારલૌકિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનો અવસર આવી રહ્યો છે. તમે દીર્ઘકાલિક સત્ર દ્વારા ચિરકાળ સુધી પ્રભુની

ટલા માટે તે પ્રસન્ન થઈને ત્યારે એમને માટે મને બહુ શોક થયો અને
મા કરવા ઉત્સુક છે. એ મેં દીર્ઘકાલ સુધી મહાદેવ અને મહાદેવીની
ઘટના ઘટિત થઈ છે, ઉપાસના કરીને નંદીને પણ બહુ અનુનય વિનય
ધાય છે. તમે વારાણસીમાં કર્યા. આ પ્રકારે પ્રયત્ન કરીને કોઈ પણ રીતે
પ્રિયમાન દિવ્ય તેજ જોયું એમને ઊંટની યોનિથી છુટકારો અપાવ્યો અને
તેમનું લિંગ જ હતું, એને એમને પૂર્વવત્ સનત્કુમાર-રૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી.
સમજો. એ તેજમાં શ્રોત એ સમયે મહાદેવજીએ મંદ સ્મિત સાથે પોતાના
માલન કરનારા મુનિ, જે ગણાધ્યક્ષ નંદીને કહ્યું—‘હે અનધ! સનત્કુમાર
મારા સામનારા હતા અને મુનિએ મારી જ અવહેલના કરીને પોતાનો એવો
કરી ચૂક્યા હતા, તે લીન જ અહંકાર પ્રગટ કર્યો હતો, તેથી તમે એમની
સ્વસ્થ અને મુક્ત થઈ મારા યથાર્થ સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપો. બ્રહ્માજીના
તમને પણ શીઘ્ર જ મુક્તિ જયેષ્ઠ પુત્ર મૂઢની જેમ મારું સ્મરણ કરી રહ્યા
જોયેલા એ તેજથી એ છે, તેથી મેં જ એમને તમને શિષ્યરૂપે આપ્યા
તમારે માટે આ એ જ છે; તમારી પાસેથી ઉપદેશ મેળવીને તે મારા
ઉપસ્થિત થઈ ગયો છે. જ્ઞાનના પ્રવર્તક થશે અને એ જ તમારો
સાક્ષી શિખર પર, જ્યાં ધર્માધ્યક્ષના પદ પર અભિષેક કરશે.’

ત્યાં મારા પુત્ર સનત્કુમાર, મહાદેવજીના આવા કહેવા પર સમસ્ત
નિવાસ કરે છે. તે ભૂતગણોના અધ્યક્ષ નંદીએ પ્રાતઃકાલે મસ્તક
નંદીના આગમનની નમાવીને સ્વામીની એ આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી
તથા સનત્કુમાર પણ મારી આજ્ઞાથી આ
જે, સનત્કુમાર અજ્ઞાનવશ ગણરાજ નંદીને પ્રસન્ન કરવા મેરુ પર દુષ્કર
ના શિરોમણિ માનવા તપસ્યા કરી રહ્યા છે. ગણાધ્યક્ષ નંદીના
વિનીત થઈ ગયા હતા. સમાગમથી પહેલાં જ તમે લોકો સનત્કુમારને
કોઈ એક સમયે પરમેશ્વર મળો; કેમકે એમના પર કૃપા કરવાને માટે જ
પણ ઉચિત અભ્યુત્થાન નંદી શીઘ્ર ત્યાં આવશે.

તકાર કરવો) સત્કાર ન વિશ્વયોનિ બ્રહ્માના આ પ્રકારનો શીઘ્ર
પર નિર્ભય બેસી જ આદેશ આપીને મોકલવા પર તે મુનિ મેરુ
પરાધર્મી ક્રુપિત થઈને પર્વતના દક્ષિણવર્તી કુમાર-શિખર પર ગયા.

* સંક્ષિપ્ત શિવપુરાણ *

સરોવરના તટ પર મુનિઓનું સનત્કુમારજીને
નંદીનું ત્યાં પહોંચવું અને દૃષ્ટિપાતમાત્રથી
જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કરીને ચાલ્યા જવું,
જ્ઞાનો મહિમા તથા ગ્રંથનો ઉપસંહાર

પર્વત પર સાગર શિષ્ટ પુરુષ જલમાં સ્નાન કરતા જોવા મળે છે.
જેનું નામ સ્કંદ- એ સરોવરના કિનારેની શિલાઓ પર તલ,
સ્વાદિષ્ટ, શીતલ, અક્ષત, ફૂલ અને પથરાવેલાં પવિત્રક દૃષ્ટિગોચર
તે સરોવર બધી થાય છે. ત્યાં સ્થાન સ્થાન પર અનેક પ્રકારની
પંડો દ્વારા સંગઠિત પુષ્પબલિ વગેરે અપાય છે. કેટલાક લોકો સૂર્યને
બધી ઋતુઓમાં અર્ધ્ય આપે છે અને કેટલાક લોકો વેદી પર બેસીને
અને આચ્છાદિત પૂજન વગેરે કરે છે.

સર, ઉત્પલ, કુમુદ એ સરોવરના ઉત્તર તટ પર એક કલ્પવૃક્ષ
ન શોભા પામે છે નીચે હીરાની શિલાથી બનેલી વેદી પર કોમલ
ક્યા કરે છે, જેથી મૃગયમ પાવરીને સદા બાલરૂપધારી સનત્કુમારજી
સ જ ભૂમિ પર બેઠા હતા. તે પોતાની અવિચલ સમાધિથી એ
ક હિતરવા-ચઢવા જ સમયે ઉપરત ધયા હતા. એ સમયે યોગીશ્વર
છે. ત્યાંની ભૂમિ પણ એમની પૂજા કરતા હતા. નૈમિષારણ્યના
આઠે દિશાઓ મુનિઓએ ત્યાં સનત્કુમારજીનાં દર્શન કર્યા,
મા પાગો રહ્યું છે. એમનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને એમની
માટે નીચે હિતરે આસપાસ બેસી ગયા. સનત્કુમારજીના પૂછવા
નીકળતા હોય છે. પર એ ઋષિઓએ એમને જ્યાં પોતાના
અને ઉજ્જવળ આગમનનું કારણ બતાવવાનું આરંભ કર્યું, ત્યાં
હેરીને, માથા પર જ આકાશમાં દુન્દુભિઓનો તુમુલ નાદ સંભળાવા
માથું મૂંઝાવીને, માંડ્યો. એ જ સમયે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એક
વિશાળ દૃષ્ટિગોચર થયું, જે અસંખ્ય ગણેશ્વરો
નેકુમારો વડામાં, દ્વારા ચારે બાજુથી ઘેરાયેલું હતું. એમાં અપ્સરાઓ
સુંદર કળશમાં, તથા રૂદ્રકન્યાઓ પણ હતી. ત્યાં મૃદંગ, ઢોલ

ચારણ અને કિન્નર નાયતા, ગાતા અને વાજાં આપતાં બોલ્યા—‘આ છ કુળમાં ઉત્પન્ન ઋષિ વગાડતા એ વિમાનને બધી બાજુથી ઘેરીને છે, જે નૈમિષારણ્યમાં દીર્ઘકાલથી સત્રનું અનુષ્ઠાન ચાલતા હતા, એમાં વૃષભ-ચિહ્નથી પુક્ત અને કરતા હતા. બ્રહ્માજીના આદેશથી આપનાં દર્શન પરવાળાંના દંડથી વિભૂષિત ધ્વજા-પતાકા ફરકી કરવા માટે આ લોકો પહેલેથી જ અહીં આવ્યા રહી હતી, જે એના ગોપુરની શોભા વધારતી છે.’ બ્રહ્મપુત્ર સનત્કુમારનું આ કથન સાંભળીને હતી. એ વિમાનના મધ્ય ભાગમાં બે ચામર નંદીએ દૃષ્ટિપાત્ર માત્રથી એ સૌના પાશોને વચ્ચે ચંદ્રમા સમાન ઉજ્જવળ મણિમય દંડવાળા તત્કાલ કાપી નાખ્યા અને ઈશ્વરીય શૈવધર્મ અને શુદ્ધ છત્ર નીચે દિવ્ય સિંહાસન પર શિલાદ્રપુત્ર જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ આપીને તે ફરી મહાદેવજી નંદી દેવી સુવશાની સાથે બેઠા હતા. તે પોતાની પાસે ચાલ્યા ગયા. સનત્કુમારે તે સમસ્ત જ્ઞાન ક્રાંતિથી, શરીરથી અને ત્રણ નેત્રોથી ખૂબ શોભા સાક્ષાત્ મારા ગુરુ વ્યાસને આપ્યું અને પૂજનીય પામી રહ્યા હતા. ભગવાન શંકરને આવશ્યક વ્યાસજીએ મને સંક્ષેપમાં બધું જ બતાવ્યું. કાર્યોની સૂચના આપનારા તે નંદી માનો ત્રિપુરારિ શિવના આ પુરાણરત્નનો ઉપદેશ વેદને ન જાણનારા લોકોને ન આપવો જોઈએ, જે ભક્ત અને શિષ્ય ન હોય, એને તથા નાસ્તિકોને પણ આનો ઉપદેશ ન આપવો જોઈએ. જો મોહવશ આ અનધિકારીઓને આનો ઉપદેશ અપાઈ ગયો તો તે નરક પ્રદાન કરે છે. જો લોકોએ સેવાનુગત માર્ગથી આ પુરાણનો ઉપદેશ આપ્યો, લીધો, ભણ્યા-વાંચ્યો અથવા સાંભળ્યો છે, એમને આ સુખ અને ધર્મ આદિ ત્રિવર્ગ પ્રદાન કરે છે અને અંતે નિશ્ચય જ મોક્ષ આપે છે. આ પૌરાણિક ભુજાઓ છે. અંગેઅંગથી ઉદારતા સૂચિત થાય માર્ગના સંબંધથી આપ લોકોએ અને મેં એકબીજા છે, તે ચંદ્રલેખાથી વિભૂષિત છે. કંઠમાં નાગ પર ઉપકાર કર્યો છે; તેથી હું સફળ મનોરથ થઈને અને મસ્તક પર ચંદ્રમા એમા અલંકાર છે, તે જઈ રહ્યો છું. આપણા સૌનું સર્વ પ્રકારે મંગલ સાકાર ઐશ્વર્ય અને સક્રિય સામર્થ્યના સ્વરૂપ-હો.

શા જાણાય છે. સૂતજીનું આશીર્વાદ આપીને ચાલ્યા જવું એમને જોઈને ઋષિઓ સહિત બ્રહ્મપુત્ર અને પ્રયાગમાં એ મહાવસનું પૂર્ણ થઈ જવા પર સનત્કુમારનું મુખ પ્રસન્નતાથી ખિલી ઊઠ્યું અને તે સદાચારી મુનિ વિષય-કલૂષિત કલિકાલના એમને આત્મસમર્પણ—જેવું કરતાં ખરા થઈ આવવાથી કાશીની આસપાસ નિવાસ કરવા ગયા. એટલામાં જ તે વિમાન ઘરતી પર આવ્યું. સાગ્યા. તદનંતર પરુ-પાશથી છૂટવાની ઈચ્છાથી એ બધાએ પૂર્ણતયા પાશુપતવ્રતનું અનુષ્ઠાન કર્યું એમની સ્તુતિ કરી અને મુનિઓનો પરિચય અને સંપૂર્ણ બોધ અને સમાધિ પર અધિકાર કરીને

